

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirke historiske samlinger 1972

*Udgivet af Selskabet
for Danmarks Kirkehistorie
under redaktion af
Niels Knud Andersen
Leif Grane
Martin Schwarz Lausten*

G · E · C G A D S F O R L A G

K Ø B E N H A V N

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

der er udgivet af Selskabet for Danmarks kirkehistorie siden 1849, udkommer med et bind årligt, som sendes til Selskabets medlemmer. Subskriptionsprisen for 1972 er fastsat til kr. 35 (incl. moms.) og kr. 39 (incl. moms.) for ikke-medlemmer. Betaling for abonnementet eridentisk med medlemskontingentet. Indmeldelse i Selskabet sker ved henvendelse til »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie«, c/o Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, 1150 København K. Samtidig bedes man oplyse, gennem hvilken boghandler, man ønsker Kirkehistoriske Samlinger leveret. For studerende findes en rabatordning. Også biblioteker og lignende institutioner kan indtræde som medlemmer. Selskabet har truffet aftale med Institut for Kirkehistorie, København, og andre udgivere, således, at medlemmerne med mellemrum får tilbudt forskellige skrifter til rabatpris. Der gives særlig meddelelse herom i hvert enkelt tilfælde.

Eventuelle manuskripter til Kirkehistoriske Samlinger bedes indsendt til redaktionen på ovennævnte adresse.

STYRELSEN

i

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

Professor, dr. theol. **NIELS KNUD ANDERSEN** (1958). Formand (1964).
Professor, dr. theol. **P. G. LINDHARDT** (1949). Næstformand (1964).
Amanuensis, cand. theol. **MARTIN SCHWARZ LAUSTEN** (1968). Sekretær (1968).
Provst **CARL TROCK** (1959). Kasserer (1959).
Pastor emeritus, dr. theol. **L. P. FABRICIUS** (1949).
Afdelingsleder, dr. theol. **KNUD BANNING** (1958).
Afdelingsleder, dr. theol. **K. E. BUGGE** (1960).
Professor, dr. theol. **TROELS DAHLERUP** (1963).
Docent, dr. theol. **ANDERS PONTOPPIDAN THYSSEN** (1964).
Professor, dr. theol. **JAKOB BALLING** (1965).
Professor, dr. theol. **LEIF GRANE** (1965).
Professor, dr. phil. **SVEND ELLEHØJ** (1968).
Professor, dr. phil. **OTTO NORN** (1968).

ISBN 87 12 45989 15

Fr. Bagges kgl. Hofbogtrykkeri

INDHOLD

Inskriptionen på Øster Hornum fonten.	
Af ERLING RUMP	<i>side</i> 1
Omkring herredagsmødet i København 1533.	
Af E. LADEWIG PETERSEN	24
En kirkeretlig vurdering af Danske Lovs 6. bog – strafferetten. Af JØRGEN STENBÆK	58
Et brev fra Hans Bastholm til J. P. Østrup.	
Af KARL RØNNE	91
Til belysning af Grundtvigs Englands-rejse 1843.	
Af P. G. LINDHARDT	97
Psykiatrisk undersøgelse af sognepræst Sofus Holm.	
Af JOHANNES NIELSEN og HENNING SKOV	157
Om Det kirkelige Raads tilblivelse. II. Af CARL TROCK	189
Votum over en besvarelse af Selskabets prisopgave 1970–71. Af P. G. LINDHARDT og LEIF GRANE...	211
1971. En oversigt. Af CARL TROCK	217
Forfatternes adresser	250
Register. Ved ANNE-GRETHER LAUSTEN	251

Inskriptionen på Øster Hornum fonten

Af *Erling Rump*

Under mit arbejde med de østjyske »løvefonte« [1], som Mackeprang med så stor interesse har behandlet i sin store bog »Danmarks middelalderlige døbefonte« (D. M. D.), kom jeg også til Ø. Hornumfonten, der efter Mackeprangs inddeling hører til »Himmerland-Mariagertypen« (S. 214 f.). – Denne rummelige font er nærmest formet som en udhulet kugle med vandret afskåret »kuglekalot«, sådan at randen danner en 7–8 cm. bred horisontal ringflade, ind- og udvendig omgivet af en ca. 1,5 cm. forsænket rand.

Fontens kubiske overflade er som de øvrige fonte i gruppen forsynet med antitetiske løverelieffer, to par, fig. 1. Imellem bagdelene på to af løverne er indsat et menneskehoved med store udstående øren. – Reliefferne er nok primitive, men udtryksfulde og har en meget fin overfladeforarbejdning.

Artiklen her omhandler imidlertid den inskription, som er indhugget på fontekanten. – Mackeprang omtaler den i D. M. D. s. 45: »På grund af Stenens stærke Forvitring er det ikke lykkedes at læse den fuldstændigt, men følgende synes dogat kunne konstateres med Sikkerhed:

»FONS · VITE · E · · I LVMINE · TVO – VIDE BIM' (?) LVM'
+ VD · · · · M · APVT · TE · · · ·«, altså med Forkortelser og enkelte Suppleringer: Fons vite e(st) i(n) lumine tuo videbim(us) lum(en)
+ ud · · · · m aput · · · · te · · (og fodnote:) I Fons er kun Begyndelsen af N og den nederste krølle af s bevaret. Ved – findes et Hul i Stenen.«

Kort efter, at jeg havde læst denne meget spændende rebus, blev min tanke ledt hen på Salme 36,10, som synes at kunne passe ganske godt til den ovenfor citerede latinske tekst. Vers 10 lyder: »Thi hos dig er livets kilde, og i dit lys skuer vi lys.« Det var derfor nødvendigt at sammenligne med den tilsvarende latinske tekst i

[1] Rump, E.: Døbefont – offerkar, *Berlingske Aftenavis*, 2-12-1958, kronik.

Vulgata. Det viste sig straks, at det – p.g.a. den anderledes nummerinddeling – her var salme 35, hvis vers 10[2] lyder: »*quoniam apud te est fons vite, et in lumine tuo videbimus lumen.*« Dette passede helt med det foreliggende, når der blev taget hensyn til abbreviationerne og de bortsprængte stenpartier.

Nu var det så opgaven at få undersøgt sagen på stedet. – Her viste det sig, at alt passede såre smukt til Vulgata, salme XXXV, 10. – Men det er overmåde svært, for ikke at sige umuligt, at læse teksten i almindeligt dagslys. Den kommer først frem i strejflys i mørke, se fig. 2, og bedst i afstøbning, hvor støbematerialet er ensfarvet. På grundlag heraf var det muligt at opmale bogstaverne med kønrøg og fastholde dette gennem fotografering, se fig. 3. – Årsagen hertil er, at bogstaverne kun er ganske overfladisk indhugget. – Jeg mener ikke, som Mackeprang, at stenen er stærkt forvitret. Havde den været det, havde der antagelig kun været meget lidt tilbage at se af teksten. Endvidere ville hele fonteoverfladen med billedrelieffer være medtaget, men det er der ikke tegn på. – Derimod er det klart, at der på enkelte steder er bortsprængt stenfliser af fonteranden, så teksten er blevet beskadiget, således som ovenfor refereret i Mackeprangs fodnote, tildels N og S. Dette gælder også D i APUD. Endvidere er der sket en større afsprængning svarende til ·E (T IN) LVMINE TVO·, hvor det i parentes stående er helt borte, med naturlig plads til majusklerne (T IN) uden abbreviationer og ikke som foreslået i DMD: \bar{I} (alm. abbreviation for IN).

Det i D.M.D., s. 45 nævnte hul er cylindrisk, 2. cm. i diameter og 1 cm. dybt. Det er nøje indpasset i teksten, se fig. – 2–3. Med ca. 1,5 cm. afstand fra sidste bogstav i TVO og første i VIDEBIM: Da hullet endvidere er anbragt efter ordene: *lumine tuo* og har en form, der er meget velegnet til at bære en vokskærte, er det indlysende, at det har fungeret på denne måde. Det må derfor være helt klart, at dette hul er blevet indhugget samtidig med inskriptionen, som i sin helhed er: + QVONIAM APVD TE EST FONS VITE · E(T IN) LVMINE TVO • VIDEBIM LVM. Som omtalt er bogstaverne, der alle er majuskler, ganske let indhuggede i den svagt knudrede granitflade og derfor meget vanskelige at læse. Det må således antages, at de oprindeligt har været optrukne med farve.

[2] *Biblia sacra juxta vulgatam, Liber psalmodum, Ps. XXXV, 10.*

Fig. 1. Ø. Hornum, dåbsvand med lysreflex. (Forf. fot.)

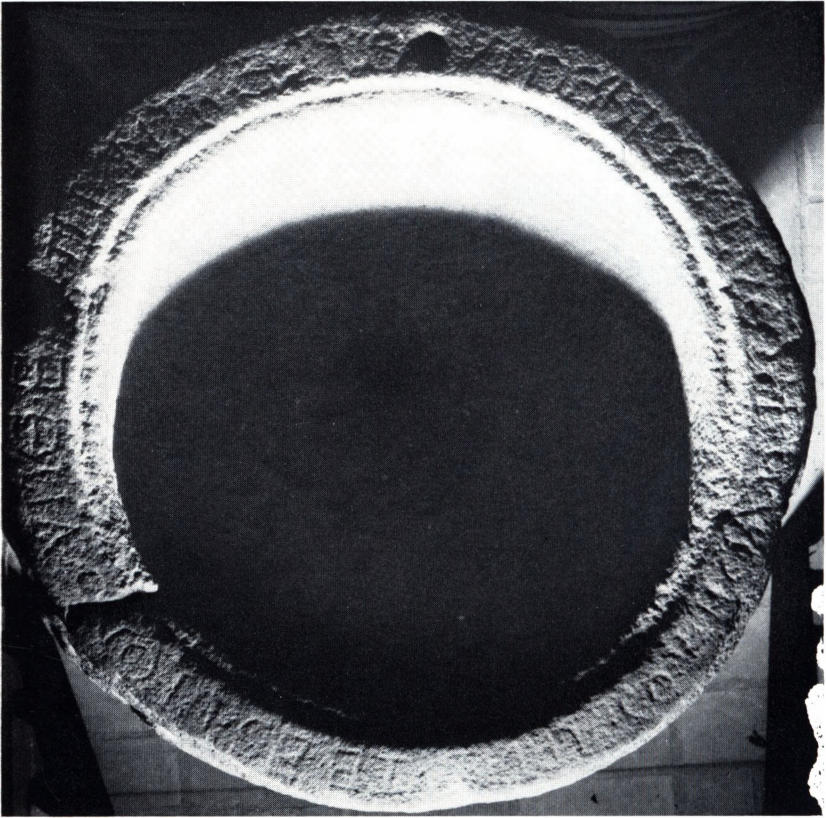

Fig. 2. Ø. Hornum, inskription i strejflys. (Forf. fot.)

Fig. 3. Øster Hornum. Inskriptionen opmalet med kønrøg – de bortsprængte majuskler angivet ved punktering. Teoretisk trækors ilagt med N mod nord, så øst svarer til lyset. (Forf. fot.)

Fig. 4. «Jesu dåb» Bjäresjö-fonten, Skåne. (Forf. fot.)

Den, som anbragte teksten, har kendt sin Vulgata, ligesom stavning og grammatik er ganske korrekt, hvilket jo langt fra er tilfældet i vore øvrige middelalderinskriftioner. Skribenten i Ø.Hornum må derfor have været gejstlig, præst eller munk. De var jo de eneste, der i middelalderen kunne skrive og læse latin. Til gengæld har han ikke været nogen fremragende billedhugger. Majusklerne er rigtige nok men er indhugget temmelig ubehjælpsomt – de er ikke lige store, som de korrekt skulle have været, og kommer dratende henad den cirkulære grundlinie. Anderledes hos den kyndige middelalder-billedhugger, som huggede efter et forlæg, hvis bogstaver endsigse mening han ikke forstod. Han vender af og til bogstaverne forkert, men de er tydeligt indhugget og står billedmæssigt smukt, selvom linieføring og egalitet ofte svigter[3], se f.eks. Bjäresjö-fonten i Sydsååne, fig. 4.

I Ø.Hornum er der en skærende kontrast mellem det hândelag, hvormed fontens reliefudsmykning er gjort, og det hvormed randindskriften er formet. Indskriften må derfor anses for at være yngre end selve fonten. – Hvad skribenten har manglet i hândelag, har han til gengæld haft i teologisk forståelse og symbolik. Bedre skriftsted kunne vel ikke sættes omkring et dåbsvand set udfra den kristne tro. –

Skribenten har tilfulde forstået, hvad det her drejede sig om. Man må ikke glemme, at det er et gammeltestamentligt skriftsted, som er anvendt til at betegne den kristne dåb.[4], et nyttestamentligt sakrament. Skyldes denne anvendelse en indre inspiration eller en påvirkning udefra? –

Lad os et øjeblik se på, hvad dåben var og betød i middelalderen. – Dåb var *sacramentum initiationes*, d.v.s. det første og grundlæggende sakramente, hvormed kirken mødte mennesker, voksne eller børn. At man var døbt var tegnet på, at man var gået over til den kristne tro. –

Dåben var nødvendig for at blive frelst, ihvert tilfælde for at

[3] Skåånes Medeltida Dopfontar (SMD): Tynell, Lars 1913–21, s. 51 og sm. sted indskr. s. 185 f.

[4] Et ikke ukendt fænomen i oldkirkens missionsvirksomhed, hvor man først måtte forkynde Det gamle testaments Gud som himlens og jordens skaber, bortset herfra var naturligvis jøder i Israel eller diasporajøder rundt omkring i det romerske rige, for derefter at forkynde Jesus Kristus som menneskenes frelser. Kristendom og Imperium Romanum: (KIR): Christensen, Torben, 1969, s. 48–50.

opnå fuld salighed.[5] – Derfor var det også kirkeretsligt rigtigt at blive døbt. Dåben skulle helst foretages af en præst, men kunne dog i nødsfald foretages af hvem og hvor som helst. – Man må her tænke på middelalderens store spædbørnsdødelighed og de vanskelige transportforhold. – Særlig vigtig var dåbsformen, som indprentedes overalt, hvor nøddåb fandt sted: *Ego te baptizo in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti*. De ældste dåbsterminer var først og fremmest påske- og pinselørdag, men allerede i oldkirken hører vi også om dåb ved jul og epifanien, ved St. Hans dag o.s.v.[6]

I middelalderen var det skik og brug ved dåben at nedsænke *immersio* eller *submersio*, d.v.s. hel eller halv neddykning tre gange i Faderens, Sønnens og Helligåndens navn.

Først i 1200-tallet begyndte man at øse dåbsvandet over barnets hoved: *infusionsdåb* eller besprængning: *aspersio*, der dog først blev almindelig i 14-1500 tallene[7]. En udmærket illustration ses på Tamdrupfrontalet: »Harald Blåtands dåb« (De gyldne altre, se D.M.D. fig. 6) – den foregår i en rummelig trætønde, da det drejer sig om en voksendåb[8].

Dåbsritualet fik tidlig i oldkirken en rig udformning. Allerede hos Tertullian (ca. 200) omtales adskillige ceremonier. Dette hænger sikkert sammen med dåbens centrale stilling i kirken, men også en vis tilpasning til den antikke hellenistiske kulturverden[9]. Middelalderens lange og omstændelige dåbsritual skyldes en sammensmeltning af forskellige gudstjenester, der i oldkirken blev udøvet til forskellige tider.

I middelalderen havde hvert stift dets egne ritualbøger. – I Danmark kender vi således dåbsritualet fra *Liber agendarum ecclesie et diocesis Sleszwensis* (LAS1), tr. i Paris 1512 samt *Manuale curatorum secundum usum ecclesie Roskildensis*, tr. i Kbh.

[5] Kulturhistorisk Leksikon f. Nordisk Middelalder (KLNLM): III sp. 414.

[6] Der Taufgottesdienst, Leiturgia V, 1970. (Johs. Stauda-Verlag) (DT), se s. 172 m.m. KLNLM III sp. 414.

[7] Hemsjömanualen (HM), Johansson, Hilding. Samlingar och studier till Svenska kyrkans historia: 24. Lund 1950, s. 86–87. KLNLM: III sp. 415.

[8] I Ermoldus Nigelius' digt om kong Harald Blåtands dåb (skriftet udg. af selsk. f. historiske kildekrifters oversættelse, XLI, 1886, i Hans Orlriks metriske oversættelse s. 25) tales der ikke om lysgivning til neofyten, men der tales en del om andre skikke, hvide klæder, vand fra kildens væld, salve og olie m.m.

[9] KLNLM, III, sp. 416.

1513[10]. Begge disse bøger stammer fra langt ældre håndskrifter. *Notmark-manualet* (NM), 14-århundrede fra Als er et håndskrift, der indeholder dåbsritualet. (Ny udg. 1970: *The Manual from Notmark*.)

Første del af dåben foregik udenfor kirkerummet, som regel i våbenhuset. – Disse ceremonier stammer fra katekumenatet. Præsten spurgte først flere gange fadderne om barnets navn, *Nomendatio*, en reminiscens fra oldkirkens praksis. Derefter fulgte uddrivning af onde ånder, da dåbskandidaten ansås for at stå under djævelens magt. Videre åndede præsten tre gange på barnets ansigt, *sufflation*, ledsaget af ordene: *Recede diaboli* og *Exi ab eo (ea)*[11].

Herefter primsigning, d.v.s. første modtagelse af korsets tegn. – Derpå fik barnet salt i munden (visdommens salt). Endvidere fulgte en lang række exorcismer: *Ergo maledicte diaboli. Exorciso te immunde Spiritus. Audi maledicte Sathana*. Herefter fremsagdes *Deus immortale presidium* og flere andre bønner. – Oplæsning af *evangelium infantium* Matt: 11, 25–30 og Matt: 19, 13–15 blev først almindeligt i løbet af 1100-talet.[12]

Efter læsningen kom *Credo* og *Pater noster*. – Den næste del af ritualet blev indledt med nye exorcismer: *Nec te latet Sathana*. Derpå fulgte *apertio aurium*, idet ørene og næsen blev berørt med spyt, ledsaget af ordene: *Effata quod est aperire*, Mark: 7, 34. Først derefter gik man ind i kirken. Hvis dåbsvandet ikke i forvejen var indviet påskelørdag med en *benedictio fontis*, blev der gydt frisk olie og krisma i fonten: *infundationes crismatis et olei*. – Efter at fadderne på barnets vegne tre gange havde afsvoret »djævelen og alle hans gerninger«, indviede præsten barnet til en sand kristen stridsmand ved at stryge bryst og skuldre med den hellige olie. – Fadderne besvarede derefter de tre spørgsmål om troen (*Traditio symboli* og *Redditio symboli*).

Herefter fulgte selve dåben, d.v.s. tre gange neddykning i fonten, som tidligere anført i Faderens, Sønnens og Helligåndens navn. Endelig fulgte salvningen med krisma (I Johs. 2, 20), hvorefter

[10] Begge nyudg.: Freisen, Paderborn 1898. Se: Dansk Theologisk Tidsskrift (DTT), Ottosen, Knud: Danske middelalderlige dåbsritualer, 1/70 s. 31.

[11] KLMN, III, sp. 416 f.

[12] KLMN, III, sp. 417, HM, s. 81.

barnet blev iført hvid dåbsdragt – en sidste rest af katekumenatets hvide dåbsklæder.[13]

Som afslutning blev dåbsbarnet eller en fadder på dettes vegne trykket et brændende lys i hånden med ordene:

»*Accipe lampadem ardentem et irreprehensibilem/custodi baptismum tuum: ut cum venerit dominus ad nuptias possis ei occurrere in aula celesti cum omnibus sanctis tuis*[14] *ut habeas vitam eternam: et viuas cum christo in secula seculorum Amen.*

Og som afslutning:

Pax tecum. Vade in pace.

Fides tua saluum te faciat. Amen[15].

Selvom der i middelalderen var variationer i dåbsritualerne i alle de nordiske stifter, var hovedindholdet i teksterne og skikkene dog stort set det samme[16]. Den største indflydelse kom fra Tyskland. – Af og til så man dog også fransk og engelsk påvirkning.

Først ved Missale Romanum, der blev fastslået i 1570 efter Tridentinerkonciliet under den katolske modreformation, blev al nadverliturgi og ritual ensrettet i hele den latinske kirke. – Men først efter at kurien i Rom havde rejst krav om ensartethed, blev det efter mange forsøg til virkelighed ved Rituale Romanum 1614[17]. – Reformationen havde da forlængst holdt sit indtog i Danmark (1536).

Tilbage til Ø.Hornum fonten. – Det under inskriptionen omtalte lys-hul har altså i høj grad her sin plads i dåben, hvor lyset, som omtalt, hører med som afslutning på det middelalderlige dåbsritual og gør det den dag i dag.

Under mit arbejde med de gamle latinske ritualer fik jeg den tanke, at inskriptionen på Ø.Hornum fonten måske kunne findes i middelalderteksterne. På forhånd vidste jeg fra katolske gejstlige at den ikke fandtes i Missale Romanum. Efter en del søgen havde jeg heldet med mig. I LASI står under: *Caput II: In vigilia pasche et penthecostes ad benedicendum fontem cantetur Hymnus.*[18]

[13] HM, s. 87, KLNLM, III, sp. 418 og DTT: 1/70, s. 38.

[14] The Use of Lights in Christian Worship. S.P.C.K. Dendy, D.R. (London 1959) (TULChW): Cap. VIII s. 123, som brudepigerne i Matt: 25, 1–13.

[15] LASI (Freisen, s. 51) og DTT: 1/70 s. 38.

[16] KLNLM III sp. 419 og HM s. 53.

[17] HM s. 53.

[18] LASI (Freisen: s. 8), NM (1970: s. 90), HM (1950: s. 79), G. M. Drewes: Lateinische Hymnendichter des Mittelalters, L, s. 242 f., Manuale Lincopense: (Freisen 1904), s. 110 f., Manuale Aboense (Freisen 1904) s. 256 f., m.fl. Udførlig litt. henv. findes i KLNLM III »Dop«.

[Ro] *Rex sanctorum angelorum,
totum mundum adiuva.*

1. *Ora primum tu pro nobis,
virgo mater germinis,
Et ministri patris summi,
ordines angelici.*

2. *Supplicate Christo regi,
cortus apostolici,
Supplicetque permagnorum
sanguis fusus martyrum.*

Rex sanctorum angelorum.

3. *Sancte Galle, pater alme,
tuo fac oramine
Quo dignetur his festiuis
interesse gaudiis –* } [19]

4. *Implorate, confessores
consonaeque virgines,
Quo donetur magnae nobis
tempus indulgentiae.*

Totum mundum adiuua.

5. *Omnes sancti atque iusti,
vos precamur cernui,
Ut purgetur crimen omne
vestro sub oramine.*

Rex sanctorum angelorum.

6. *Huius, Christe, rector alme,
plebis vota suscipe,
Qui plasmasti protoplastum
et genus gignentium.*

[19] Tredie vers findes kun omkring St. Gallen som en specialitet, der er udgået andre steder. – Drewes: L, s. 242, fodnote nederst.

[*Sequentem versum sacerdos cantabit ter faciendo cum manu crucem in fonte.*]

7. *Fac interna fontis huius
sacratum mysterium,
Qui profluxit cum cruore
sacro Christi corpore.*

—————
Rex sanctorum angelorum.

8. *Mitte sanctum nunc amborum
spiritum paraclitum
In hanc plebem, quam recentem
fons baptismi parturit.*

—————
Totum mundum adiuva.

9. *Ut laetetur mater sancta
tota nunc ecclesia
Ex projectu renascentis
tantae multitudinis.*

—————
Rex sanctorum angelorum.

10. *Praesta, patris atque nati
compar sancte spiritus,
Ut te solum semper omni
diligamus tempore.*

—————
Totum mundum adiuva.

Versiculus:

Præsten:

Domine apud te est fons vite.

Koret svarer:

Et in lumine tuo videbimus lumen.

Efter det sidste vers står vor fonteinskriftion som versiculus. Dog begynder det ikke som i Vulgata med *QVONIAM*, men med: *DOMINE apud te est fons vite. Et in lumine tuo videbimus lumen.* – Denne hymne, som altså er udeladt i *Missale Romanum*, var velkendt i ritualbøger fra nordisk middelalder, se [18] først og frem-

mest håndskriftmanualen fra Notmark (NM), Odense stift, og LASI. Alle mangler St. Gallen verset no. 3, og HM har kun de tre af versene (1, 2 og 4). – Se nærmere under[19]. Alle steder efterfulgt af det nævnte slutversiculus: Domine apud te est o.s.v. G.M. Dreves: Lateinische Hymnendichter des Mittelalters: L, s. 242–243 har alle vers men mangler versiculus. Som forfatter nævnes, dog med forbehold, Ratpertus, St. Gallen, død efter 884.

Hymnen blev sunget påskelørdag og pinselørdag ved dåbsvandets indvielse. Disse var i oldkirken de dage, hvor katekumerne fortrinsvis blev døbt af biskopperne.

Da der efterhånden var mange, som skulle døbes, begyndte man lørdag eftermiddag og fortsatte til midnat, ja til helt hen på morgenstunden.

Gudstjenesten på påskelørdag falder i flere dele. Først indvies den nye ild og påskelyset som billede på Christi opstandelse, thi han er Kærlighedens ild og Verdens lys. Derefter følger læsningen af tolv profetier fra det gamle testamente. Ved indvielsen af dåbsvandet og den derpå i gamle dage følgende dåbshandling mindes vi om, at de kristne er begravede med Christus i dåben til døden og skal opstå med ham til livet. Herefter synges Litaniet til alle Helgen, og der læses dagens messe, under hvilken klokkerne, der har tiet siden Skærtorsdags Gloria, atter lyder. Endelig slutter gudstjenesten med den højtidelige Vesper[20].

En kortfattet beskrivelse af disse liturgiske handlinger vil være hensigtsmæssig for forståelsen af vort emne. –

Udenfor kirkedøren begynder præsten og diakonen *benedictio ignis novi*. Der slås ild på gammeldags vis med stål og sten. – Stenen er et billede på Kristi grav, og gnisten er billedet på Kristus verdens lys, der gik frem af klippegraven. – Efter at noget kul er tændt med den nye ild, indvies denne: »*Novum hunc ignem sanctifica.*»

Påskelyset indvies. I forvejen er indgraveret 5 huller (*quinque foramina precauta*) i påskelyset, så de danner et kors $\frac{1}{3}$. I disse fordybninger anbringes fem røgelseskorn som tegn på Jesu fem vunder. – Præsten tænder nu påskelyset som tegn på Jesu opstandelse ved en mindre kærte, som igen er tændt ved den nye ild med

[20] Afsnit er citat fra »Messebogen« på latin og dansk, Kbh. 1926, s. 433. De følgende latinske stykker er citeret fra LASI.

ordene »*Qui licet diuisus in partes, mutuati tamen luminis detrimenta non novit.*«

Processionen og påskelovsangen. Alle lys i kirken er slukket. Diakonen løfter nu påskelyset højt og synger stående: »*Lumen Christi*« og menigheden svarer: »*Deo gratias*«. Processionen af de gejstlige fortsætter op gennem kirken, medens alle lys i kirken tændes.

De gejstlige fortsætter op i koret, hvor diakonen stiller påskelyset i midten. – Herefter synger han påskelovsangen, efter traditionen tilskrives den hellige Augustin, medens alle står op:

»*Exultet iam angelica tuba celerum.*«

Herefter følger den sædvanlige præfation.

Vere dignum et justum est,

invisibilem Deum Patrem omnipotentem

Filiúmque ejus unigénitum, Dominum

nostrum Jesum Christum, toto

cordis ac mentis afféctus-et vocis

ministerio personare. - - - -

Senere beder man Den almægtige modtage aftenofferet af røgelse og samtidig frembæres det hellige vokslys, der er biens værk, at dette lys – viet til hans navns ære – må vedblive at brænde. - - -

Efter denne lange lovprisning følger profetierne, som forbinder det foregående med *benedictio fontis*. Disse læsningers antal kunne variere fra fire til tolv. De stod almindeligvis at læse i missalet, og udvalget varierede meget fra stift til stift. Missale Romanum har bl. a.: I profeti: Skabelsesberetningen (1.Mos. 1,1 – 31 og 2,1 – 2), II profeti: Syndfloden (2. Mos. 14,24 – 31 og 15,1), III profeti: Isaks ofring (1. Mos. 22) og IV profeti: Overgangen over det røde hav (5. Mos. 32,1 – 4). – Men tilsammen danner de den typologiske baggrund for dåbsvandets indvielse og dåben. – Ikke mindst i I profeti, hvor der i skabelsesberetningen tales om *verdenshavet* og *lysets tilblivelse*. Efter profetierne gik man i procession mod døbefonten, der som tidligere nævnt stod lige indenfor kirkedøren. – Til processionen var visse hymner foreskrevet, men traditionen var stærk på det enkelte sted. – I ældre tid brugte man allehelgenslitaniet (*litania omnium sanctorum*) ved processionen til døbefonten. –

I Tyskland, sandsynligvis i Salzburg stift, fremkom den før omtalte hymne: »*Rex sanctorum angelorum*«. Denne hymne blev stad-

fæstet til kirkeligt brug af pave Nicolaus III i slutningen af 1200 tallet [21].

Hymnen var særlig almindelig i Sydtyskland, men spredte sig hurtigt til andre lande, således også til Norden. Alle steder blev den anvendt under processionen ved dåbsvandets indvielse (*ad descensum fontis*).

I Liber agendarum fra Slesvig findes den med ni af de ti vers. – Flere nordiske middelalderlige manualer og missaler har optaget »Rex sanctorum«, som oftest afsluttet med: *Domine apud fons* - -, men mange steder kun med færre vers – i HM f.eks. kun tre. (I Hemsjö kirke var der ikke langt fra koret til døbefonten). Tidligere havde man anvendt allehelgenslitaniën, men senere er begge hymner blevet brugt også i forening ved *benedictio fontis* [22].

Der var næsten altid variationer af anden art imellem de nordiske manualer eller agender, såsom skrive og stavemåde, ombytning og udeladelse af responsoriet, ord m.m.

Men tilbage til påskelørdagsmessen i Liber agendarum fra Slesvig:

Oremus.

OMnipotens sempiternus deus.

adesto magne pietatis tue

ministerium: adesto sacramentis:

Præsten beder videre, om Sønnens ånd må komme til folket, der skal fødes Gud af døbefonten.

Og senere:

Vere dignum et iustum est equum

et salutare. Nos tibi semper et

vbique gratias agere. - - - - -

etiam ad preces nostras aures tue

pietatis inclines.

I. (NM har her: [*Hic suffla modo crucis*])[23].

Deus cuius. spiritus super aquas inter

ipsa mundi primordia ferebatur:

ut iam tue virtutem sanctificationis

aquarum natura conciperet.

- - - - -

[21] HM, s. 126 nederst.

[22] HM, s. 127.

[23] NM 1970, s. 91, linie 20.

*ciuitatem tuam fontemque baptismatis
aperis toto orbe terrarum gentibus
innouandis vt tue maiestatis imperio
sumat vnigeniti tui gratiam de
sp̄ritu sancto.*

II. [*Hic diuidat aquam in modum crusis
cum manu quatuor digitis pollice +
erecto.*]

*Qui hanc + aquam regenerandis hominibus
preparatam / archana sui luminis
ad mixtione fecundet / vt sanctificatione
concepta ab immaculato diuini fontis
vtero: in nouam renatam creaturam progenies
celestis emergat. Et quos aut sexus in
corpore aut etas discernit in tempore:
omnes in vnam pariet gratiam
mater infantiam.*

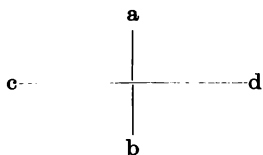
Videre bedes: at disse, af fontelivmoderen fødte børn, ikke
må rammes af djævelens ondskab, der truer alle vegne.

III. [*Hic iterum tangat aquam manu in modum
crusis dicens:*]

*Sit hec sancta + et innocens creatura
libera ab omni impugnationis incursu et
totius nequitie purgata discessu.*

*Per deum sanctum + qui te in principio
verbo separauit ab arida
qui te de paradiso manare.*

IV. [*Hic effundat aquam in hunc modum extra oras
baptisterii Primo ad orientem. Secundo ad
occidentem. Tertio ad aquilonem. Quarto
ad meridiem.*]

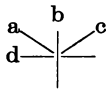

*et in quatuor fluminibus totam terram
rigare precepit. - - - -
christum filium eius vnicum dominum
nostrum qui te in chana galilee signo
ad mirabili sua potentia conuertit
in vinum.*

- V. [*Hic effunditur vinum per modum crucis
de ampulla.*]
*Qui pedibus super te ambulauit et a
iohane in iordane in te baptizatus est. - - - -
Ite docete omnes gentes baptizates eos.
In nomine patris et filij et spiritus sancti.
[Hic mutet vocem quasi legendo.]
Hec nobis precepta seruantibus.*

- VI. [*Hic ter sufflat dicens.*]
*Tu deus + clemens adesto. Tu benignus
+ aspira. Tu has + simplices aquas
tuo ore benedicito*
Efter at præsten har læst denne tekst tre gange, fortsætter
han messen og beder om de døbte sjæles renselse.
[*Submissa voce sine notis dicat.*]
Per dominum nostrum iesum christum etc.

- VII. [*Hic sacerdos deponat cereum in fontem faciendo
cum cereo tale signum cantando.*]

*Descendat in hanc plenitudinem fontis
virtus spiritus tui.
[adiungat statim submissa voce dicendo]
Totamque aque huius substantiam regenerandi
fecundet effectu.*

- VIII. [*Et sufflet aquam in modum crucis.
Secundo cantet.*]
Descendat etc. - - - -

[*statimque*]
Totamque aque - - - -

IX. [*vt prius, sufflatque in aquam vt prius Tertio.*]

Descendat: - - - - -

[*dicatque.*]

Totamque aque - - - -

Til sidst synger han om syndernes aftvætning, så mennesket atter kan fremstå rent og uskyldigt, fornyet i sin oprindelige herlighed.

Per eundem dominum nostrum iesum christum filium tuum qui tecum viuit et regnat in vnitare spiritus sancti deus per omnia secula seculorum Amen.

[*Postea thurificetur aqua baptis.*

X. *Hic mittat crisma in fontem in modum cruris et dicat.]*

Sancti + ficetur ad orientem.

Et fecum + detur ad occidentem

fons + iste ad aquilonem.

hoc salutifero + crismate ad meridiem.

In nomine patris: et fillii: et spiritus sancti Amen.

[*Uerum est si crisma adest Si non: tunc imponetur congruo die post.*

Deinde cantatur letania vt sequitur.]

Når man arbejder med Ø.Hornum inskriptionen bliver man hurtigt klar over, at den »arkitektonisk« fremtræder på en særlig måde. De to verslinier adskilles ved to tegn, som begyndelse og afslutning *et* kors og i midten *en* prik. – Korset og prikken ligger diametralt modsat hinanden i cirkelringen, svarende til fonteranden. D.v.s. at denne diameter deler fonten og teksten i to halvdele, der indeholder hver sin verslinie. Endvidere er lyshullet anbragt på *midten* af den anden cirkelbue. – Det diametralt modsatte punkt svarer omtrent til ordet TE, der befinder sig nogenlunde udfør mellemrummet mellem to løvehoveder. Fig. 1.

Helt geometrisk nøjagtigt er det ikke, men det er dog klart, at

denne opbygning af teksten må være bevidst og tilsigtet. Man fornemmer, hvorledes tekstforfatteren, som også har planlagt og indhugget majusklerne, har bestræbt sig for at få puslespillet til at passe. – Der er i første halvcirkelbue 24 majuskler og i den anden 23 + et lyshul, der nogenlunde svarer til en majuskelpads, d.v.s. ialt 24 – altså samme antal i begge bue-halvdele.

Mellemrummene mellem ordene er der ikke taget hensyn til, det hele går nærmest i et. I 3' kvadrant er der 13 bogstaver, d.v.s. overvægt – det er på forhånd givet af hensyn til symbolikken. I sidste kvadrant har det knebet med at få det til at passe, derfor abbreviationerne, men så har det til gengæld været ved at blive for småt med bogstaver, hvorfor slutnings-ø-erne er gjort bredere, og den mod venstre vendende korsarm i korstegnet er gjort længere for at udfylde det opståede tomrum. Formentlig har tankegangen været følgende: Først er den mest præsentable udvendige flade på døbefonten valgt: de to antitetiske løver. Midten af mellemrummet mellem deres hoveder svarer til E'et i TE. Lyshullet anbringes diametralt heroverfor, således at lyset vil spejle sig i dåbsvandet, når man står foran de to løvehoveder. – Resten følger geometrisk af sig selv, idet man finder den diameter, som er vinkelret på den førstnævnte. Fig. 3.

Meningen med det hele er, som altid i *sancta ecclesia catholica*, at forstærke symbolikken. Teksten: Quoniam apud te est fons vite er indlysende på en døbefont, og et in lumine tuo ● videbimus lumen er lige så oplagt, når man anbringer en tændt kærte midt i skriften, efter lumine tuo så den kan spejle sig i vandet og derved billedliggøre ordenes dobbelthed i teksten: i dit lys skuer vi lys.

Når jeg har refereret benedictio fontis, er det for at vise, hvor nøje tankegangen heri danner baggrund for Ø.Hornum fonten og dens inskription.

Læser man de gamle tekster fra påskevigilien, må man beundre den skønhed og inderlige fromhed, hvormed de er forfattet. Perlerne imellem dem bliver dog dåbsvandets indvielse, og fonteinskriptionen i Ø.Hornum drages derved ind i samme plan.

Rent symbol-teknisk danner også de to før omtalte diametre, vinkelret på hinanden stående, et kors, hvilket ganske svarer til liturgien: benedictio fontis, hvor der ikke mindre end 10 gange (markeret I – X) refereres til en handling, som gøres ad modum crusis. Men desuden er korset orienteret efter verdenshjørnerne: IV og IX, hvor de fire paradysfloder flyder ud til hver sit verdens-

hjørne. Da solen står op i øst, hvorfra man venter Herrens genkomst, er det naturligt, at fonten står orienteret efter verdenshjørnerne med den tændte kærte, lumen Christi, vendt mod øst (Matt. 24,27). Udover disse ti nævnte tilfælde skal erindres handlingsindsuddet mellem vers 6 og 7 i »Rex sanctorum« (s. 9), hvor præsten tre gange skal slå kors i vandet med hånden. –

Allerede i oldkirken blev dåbsbassinet eller døbefonten symboliseret på to måder. Enten skete det som graven, Romerbrevet 6, 3–5: »Eller ved I ikke, at alle vi, som blev døbt til Kristus Jesus, blev døbt til hans død? Vi blev altså begravet med ham ved dåben til døden, for at, som Kristus blev opvakt fra de døde ved Faderens herlighed, således skal også vi leve et helt nyt liv. Thi vi er sammenvoksede med ham ved en død, der ligner hans.«

I Middelhavsområdet er gjort adskillige arkæologiske fund af meget gamle korsformede baptisteriebassiner, hvor katekumenerne i dåben blev symbolsk korsfæstet, død og begravet (*immersio*) med Kristus men genopstod (*emersio*) med ham (Kolossenserbrevet 2, 10–12). – Eller også er fonten blevet opfattet som moders liv, Johs. 3, 3–5: »Sandelig, sandelig siger jeg dig, ingen kan se Guds rige, hvis han ikke bliver født på ny.« Nikodemus siger til ham: »Hvorledes kan et menneske fødes, når det er gammelt. Det kan da ikke for anden gang komme ind i sin moders liv og fødes?«. Jesus svarede: »Sandelig, sandelig siger jeg dig, ingen kan komme ind i Guds rige, hvis han ikke bliver født af vand og ånd.« samt Johs. 1, 12–13[24].

Den sidste måde at se fonten på kommer stærkt frem i *benedictio fontis*, hvor meget handler om Helligåndens guddommelige befrugtning af det uplettede skød (døbefonten): *concepta ab immaculatio diuini fontis utero*. Det skal nævnes, at vi i Danmark har en uterusfont i V. Egede, meget interessant behandlet i Kirkehistoriske samlinger 1970 af Frans Carlsson: *Mater Ecclesia* – et tolkningsforsøg af døbefonten i V. Egede kirke. – Som jeg senere vil omtale på anden måde, er også hele »mysteriet« her søgt anskueliggjort ved brug af menneskelige billeder. Dette gælder således påskelysets nedsenkning i fontevandet tre gange, hver gang lidt dybere. Tre gange bedes også, først med hviskende, senere med stigende stemme, om at Helligåndens kraft må komme ned i døbefontens vand og befrugte det med genfødelsens kraft. Lidt senere udgydes

[24] Bedard, Walter M.: *The Symbolism of the Baptismal Font in Early Christian Thought*, Washington 1951, s. 2 f.

crisma in modum cruris mod de fire verdenshjørner. Fra gammel tid har dette skulle symbolisere den befrugtende sæd. Mere enkelt kan det vel næppe billedliggøres. – Kirken er her som altid, når den er bedst, meget menneskelig – i lighed med dens stifter når Han fortalte lignelser.

Umiddelbart kunne man jo nok idag fristes til at udbryde et: »Honi soit, qui mal y pense«. – Ihvert fald de ældre af os. Men sådan var tankegangen ikke i middelalderen, hvor man var langt mere realistisk. Noget andet er, at hele dette frugtbarhedsindslag og exorcismerne sandsynligvis er levn fra hedensk tid.[25] Problemet behandles meget indgående og interessant af C. G. Jung i »Psykologi og religion« (oversat fra »Psychologie und Religion« (Rascher Verlag, Zürich)), kap. III: Et naturligt symbols historie og psykologi. *Benedictio fontis* ritualet nævnes specielt s. 116 (Gyldendals uglebøger 1968). – Se endvidere TULChW: Cap VIII s. 124 »or may ultimately have derived from the pagan purification ceremonies described earlier. - -«

Efter disse betragtninger vil det være naturligt at tænke på, hvorfra inskriptionsforfatteren har fået sin inspiration. Det kunne være fristende nok at tænke, at han var en god teolog, der kendte sin *Vulgata* godt, så ideen var vokset ud af hans egen personlighed. Dette er dog næppe tilfældet. – Som sagt har hymnen »*Rex sanctorum*« med sit slutversiculus, der næsten er identisk med indskriften, været godt kendt rundt omkring i middelalderens forskellige stifter, med Sl. ritualet og NM (hjemhørende i Odense stift) som de nærmeste, for Ø.Hornum, kendte tilfælde.

Endvidere må det fremhæves, at indskriften er opbygget med henblik på *benedictio fontis*. – Lyset kan næppe være det store påskelys, som er langt større og identisk med fontelyset, som står ved siden af, men antagelig den mindre kærte, som neofyten får overrakt af præsten. Dens tykkelse passer godt til hullet i fonte-

[25] DT, s. 260: Fremde Einflüsse, aus gallikanischem Gebiet und dem Osten, sind in verschiedenen Etappen mit altrömischen Traditionen zu einer nicht leicht durchschaubaren Verbindung von Exorzismen, Segnungen und Anrufungen verschmolzen worden, die am Ende als eine grosse Epiklese über dem Wasser erscheint. Spätere Riten wie die Einsenkung der Osterkerze, Eingiessen des Chrisma, des Anhauchen des Wassers und die Kreuzzeichen über ihm sollten diesen Eindruck noch verstärken. Insoweit ist der Weg der Wasserweihe in Rom durchaus der Entwicklung im Orient zu vergleichen. Der Unterschied tritt erst heraus, wenn wir nach der Bedeutung der Wasserweihe für die Taufe fragen. Das wird aber noch nicht in der alten Kirche, sondern erst im Mittelalter deutlich werden.

randen. – Endvidere er den beskrevne korsformede opbygning af majuskelinskriftioneren fremstillet med henblik på liturgien, hvori korstegnet forekommer ti gange. – Det må derfor være »Rex sanctorum« hymnens slutversiculus, der har inspireret inskriptionsforfatteren.

Men hvad så med hymnens: *Domine* contra *Vulgatas: Quoniam*, der begge – hver for sig – er begyndelsesord i vor tekst? – Her skal det kun oplyses, at findes *Quoniam* i stedet for *Domine* i »Rex sanctorum«, så er det så langt borte fra Danmark og Norden, at det ingen betydning kan have haft for udformningen i Ø.Hornum. Man kan således kun konkludere, at selvom skribenten har haft sit forbillede i manualet med *Domine*, så har han kendt sin *Vulgata* og tillige været latinkyndig, da teksten er fejlfri både med hensyn til ortografi og grammatik, hvilket de gamle manualer og missaler langtfra altid er. At han har valgt det oprindelige *Quoniam* kommer måske også på linie med den omhyggelige forberedelse og tekstkorrekte udførelse af inskriptionen.

Hidtil har vi betragtet vor inskription udfra den gamle latinske litteratur. – Interessant ville det også være at se på, hvad der ellers er af arkæologisk materiale, som kunne belyse vort emne. Det må nævnes, at Mackeprang i D.M.D har et afsnit om signerede og indskrevne døbefonte (s. 43–46) og Tynell tilsvarende i S.M.D. (s. 185–187) hvor Bjäresjö fonten er beskrevet (s. 51–52)[26]. Som tidligere omtalt er denne font meget skrift-dygtigt indhugget, men bogstaverne er der vendt op og ned på. – Der er syv arkader med felter, der indeholder bibelske billeder. Et af dem forestiller Jesu dåb. Fig. 4. Jesus med korsglorie sidder på hug i en bægerformet og ringstatteret døbefont (*submersio*). Til venstre står jomfru Maria med Jesu klæder, og til højre står Johannes døberen. Begge har helgenlorie om hovedet. – Over Jesus ses en stjernesol i stedet for den traditionelle due. Stjernen, der iøvrigt går igen flere steder på andre skånske fonte + Åkirkebyfonten og på vore gyldne altre, skal altså her symbolisere Helligånden. Dåben i Bjäresjö er øjen-synlig ved sin afslutning, idet Johannes med sin højre hånd griber Jesus om hans venstre håndled og trykker ham med venstre hånd en endnu ikke tændt kærte i hånden. I højre hånd holder Jesus et kors. Egentlig virker det hele lidt pudsig på os idag i det 20. årh. – Utvivlsomt har kunstneren her haft en højst meningsfyldt inten-

[26] SMD, s. 12 dateres fonten til tiden før 1190.

tion. Han har villet fremstille Kristi dåb, som er noget af det mest uforståelige i evangelierne. Johannes, som døbte med vand til omvendelse og syndernes forladelse (Matt. 3, 11), protesterede først mod at døbe den syndfrie Jesus, det var for ham absurd. Han gik dog med dertil, da Jesus insisterede derpå. Under handlingen griber Vorherre derfor selv ind og sender Helligånden – i Bjäresjö fremstillet som en stjernesol. – Det har derfor været billedhuggerens mening eller de gejstliges, som har inspireret ham, at fremstille det hele så letfatteligt for beskueren: at Jesus bliver gjort så dagligdags og menneskelig – solidarisk som mulig.

Derfor foregår dåben i en ganske almindelig døbefont, og derfor får Jesus, som alle andre dåbskandidater, overrakt en kærte. Den er ganske vist endnu ikke tændt, hvad den ellers plejer at være, men det bliver den straks ved det himmelske lys, der for tilfældet ikke er en due på denne fremstilling. Som tidligere beskrevet hører påske- eller dåbslyset »*lumen cristi*« med ved alle katolske dåbs-handlinger. Det kors, Jesus holder i højre hånd, skal ligeledes gengive det fontekors, som i middelalderen hørte til ved døbefonte[27] og skal naturligvis minde om det Golgata som forestod. Eller som kort sagt i *Biblia pauperum: Dum baptizatur Christus, baptisma sacratur*[28].

Et andet eksempel på afbildning af Jesu dåb i en døbefont har vi i Ellinge fonten, Vinding herred ved Nyborg (D.M.D. fig. 476, s. 374) men her langtfra så festligt udformet som i Bjäresjö[29].

I Skåne har vi ialt 6 fonte med fremstilling af Jesu dåb. Foruden Bjäresjö fonten har de andre 5 »dåben i Jordan«. Interessant er det, at på 4 af disse 6 fonte er der billeder af de hellige tre konger (*Epifanien*). Dertil kommer 3 med fremstilling af Epifanien alene + Åkirkeby fonten, der har Epifanien men ingen dåb. Åkirkeby fonten slutter sig nær til Skåne-fontene[30]. Alt dette er et særkende for tidlig middelaldermanifestation, som stammer helt tilbage fra hellenistisk tid i Ægypten. Her havde man den 6. januar

[27] KLNMI III sp. 244.

[28] KLNMI III sp. 422.

[29] I Faxe kirke findes et kalkmaleri, der også forestiller Jesu dåb. Man ser her to tjenende engle, holdende hver sit store lys, et på hver side af Jesus og Johannes. Der er slet ikke gjort forsøg på at fremstille lysgivning, men det hele ser meget pynteligt ud, måske kan det dog have relation til de to store lys, der omtales: TULCh.W., Cap. VIII, s. 126: »The two large candles were carried in the procession«.

[30] DMD: s. 370 f.

fejret solhvervsfest, hvor en jomfru havde født lysguden Aion. Dette omdannedes senere til Kristi fødsel og blev navngivet »Epifani«, hvilket vil sige Jesu fremtræden blandt mennesker, fra hans dåb at regne.

Siden det 4. århundrede fejredes epifanifesten overalt i det østlige. I Rom fejrede man samtidig *dies natalis soli invicti* den 25. dec. – Dette forvandlede til *dies natalis Christi*.

Disse to skikke bredte sig hurtigt til hinandens områder. Epifanifesten blev til Kristi dåbsfest[31]. – I Vesten blev det til de vise mænd, der ofrede til Jesusbarnet. – Over Gallien bredte alt dette sig trods modstand fra Rom til Norden. – Efterhånden havde der udsprunget sig talrige livlige og folkekære sagntraditioner omkring de hellige tre konger. De blev dyrket og fortolket med livlig fantasi, ikke mindst i Sverige, hvor epifanifesten blev til »Trettondedagen« med senere tiders »Stjärngossetåg«. Altsammen havde det noget at gøre med lyset fra himmelen, men vigtigst for vort emne er, at epifanidagen blev en af dåbsdagene. Derfor er der så mange hellig tre konger + Jesu dåb-fremstillinger på vore gamle danske fonte.

Som al epigrafisk datering er det også vanskeligt at tidsfæste inskriptionen på Ø.Hornumfonten. Epigrafisk set må man først og fremmest sige, at skriften som helhed består af romerske majuskler, skrevet ganske stregformet uden pyntende fortykkelser og sving, som i senere tiders indskrifter, hvilket peger på en tidlig periode. De fleste af bogstaverne er formet, så de både kunne være tidlige og sene. Enkelte træk bør fremhæves. Den klassiske versal E findes både som åbent E og lukket foroven E, men også som rundt € hvilket findes i hele perioden. Den klassiske versal M findes både med lodrette sidelinier: M, men samtidig og hyppigere som den tidlige unicialform O – Alt i alt peger det imod tidlig middelalder[32].

Den inskription, som synes mest lig, forekommer mig at være, dog med mindre afvigelser, den ligeledes stregformede inskription på Bayeux-tapetet, der livfuldt skildrer begivenhederne omkring Vilhelm Erobrerens invasion over Kanalen til England 1066. Forarbejdningen af tapetet angives almindeligvis til årene omkring

[31] KIR: s. 285.

[32] Bæksted, Anders: Danske indskrifter, Kbh. 1968, s. 20–57.

1100. – Ja, skriftstilen i de to tilfælde er næsten forbløffende ens[33].

Alt i alt kan man således sige, at vor fonteinskriftion efter al sandsynlighed stammer fra den tidlige middelalder, formentlig omkring år 1100.

Med hensyn til lyshullet[34] må det siges, at vi ikke kan hente noget tidsmæssigt udover, at det som anført er indhugget samtidig med teksten. Lysgivnings-skikken finder sted den dag i dag i Romerkirken. I den ortodokse kirke har der fra gammel tid været anbragt tre små kærter ved kanten af døbefonten, som er ret stor og dyb, da dåben foregår submersio af de nøgne, ofte lidt større børn. Efter reformationen i Danmark havde man i mange år bevaret lysgivning, som Hans Tausen tog med fra Romerkirken. Om dette står i *Dagligt liv i Norden*: Troels-Lund, 1969, IV s. 356: Siden skal præsten give barnet et lys i hånden, sigende: »Annam dette tændte lys og bevar din dåb ustraffelig på det, at når Herren kommer og farer heden til sit bryllup, du da må være redebon at gå hannem imod med alle hans engle og leve siden evindeligt med hannem! Guds fred være med dig!« Fadderne: »Amen«. – Skikken blev imidlertid forbudt sammen med salvningen. Den forsvandt dog først helt i løbet af de næste par hundrede år. At skikken forsvandt var egentlig synd - -

Det bør nævnes, at Luther i sin dåbsliturgi »Das Taufbüchlein von 1523« havde bevaret flere skikke fra Romerkirken, deriblandt lysgivningen: s. 14 (Überreichung der Taufkerze) Nimm diese brennende Fackel und bewahre deine Taufe unsterblich, auf das, wenn der Herr kommt zur Hochzeit, du ihm mögest entgegengehen samt den Heiligen in den himmlischen Saal und das ewige Leben

[33] Bayeux-tapetet afb. f.eks.: Danmarks historie, Politikens forlag 1962, II, s. 420, 421, 429, 438–39 og 471–73.

[34] Det må formentlig bero på en fejlvurdering, når der i »De danske Kirker« bd. 11.: Himmerland, (Gad 1968) under Ø.Hornum kirke s. 270 står: og på randen en meget usædvanlig majuskel/indskrift, der vistnok kan læses som: »Quoniam apud te est fons vite e(t) i(n) lumine tuo videbim(us) lum(en)« – »Thi hos dig er livets kilde og i dit lys skal vi skue lyset« (Sl. 36,10) (Mackeprang, D.45.216 ff. og flere steder – læsningen suppleret af E. Rump 1958). Det skal tilføjes at omtale af lyshullet + det dertil hørende lys, som allerede beskrevet af mig i kronikken 1958[1], ganske undlades. Jeg tror, jeg bedst kan karakterisere foranbeskrevne ved at citere et stykke af et brev skrevet af Mackeprang til mig dateret: Ordruphøjvej 40, 10/12 (1958). »Til Lykke med Tydningen af Ø.Hornum-Indskriften«. - - - - Brevet var et svar på tilsendelse af kronikken i A.B.

habest. Amen[35]. Da denne liturgi blev mødt med ret stor kritik fra hans tilhængere, udgav han en ny: »Taufbuchlein von 1526«, hvor flere ting var blevet slettet, bl. a. lysgivningen[36].

Almindeligvis anses det, at lysgivning efter dåben stammer fra oldkirken[37]. Det var skik, at alle kristne gik med brændende kærter i påskevigilie-messen. Da katekumenerne skulle døbes ved denne lejlighed, fik også de lys efter dåben, som de andre kristne havde det. Dette udviklede sig til en skik allerede i det 4. århundrede[38].

The Inscription on the Font in Oester Hornum.

In Western Himmerland, Jutland, the Oester Hornum church is situated. Its baptismal font has a remarkable majuscule inscription on the rim of the font. The inscription is almost illegibly carved (fig. 2.), and has therefore not been fully deciphered and explained during later research. Because of the superficial carving the letters must be presumed to have been painted.

The author has deciphered the text and published it in 1958 (footnote 1).

In its entirety the text says:

✠ QVONIAO APVD TE EST FONVS VITE • ET IN
LVMINE TVO • VIDEBIO LVON ✠

Near the • there is a hole in the stone shaped like a holder of a candle, which also is quite in accordance with the symbolism after »and in your light«. As further it has been a practice ever since the primitive Church after every Roman-Catholic christening ceremony to light a candle for the newly baptized, the picture fits very well.

The text comes from the Vulgate: psalm XXXV, 10: »For with

[35] DT s. 358.

[36] DT s. 359 f.

[37] Eisenhofer, Ludw.: Handbuch der katholischen Liturgik, 1933. II: s. 263 f. Mere udførligt i TULChW., Cap. VIII: Lights in Baptism.

[38] Nærværende artikel vil også blive offentliggjort i Historisk samfund for Aalborg amt, 1972: »Fra Himmerland og Kjær herred« i noget udvidet form, specielt hvad angår de latinske tekster, der alle vil blive oversat til dansk.

thee is the fountain of life, and in thy light we shall see light«, – [39]. The first verse is clear around a baptismal water. The second verse is just as symbolically clear when one thinks of the wax candle being mirrored in the water.

Searching further I found that the majuscule inscription existed as versiculus after »Rex sanctorum angelorum« yet as »*Domine apud te est fons vite*« etc. – Rex sanctorum is a hymn which was sung ad descensum fontis at the Easter vigil in the early Middle-Ages. Later it has been left out of Missales Romanum. In the article the rather lengthy mediaeval baptismal ritual is shortly gone through. Benedictio fontis is described thoroughly in order to show that the baptismal water in the font during the consecration, which traditionally took place on Easter eve, was divided 10 times by the priest ad modum cruris: by the hand, by blowing, and by pouring crisma or oil or wine into the font.

This corresponds to the geometrical construction of our font inscription (fig. 3.). According to the first prophesy (Genesis, chapt. 1, 1–31, chapt. 2, 1–2) the cross is oriented after the points of the compass with the light from the East, from where the Second Coming can be expected.

The sinking of the Easter candle (Lumini Christi) three times into the baptismal water, which has a strong sexual touch, the pouring of the fertilizing crisma, wine, and oil during benedictio fontis as well as the exorcisms are referred and described under foot-note 25. Reference is made to C.G. Jung's treatment of benedictio fontis in »Psychologie und Religion« (Rascher Verlag, Zürich) and to D.R. Dendy »The Use of Lights in Christian Worship«, especially chapt. 8, Lights in Baptism.

An old mediaeval relief on the Bjäresjö font in Scania (old Danish area) is mentioned in the article. It represents the baptism of Jesus in a cup-shaped font (fig. 4). St. John the Baptist gives a candle to Jesus according to the usual ritual practice.

At the end a short epigraphic treatment of the inscription is given. The stroke formed majuscules are being compared with the corresponding ones on the Bayeux tapestry and is suggested to date back to about year 1100.

[39] The former translation. – The new one: Salm: 36, 9: »For with thee is the fountain of life, and in thy light we are bathed with light«. –

Omkring herredagsmødet i København 1533.

Studier over mål og midler i det danske rådsaristokratis
politiske holdning.

Af *E. Ladewig Petersen*

I et vidtløftigt memorandum i foråret 1534 anbefalede den kejserlige sekretær Maximilian Transylvanus regentinden af Nederlandene, at regeringen i Bruxelles støttede valget af Frederik I.s umyndige søn Hans til dansk konge [1]. Sekretæren motiverer udførligt sine synspunkter, men anfører også en række grunde til, at det danske råd kun ugerne så den afdøde konges ældste søn hertug Christian valgt. Det først fremdragne moment var,

que ledit duc d'Holstain a usurpé le tiltre d'heretier du royaulme de Noorwegen, pensant par ce contraindre les electeurs de Danne-marke le eslire pour roy, affin que Noorwegen demeura à Danne-marke. Les Dannois pretendent et est la verité, que le royaume de Noorwegen est une deppendance du royaulme de Dannemark, et celluy, qui est esleu roy de Dannemark est de fait roy de Noorwegen, et pour ce à l'election d'ung roy de Dannemark les estatz de Noorwegen, combien que ilz n'ayent nulle voix, sont presens à ladite election et obligez de prendre pour roy celluy, que les Danois auront esleu.

På grund af sin usurpation af den norske arvetitel have hertug Christian pådraget sig det danske råds aversion; ingen støttede ham undtagen Mogens Gøye, der dog »estoit trespasé«[2]. Man postulerer fremdeles, »que le royaulme de Zweden est une appendance du royaulme de Dannemark ne plus ne mains que le royaulme (de) Noorwegen, comme d'ancienneté il a tousiours esté«. Hertug Christian, som er forbundet med Sverige, vil ikke bidrage hertil, hvorimod rådets alliance med »le royaunne ou nom de

[1] R. Häpke, *Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur deutschen Seegeschichte I*, Lpz. 1913, nr. 178 (s. 192–201).

[2] *Sst. I nr. 178 § 5* (s. 193 f.).

l'empereur« gav håb om bistand til Sveriges erobring[3]. Det danske råd havde afgivet løfte om at vælge én af Frederik I.s sønner, men vilde foretrække Hans fremfor den lutherske hertug[4]. Denne har nok altid ladet sig forlyde med, at han »ne desire ny veult estre esleu roy«, men har ikke desto mindre besøgt landgreven af Hessen, der tilskynder ham til at gennemtvinge sit valg. Næst landgreven er hertug Christian »le plus grant lutherien de toute Allemaignue«, han er ved svogerskab forbundet med Gustav Vasa, og de danske bisper frygter derfor at komme til at dele de svenske bispers skæbne og for inddragelse af bispegodset[5].

Sammenhængen dokumenterer således, at den kejserlige sekretær har tillagt den politiske og kirkepolitiske situation i Danmark større vægt end de konfessionelle skel. Hans betænkning hører hjemme i det nederlandske regentskabs overvejelser over sit forhold til Christiern II.s slægt og om Habsburgernes og de øvrige vesteuropæiske magters forhold til den nordiske konflikt. Den vilde være indforstået med, at det danske råd foretrak en katolsk, men afmægtig konge, og gennem forslag om en ægteskabsforbindelse mellem hertug Hans og en polsk prinsesse mente man i Bruxelles bedst at tjene Nederlandenes politiske og merkantile interesser i Norden bagom Hansestæderne.[6] Transylvans analyse af den politiske situation i Danmark er ganske indsigtfuld, men først og fremmest realistisk; betænkningen har dog sin plads og funktion i den aktuelle sammenhæng, og den går ud fra som givet, at det danske råd anlægger samme nøgterne – og helt overvejende politiske – syn på situationens muligheder.

Vi kender ikke med fuld sikkerhed Transylvans hjemmel; men al sandsynlighed taler for, at han har hentet sin viden i korridorerne under – det helt forgæves – fredsmøde i Hamburg i marts 1534, hos hertugens eller Hansestædernes repræsentanter[7]. Trods det

[3] Sst. I nr. 178 §§ 7 og 18. – Der sigtes til Gent-traktaten 1533 10/7.

[4] Sst. I nr. 178 §§ 1 og 15. – Der sigtes her til rigsrådets løfte 1523 10/7 om at vælge én af Frederik I.s sønner til efterfølger; Hist.tidsskr. 4.r.III, 1872–73, s. 473.

[5] Håpke, anf. udg. I nr. 178 §§ 2–3 og 6. – Med hensyn til landgrevens aktuelle holdning er Transylvans fremstilling korrekt; jf. hertug Christian t. landgrev Filip 1533 9/5 og dennes svar 1533 21/5; G. Waitz, Lübeck unter Jürgen Wullenweber und die europäische Politik I, Bln. 1855, s. 378–81.

[6] R. Håpke, Die Regierung Karls V und der skandinavische Norden, Veröffentl. zur Gesch. d. Freien und Hansestadt Lübeck 3, 1914, s. 180 ff. – Transylvan havde allerede tidligere været engageret i danske anliggender; jf. sst. s. 111 f.

[7] jf. C. Paludan-Müller, Grevens Feide I, Kjbh. 1853, s. 147–58; Håpke, anf.

dobbelte lag af bevidst tilrettelagte synspunkter fremtræder standpunkterne dog overordentligt klart fra begge sider og er som allerede anført snarere af politisk end konfessionel støbning. Hertugens arvekrav på Norge tjente som pressionsmiddel overfor det danske råd, der omvendt hævder en påfaldende ensidig tolkning af de dansk-norske unionsvilkår; det danske råd foretrækker nok principielt en katolsk – og svag – konge, men frygter fremfor alt hertug Christians kirkepolitiske hensigter; og sidst men ikke mindst, bispernes position og gods står på spil.

Trods sin overmåde nøgterne vurdering af den aktuelle, politiske situation kræver Transylvans redegørelse naturligvis konfrontation med det autentiske aktmateriale – og kun dette. Hans analyse kontrasterer nemlig på afgørende punkter mod såvel den nærmeste som den senere eftertids bedømmelse af den politiske situation og det danske rigsråds holdning umiddelbart forud for grevefejden. Ved stændermødet i København i oktober 1536 drog den nye regering således fremfor alt de katolske bisper til ansvar for de foregående års »blodstyrtning«. Bisperne – og da navnlig Joachim Rønnow – havde under tronvakancen kun tilgodeset deres egne materielle og politiske tarv; de havde ønsket henstand for at gøre op med de værste uhyrligheder fra Frederik I.s regeringstid og havde benyttet den dansk-norske unionstraktats kongevalgsklausuler som påskud for at udsætte kongevalget til sommeren 1534[8]. Regeringens propaganda tilskrev således endnu i efteråret 1536 bispernes personlige magtstræb en afgørende rolle, men reducerede hensynet til Norges deltagelse i kongevalget til en simpel undvigelsesmanøvre. I den senere – og grundlæggende – historieskrivning fik de konfessionelle skillelinier imidlertid en langt mere fremtrædende plads; hos solidt lutherske historieskrivere som Arild Huitfeldt og Niels Krag trækkes de konfessionsbestemte partiskel skarpt op. Rigshofmester Mogens Gøye og hans fløj af rådet frikendes ikke blot mere udførligt end i den kongelige proposition 1536 for meddelagtighed i kongevalgets udsættelse, men fremtræder her først og fremmest som talsmænd for, at det danske samfunds tarv krævede øjeblikkeligt kongevalg i sommeren 1533, hvorimod rådets katolske fløj fremdeles udnytter kongemagtens udformning og hen-

arb., s. 168 ff. – Transylvan var på forhånd instrueret om at skaffe sig politisk orientering; jf. Håpke, anf. udg. I nr. 171. – Det danske råd var ikke repræsenteret ved Hamburg-mødet.

[8] *Monumenta historiae Danicæ*, ed. H. F. Rørdam, I, Kjbhn. 1873, s. 149 f., 161, 183, 184 f.; jf. *Hist. tidsskr.* 12.r.III, 1968–69, s. 72 f.

synet til den dansk-norske unions opretholdelse i forsvaret for deres politiske positioner [9].

Eftertidens udlægning repræsenterer således tendentiøse udformninger gennem flere etaper, men hver især situationsbestemte. Ikke destomindre synes såvel samtidens – Skibykrønikens og den kongelige propositions – som senere versioner endnu at have øvet indflydelse på moderne historisk forskning, specielt Arnold Heises grundlæggende fremstilling af den vigtige herredag i København i sommeren 1533 [10]. Heises tolkning af det bevarede aktmateriale synes nemlig på væsentlige punkter at være influeret af de samtidige og senere beretningers udlægning, hvilket i den givne sammenhæng er særlig uheldigt, fordi Heise ikke drager noget skel mellem aktstykkernes retsstiftende holdepunkter og udnyttelsen af det samlede materiales informative fremstilling. Som det er påvist af Kai Hørby beror hans tredeling af partistandpunkterne under herredagsmødet – gammelkatolske råder, lutheranere og et mellemparti under Rønnows ledelse – på en konstruktion, som ikke lader sig opretholde overfor akternes vidnesbyrd. [11] Tilsvarende kontrol må naturligvis rettes mod samtidens og eftertidens anklager mod rådet for kongevalgets udsættelse, enten – som i Skibykrøniken – på grund af rådets interne splid, eller – som den kongelige proposition 1536 hævder – for at vinde tid til befæstelse af bispernes magt. [12] Også dette postulat har Heise nemlig accepteret. Moderne forskning har med stor styrke betonet betydningen af tidens kirkepolitiske konfliktstof – tiendespørgsmålet, kirkens jurisdiktion, kronens og det verdslige aristokratis anmasselser overfor kloster og sognekirker og kirkeorganisationens kontrol med de uautoriserede prædikanter [13]. Nuanceforskellene mellem Skibykrønikens og den kongelige propositions versioner af kongevalgets udsættelse giver på denne baggrund spørgsmålet om Norges funk-

[9] Arild Huitfeldt, *Danmarckis Rigis krønike II*, Kjb. 1652, s. 1395–98; Niels Krag, *Kong Christian den Tredies Historie I*, Kjbh. 1776, s. 5–12.

[10] A. Heise, *Herredagen i Kjøbenhavn 1533*, *Hist. tidsskr.* 4.r.III, 1872–73, s. 222–517, 667 f.

[11] Kai A. Hørby, *Roskildebispen Joachim Rønnow*, *Kirkehist. Saml.* 8.r.I, 1969, s. 26–49, specielt s. 33 f. og 38 ff.

[12] Jf. ovfr. note 8 og *Skrifter af Paulus Helie VI*, udg. af M. Kristensen og H. Ræder, Kbh. 1937, s. 133 f.; jf. *Hist. Tidsskr.* 12.r.III, s. 72–75.

[13] Se især N. Skyum-Nielsen, *Ærkekonge og ærkebiskop*, *Scandia* 23, Lund 1956–57.

tion i herredagsforhandlingerne 1533 en central plads. Opmærksomheden kan således koncentreres om en undersøgelse af, i hvilken udstrækning hensynet til unionspartneren og den dansk-norske union har været mål eller middel (eventuelt begge dele) i det danske råds holdning efter Frederik I.s død; men en analyse af denne art forudsætter tillige, at den udelukkende støttes til det aktmateriale, som er overleveret os, hvorimod det berettende materiale skydes helt i baggrunden, ikke mindst fordi den kaotiske situation åbnede alle sluser for lidenskaber og rygtedannelse [14].

I

Medens kongehusets krav på arveret til Norge til stadighed spiller en rolle og forholdsvis let lader sig præcisere [1], er det langt vanskeligere at indkredse og nuancere det danske rådsaristokratis holdning. For det første tyder meget på, at unionsforbindelsen med Norge normalt indtog en mere beskedne plads i dansk politik, i hvert fald i sammenligning med den vægt, man tillagde forholdet til Sverige. I 1523 spillede den dansk-norske unions beståen åbenbart ingensomhelst rolle i de jyske rådets overvejelser under oprøret mod Christiern II. Genoptagelsen af forbindelsen beror formentlig på den akutte fare for den fordrevne konges revancheplaner, men initiativet udgik sandsynligvis fra Frederik I og den dansk-norske rigsråd Henrik Krummedige, ligesom det synes at have været kongen, der 1527 tog initiativ til indgreb i Norge til sikring af kronens magtudøvelse. Kampen om magten i Norge blev herefter først og fremmest rettet mod beherskelsen af de norske hovedfæstninger, som alle (pånær Trondhiem og Vardøhus) i løbet af de følgende to-tre år kom på danske hovedsmænds hænder. For det andet udgjorde det danske rigsråd næppe nogensinde nogen kompakt enhed; vi er kun punktvis i stand til at følge dets overvejelser på nærmere hold og kun undtagelsesvis til at individualisere dets holdning. Men i udformningen af den danske regeringskreds' norske politik synes at indgå i en række komponenter af rationel og irrationel art, komponenter som under alle omstændig-

[14] Der tænkes i denne forbindelse ikke blot på Skibbykrøniken og den kongelige proposition, men også på samtidens nyhedsbreve, f. eks. fra Johan Wezes hånd; Chr. H. Kalkar, Aktstykker henhørende til Danmarks Historie i Reformations-tiden, Odense 1845, nr. XXXV-XXXIX.

[1] Jf. ndfr. s. 38f.

heder kræver en begrebsmæssig præcisering, inden deres vægt lader sig fastslå [2].

I modsætning til ældre forsknings opfattelse er det blevet gjort gældende, at slotslovsklausulerne i Christiern II.s håndfæstning, som trods det norske råds begæring gav norske og danske adelige adgang på lige fod til kronens len i begge riger, næppe er udtryk for dansk adelsimperialisme. Den udvalgte konges popularitet i Norge bragte adelsvældets autoritet i fare, og de noget urealistiske norske indfødsretskrav måtte vige for hensynet til det adelige monopol på høvedsmandsposterne [3]. Konfliktmomentet lå da snarere i den politiske beherskelse af slotslovene (som forfatningsgaranti) end i indbyrdes, national konkurrence om lenenes materielle ressourcer. Da spørgsmålet påny dukkede op under håndfæstningsforhandlingerne 1524 havde de to danske råder, Lage Urne og Tyge Krabbe, som påtog sig at afgive resposum om det norske håndfæstningsudkast, da heller ingen indvendinger mod det norske indfødsretskrav; modstanden kom fra kongens side. Denne gang lykkedes det vel for det norske råd at gennemføre sin begæring, men de saglige ændringer, paragraffen blev underkastet undervejs, røber snarest brydningen mellem det norske rådsaristokratis materielle og politiske interesser og kronens anstrengelser for at kunne gøre sin autoritet gældende. Indfødsretskravet blev neutraliseret ved, at kongen i krigstilfælde måtte placere »duelige og nyttige« personer af anden herkomst på de norske slotte, omend stadig kun med det norske råds samtykke. Til gengæld gjorde et noget dunkelt forbehold af kronens sædvanemæssige rettigheder reglen om, at de norske slotslove under tronvakance skulde holdes til rådets hånd, forskrifterne vanskeligere at manøvrere med [4].

Diskussionen om håndfæstningen 1524 røber, at det konservative danske råd synes at have set sin hovedopgave i at varetage det norske rådsaristokratis snævre standsinteresser. De forfatningsmæssige rammer tjente til sikring af det aristokratiske styre i begge riger, blot således at den norske håndfæstning – i betragt-

[2] Hvor intet andet bemærkes, bygger denne og de følgende analyser på mine redegørelser for den danske Norgespolitik under Frederik I i *Hist. tidsskr.* 12.r.III, 1968–69 og (Norsk) *Hist. tidsskr.* 51, Oslo 1972.

[3] Ole J. Benedictow, Norge. Den nordiske adel i senmiddelalderen, *Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971*, Kbh. 1971, s. 36 f. – Om slotslovsbegrebets indhold og rækkevidde, se ndfr. s. 37.

[4] *Hist. tidsskr.* 12.r.III, s. 48 f.

ning af adelens fåtallighed meget naturligt – i højere grad end det danske forlæg plejede det snævre rådsoligarkis tarv; men alle omstændigheder tyder tillige på, at det danske råd har set sit ansvar i at støtte det norske rådsaristokratis rettigheder, hvor det kunde; slægtssolidariteten spillede utvivlsomt en vigtig rolle, ikke mindst i Tyge Krabbes forhold til sin fætter Vincens Lunge og til dennes politiske position og forleneringer.

Selvom slotslovsklausulerne generelt altså næppe afspejler dansk adelsimperialisme, kræver dette synspunkt dog visse reservationer. Argumentationen for den danske adels interesse i uhindret adgang til Norges lensressourcer – som navnlig Halvdan Koht har fremført[5] – synes nemlig dels at hvile på tilbageprojektion af situationen senere i 1500-tallet, dels at være inspireret af Henrik Krummediges dansk-norske gods- og lensimperium, hvor koordinationen af produktionsressourcer og kommerciel udnyttelse var det mest iøjnefaldende træk[6]. Krummedige-dynastiet udskiller sig imidlertid på flere måder fra adelsvældets almene normer. Hr. Henriks fader Hartvig Krummedige synes at være kommet til Norge i Erik af Pommerens tjeneste, men han assimilerede sig hurtigt ved ind-

[5] Koht antog, at den danske adel som helhed havde vitale, materielle interesser at varetage ved at sikre sig uhindret adgang til de norske lensmandsposter; se især, Artiklen om Noreg i den danske håndfestninga 1536, (Norsk Hist. tidsskr. 30, Oslo 1934–36, s. 1–17. Hans tolkning hviler på anvendelse af analogislutning ved sammenstilling med en række (som han antog) analoge situationer fra Kalmarunions-dokumenterne 1397 til håndfæstningen 1524. Det er imidlertid blevet påvist, at Kohts analogislutningskæde brister i det afgørende led, derved nemlig at Norgesparagraffen ikke indeholder forskrifter om dispositionsretten over lenene og derfor ikke umiddelbart lader sig sammenstille med slotslovsklausulerne og indfødretskravene ved tidligere lejligheder. Koht synes da også selv at have indset denne brist og at have forsøgt at underbygge sin argumentation ved at betone sammenhængen i håndfæstningen 1536 mellem Norgesparagraffen og de omgivende paragraffer, der bl.a. indeholder forskrifter om kongens pligt til at forse Danmarks adel med len; A. Thowsen, *Historikere i arbeid*. Kohts og Schreiners drøftinga av motivet bag Norgesartikkelen, Bergen 1964, s. 27 ff., 38 ff., 67 ff. (Ms. i Bergens universitetsbibliotek; jeg skylder førstemanuensis Thowsen tak for at have stillet sin afhandling til min rådighed). Som ndfr. anført synes en hjørnesten i Kohts argumentation at have været Henrik Krummediges vitterlige, men næppe typiske norsk-danske lensimperium. Endelig – og mere væsentligt er det – at Koht ikke har anstillet undersøgelser over analogiens ægthed, dvs. om begrebsindholdet og de politiske forudsætninger i de ældre håndfæstningsbestemmelser om lenene er identiske eller mere korrekt: om analogien hviler på indbyrdes kommensurable størrelser.

[6] Hist. tidsskr. 12.r.III, s. 22–42.

gifte, der skaffede ham solide godsressourcer. Hans andet ægteskab med et medlem af den danske magnatfamilie Hak bragte ham Assendrup gods på Sjælland og senere sønnen Henrik Mogenstrup i Skåne[7]. Henrik Krummedige selv knyttede sig ved sit ægteskab til den danske højadelsfamilie Rud, og han tog ikke i betænkning at udnytte kong Hans' politiske godsconfiskationer efter unionsbruddet 1501 til erhvervelse af godskomplekser i Skåne og Halland.

Hartvig Krummedige tilhørte ikke de højadelige danske eller svenske grene af denne holstenske adelsæt.[8] Hans og hans søns karrierer vidner først og fremmest om, hvorledes de socialt formåede at skaffe sig en økonomisk position i norske og danske adelskredse. Det faste – og nødvendige – holdepunkt er åbenbart den uforanderlige loyalitet i unionsmonarkiets tjeneste, men ligeså karakteristisk er det sikkert, at hr. Henrik altid synes at have stået politisk ret isoleret blandt sine danske standsfælder, og at han og hans fader blev mødt med forbitret fjendskab i højadelige norske kredse, delvis også i den norske kirkes ledelse[9].

På mange måder videreførte Henrik Krummediges svigersøn Esge Bille og dennes to fætre Claus Bille og Mogens Gyldenstjerne denne politiske og økonomiske tradition, fortsat i samarbejde med unionskongemagten under Frederik I, der indtil 1527 i praksis havde stået afmægtig overfor det norske rådsvælde. Det er da næppe tilfældigt, at da han i 1527 ved et kup satte sig i besiddelse af Akershus, skete det i samarbejde med Mogens Gyldenstjerne og Esge Bille, medens Claus Bille nogenlunde samtidig overtog Båhus. Og ligesålidt kan det bero på tilfældigheder, at kongen efter Vincens Lunges fjernelse i efteråret 1528 tilbød Esge Bille høvedsmandsposten på Bergenhus[10]. De norske slotslove indtager således en overmåde central plads i det politiske spil, også fra kronens synspunkt, men begivenhedsforløbet bevidner tillige, at denne gruppe af yngre danske adelige i 1520'erne har været villig til at samarbejde med kongen i hans bestræbelser for at befæste kronens autoritet i Norge overfor det kaotiske, norske rådsvælde.

[7] Om Hartvig Krummedige, se Ole J. Benedictow, *Hartvig Krummediges jordegods. En studie i senmiddelalderisk adelsøkonomi*, Oslo 1970, passim.

[8] Jf. Alb. Fabritius i *DBL*² XIII, 1938, s. 387.

[9] Jf. Lars Hamre i *Nidaros erkebispesetel og bispesete 1153–1953 I*, Oslo 1955, s. 488f.

[10] Jf. (Norsk) *Hist. tidsskr.* 51.

Overfor det danske rådsaristokratis konservative fløj lykkedes det Frederik I gradvis at styrke sin politiske og kirkepolitiske position, bl.a. ved en tilnærmelse til de evangeliske territorialfyrster i Nordtyskland 1526–27 [11]. Vi kender derimod ikke rådets reaktioner i enkeltheder overfor de nye retningslinier i kongens norske politik. At Tyge Krabbe, Ove Lunge og (delvis) Mogens Gøye støttede Vincens Lunge, der ikke kunde eller vilde affinde sig med det politiske prestigetab, der var forbundet med hans fjernelse fra Bergenhus, bevidner blot endnu engang det danske aristokratis slægtssolidaritet på principielt plan. Nok så vigtigt er det dog, at situationen i efteråret 1528, da Vincens Lunge og Frederik I mødtes på Flensborghus i nærværelse af det danske råds spidser, måtte han forpligte sig til, om kongen døde inden en ny lensmand kunne tiltræde, at holde slottet til den af kongens sønner, som det danske råd valgte til konge efter faderen [12]. Vi møder her altså første gang træk, der peger frem mod Norgesparagraffen i Christian III.s håndfæstning.

I formel henseende lader denne forpligtelse sig nok tolke som imødekommenhed overfor kongemagtens ønsker, forsåvidt som den – omend kun for Vincens Lunge personligt – bringer Norge ind under de samme vilkår som det danske kongevalg var underkastet i kraft af rigsrådets løfte fra august 1523 [13]. På den anden side rummer den umyndiggørelse af det norske råd og dets suverænitet, som Vincens Lunges forpligtelse indeholder, ingen reel indrømmelse til kongemagten; ikke blot undgik det danske råd fortsat at binde sig til en bestemt af kongens sønner, men programmet understreger eftertrykkeligt rigets status af kårerige. Den kraftige beskæring af det norske råds suveræne myndighed beror da næppe heller fra det danske råds eller kongens side på ønske om begrænsninger af det norske aristokratis materielle eller andre rettigheder, men snarest på rådets magtpåliggende interesse i at have fuld kontrol med dobbeltmonarkiets ydre sikkerhed – specielt sikkerhedspolitikken overfor Christiern II.s revancheprojekter – og samtidig garanti for

[11] Lars J. Larsen i *Scandia* 33, Lund 1969, s. 23 f. og 41 ff.

[12] *Diplomatarium Norvegicum* XII nr. 414; jf. håndfæstn. 1536 § 3, Aarsberetn. fra det kgl. Geheimearchiv II, Kjbh. 1856, s. 83 f.

[13] Jf. ovfr. s. 25 note 4. – Frederik I havde netop i 1527 fået dette løftebrev udleveret (Heise, *anf. arb.*, s. 474), hvorimod det er tvivlsomt, om det norske råd har haft kendskab til det; jf. *Dipl. Norv.* XVI nr. 470.

at det under den forestående tronvakance ikke blev udsat for presion af en selvstændig norsk kongemagt.

En tilsvarende ydmygende forpligtelse måtte bisperne Hans Reff af Oslo og Mogens Lauridsen af Hamar personligt indgå under retsopgøret i sommeren 1532 efter deres frafald til Christiern II; de to bisper lovede at medvirke til, at Norge ikke valgte nogen »særdeles« konge, men at det danske og norske råd i fællesskab udpegede den person til norsk konge, som det danske råd i forvejen havde valgt til dansk konge under den førstkommende tronvakance[14]. Dette drastiske program sigtede vel kun på den situation, der ville opstå ved Frederik I.s død, og det lod sig ikke gennemføre på grund af Olaf Engelbrektssens modstand, men programmet har stadig interesse, fordi det kaster et ganske skarpt lys over selve grundlaget for det danske – og norske – rådsaristokratis politiske doktriner.

Som helhed dokumenterer akterne således, at udformningen og dispositionsretten over slotslovene var et hovedanliggende i det forfatningspolitiske forhold mellem kongemagten og rådsaristokratiet, det danske såvel som det norske; og på tilsvarende vis fik det norske råds ret til at disponere under den forestående tronvakance gradvis en betydelig politisk vægt. Situationen kræver her netop præcis begrebsmæssig analyse, specielt når undersøgelsen gælder en bestemmelse af, hvorledes unionsforholdet indgik som mål eller middel i dansk politik.

En udateret og anonym optegnelse, som givetvis er yngre end 1493, og som snarest er affattet af ærkebiskop Birger Gunnarsen i forbindelse med kongevalgforhandlingerne 1513, tager principiel stilling til, hvilken fremgangsmåde »obseruandus est in regno electiuo et catholico, rege illius defuncto, antequam alius rex et sucesor in regno assumitur«[15]. Dette aktstykke betoner overmåde stærkt, at den egentlige besiddelsesret og rådighedsret over et valgrige tilkommer rigets indbyggere eller de råder, der repræsenterer befolkningen; kun de har den fulde, lovlige autoritet til at disponere over riget og dets anliggender. Hvad råder og indbyg-

[14] Sst. IX nr. 706 og 712; jf. Hist. tidsskr. 12.r.III, s. 67 ff.

[15] Aarsberetn. fra det kgl. Geheimearchiv II, s. 42 f.; Norges gamle love 2.r.III: 1, udg. af G. Authén Blom, Oslo 1966, s. 35 f. – Om identifikation og datering, se A. Heise i Danmarks Riges Historie III: 1, Kbh. 1899–1905, s. 9, 141 og 145; S. U. Palme, Riksföreståndarevalet 1512, Uppsala 1949, s. 188 f.

gere beslutter under tronvakance står uigenkaldeligt fast, og selv den konge, som vælges, erhverver intet *dominium directe*; han opnår i kraft af sit valg og den edsforspligtelse (*juramentum*), indbyggere og råder foreskriver ham, kun udøvende funktioner, dømmende og administrative beføjelser og mandat til at forvalte kronens økonomiske ressourcer. Den egentlige autoritet – suveræniteten kunde vi kalde det – ligger altså under alle omstændigheder ubeskåret hos »råder, vælgere og rigets indbyggere«, men dens udøvelse koncentrerer åbenbart til tronvakancen, da dens indehavere får muligheder for at udforme retningslinierne for den efterfølgende konges embedsperiode. Under tronvakance er det da også rigets vælgeres og rådernes første opgave at påse, hvorledes den afdøde konge har forset sig mod eller forsømt sine pligter i henhold til sit *juramentum* og at råde bod på skaderne ved hjælp af kronens ressourcer, inden der foretages valg af en efterfølger. Der påhviler altså suverænitetens indehavere et ansvar for udøvelsen af kongens funktioner, men åbenbart et ansvar, som man kun har mulighed for at afregne under tronvakance. På den anden side må man fremfor alt undgå, at riget ved indrømmelser eller efterladenhed forvandles til arverige, thi arvemonarkiet – og kongens erhvervelse af *dominium directe* på indbyggernes bekostning – vil »vende rådernes og rigets indbygges frihed til trældom.«

Kongevalgforskriften henviser selv til sin hjemmelsmand, den i samtiden højt æstimerede italienske statsteoretiker Bartolo da Sassoferato (d. 1357)[16], der repræsenterer én af de (romerligt influerede) retninger, som i det 14. århundrede havde udformet folkesuverænitetsbegrebet, *regimen ad populum*. Rigets indbyggere (*civitas*) er i Bartolos øjne *sibi princeps*, fuldt suveræn, besidder uindskrænket lovgivningsmyndighed og udøver sin autoritet ved hjælp af en repræsentation (*parlamentum* eller *consilium*, *per quos civitas regitur*); rådets myndighed og magt delegeres altså af folket (*a quo ipsi auctoritatem habent*), men med *auctoritas legendi* under folkets kontrol. De embedsmænd, rådet udpeger, har derimod kun udøvende retlige, administrative og økonomiske beføjelser, men både rådet og dets funktionærer står til stadighed til ansvar over-

[16] Det anføres tillige, at et retsgyldigt excerpt af denne doktrin findes ved domkapitlerne i Lund og de øvrige danske stiftsbyer, og at de anviste regler har sædvanemæssig gyldighed i Danmark.

for folket[17]. Bartolo da Sassoferato udformede sin doktrin som begrundelse for den fremvoksende italienske *signoria*-institution i begyndelsen af 1300-tallet; han får derved også lejlighed til at beskæftige sig indgående med misbrug af de funktionelle magt-beføjelser eller illegitim erhvervelse af myndighed. Hans teori udelukker ikke monarkiet som institution; det repræsenterer her blot en koncentration af de statslige embedsmænds udøvende magt, men Bartolo skelner meget præcist, hvornår og hvorledes grænserne for den lovlige embedsudøvelse overskrides. Han sondrer mellem den fyrste, der udarter til tyran i kraft af sit styre (*tyrannus ex parte exercitii*) og den selvbestaltede fyrste, der betegnes som tyran, fordi han savner lovlig adkomst til sin position (*tyrannus ex defectu tituli*). I disse situationer træder modstandsretten mod herskeren i funktion[18].

Den absolutte overensstemmelse mellem grundprincipperne i Bartolos statsdoktrin og den danske valgforskrift er naturligvis umiddelbart indlysende; på mange måder synes det at have været beslægtede eller endda identiske forestillinger, der nedfældes i håndfæstningerne fra 1483 til 1523–24, måske ikke mindst hvad angår de forfatningsmæssige garantier for det adelige og gejstlige aristokrati og modstandsretten. Men selvom kongevalgforskriften fuldt ud kender repræsentations- og folkesuverænitetetsbegreberne, forbigår den dog væsentlige sider af Bartolos system, specielt tyranbegrebet og modstandsretten, som dog delvis genfindes i håndfæstningsbestemmelserne[19]. Det vil da sikkert være korrekt at lægge hovedvægten på de aristokratiske – eller om man vil: aristokratisk-republikanske – træk i valgforskriftens forfatningsprogram, det funktionelle valgmonarki og de forfatningsmæssige garantier, der ligger i valgsituationen under kongeløse og i muligheden for at foreskrive tronkandidaten en rigoristisk håndfæstning i retligt bindende skikkelse, som sikrer rådsaristokratiets interesser.[20] Alter-

[17] R. W. & A. J. Carlyle, *A History of Medieval Political Thought in the West VI*, 2nd impr. Edinburgh and London 1950, s. 17–19, 76–80; W. Ullman, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, 2nd ed. London 1962, s. 282 ff.

[18] Carlyle, anf. arb. VI, s. 79–81, 87.

[19] Forholdet til modstandsretten behandles af stud. mag. Karen Møller Hansen, *Christiern II.s kongevalg* (utrykt specialeopgave, Odense universitet 1972) og Mikael Venge, *Christiern II.s fald*, Odense 1972, kap VI.

[20] Originalens *juramentum* lader sig her måske bedst oversætte ved håndfæstning.

nativet – og i forfatterens øjne en vederstyggelighed – er, at valgkongedømmet omformes til arvemonarki, som helt eliminerer folkets og rådets suverænitet; men rådets muligheder for helt frit at udforme et regeringsprogram i retsgyldig form begrænses omvendt også netop til valgsituationen.

Den bærende idé i dette aktstykke er således forestillingen om, at den egentlige besiddelsesret og dispositionsret over riget ligger hos rigets indbyggere, og at den – her uden nærmere nuancering – håndhæves med ubeskåret autoritet af befolkningens repræsentation, som givetvis må identificeres med rigens råd. Kongens beføjelser er kun af funktionel art og under alle omstændigheder underkastet rådets endelige autoritet; på den anden side forudsætter efterprøvelsen af kongens embedsførelse, at rigets ressourcer hæfter for udøvelsen af de kongelige funktioner. Det er nok påfaldende, at denne optegnelse overhovedet ikke berører muligheden for at irttesætte eller fjerne en konge, der misligholder sit *juramentum*, sin håndfæstning; der er helt klart tale om et administrerende kongedømme, som hviler på valg og edelige forpligtelser, men opgøret med kongens forsømmelser eller forseelser henvises til tronvakancen. Valgforskriftens egentlige pointe ligger åbenbart i aversionen mod rigets forvandling til arverige, fremfor alt ved valg af en efterfølger *vivente rege*.

Trods sine ganske radikale ideer rummer valgforskriften altså også reservationer eller i det mindste næppe fuldt afklarede punkter. Forfatteren og sandsynligvis altså Birger Gunnarsen repræsenterer et »populistisk« standpunkt af senmiddelalderlig observans, men det vilde være meget lidt dækkende at karakterisere hans synspunkter som »konstitutionelle« i den betydning, hvori denne etikette traditionelt anvendes om adelsvældets statsskik, hvor kongen og rigsrådet i fællesskab og indenfor formelt fastlagte rammer bærer og udøver rigets suverænitet[21]. Den højeste myndighed

[21] Jf. hertil den udførlige begrebsdiskussion hos Kerstin Strömberg-Back, *Lagen-lären-rätten. Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III:s tid*, *Bibliotheca historica Lundensis* XI, Lund 1963, s. 17 ff. – Aktstykket indeholder repræsentationsideer, som meget vel lader sig forene med stænderorganisationen i den form, vi kender fra det 15. århundredes Danmark; jf. Aksel E. Christensen i *Festskrift til Astrid Friis*, Kbh. 1963, s. 37 ff. – Der kan i denne forbindelse være grund til at erindre om, at afvisningen af hertug Frederiks arvekrav på dele af det danske rige netop henvises til afgørelse på et stændermøde, som repræsenterer landets suveræne befolkning; *Danmarks Riges Historie* III:1, ved s. 32; *Reperitorium diplomaticum regni Danici mediævalis* 2.r.IV, Kbh. 1932, nr. 7672.

ligger ifølge forfatteren – på »rådsrepublikansk« vis – udelt hos rådet i dets egenskab af rigets repræsentation med dets kompetance til at formulere det fremtidige regeringsprogram under tronvakance og til at gøre op med den forløbne regeringsperiodes uhyrligheder.

Det er som vi senere vender tilbage til en sådan situation, som forelå efter Frederik I.s død, omend mere kompliceret på grund af den dansk-norske union. Foreløbig kan der være grund til at fremhæve, at det er fuldt i overensstemmelse med grundtankerne i denne valgforskrift og håndfæstningerne, at nøglepositionerne i den fri udøvelse af suveræniteten netop blev dispositionsretten over rigets hovedfæstninger, den korrekte håndhævelse af forlekningsreglerne i kongens funktionstid og slotslovenes forvaltning under tronvakance, ikke mindst i betragtning af den betydning, landets slotslen havde fået i senmiddelalderen. Udøvelsen af slotslovsmyndigheden udformes netop i denne periode som et særligt dansk eller nordisk suverænitetsbegreb [22].

Den principielle vægt, der tilmåles slotsloven som forfatningsinstitution, implicerer også, at indgrebene under Frederik I mod det norske råds lovlige dispositionsret beskærer dets suverænitæt vilkårligt, og det danske råd tilegner sig på kronens vegne udøvelsen af denne suverænitæt. Den dansk-norske union havde efter Bergentraktaten 1450 ingen fælles korporative institutioner udover unionskongedømmet; den var en *colligatio* af senmiddelalderlig støbning og forudsatte netop at hvert riges suverænitæt blev respekteret [23]. Krænkelsen er således særdeles iøjnefaldende, og herfra er skridtet næppe altfor langt til at postulere, at det norske rige i kraft af unionen var en del af den danske krone. Denne udvikling fuldbyrdes i Norgesparagraffen 1536, men den glidningsproces, vi kan iagttage røber tillige forskydninger i det danske rådsaristokratis holdning overfor Norge. Medens man endnu i 1523 tilsidesatte ethvert

[22] Wm. Christensen, Dansk statsforvaltning i det 15. århundrede, Kbh. 1903, s. 208 ff.; jf. W. von Brünneck, Der Schlossglaube, Zeitschr. d. Savigny-Stiftung für Rechtsgesch., Germ. Abt. XXVIII, 1907, s. 1–62; Palme, anf. arb., s. 323 ff.

[23] Diplomatarium Christierni I, ed. H. Knudsen, Kbh. 1856, nr. 21; jf. Erik Lönnroth, Sverige och Kalmarunionen 1397–1457, Gbg. 1934, s. 188–90, 277 f.; Hist. tidsskr. 12.r.III, s. 13 f. – Om Bartolos korporationsbegreber, se O. Gierke, Das deutsche Genossenschaftsrecht III, Halle 1881, s. 356 f., 434 ff. – Jeg håber senere at kunne fremlægge en udførligere tolkning og vurdering af Norgesparagraffen 1536.

unionshensyn, var det norske rige i Frederik I.s senere år i færd med at få en central politisk betydning; målet for indgrebene i det norske råds dispositionsfrihed lå da utvivlsomt i det danske rådsaristokratis behov for at begrænse kongemagtens råderum eller hindre, at Norge lagde pres på unionspartneren ved at gå sine egne veje.

Hvor stor en vægt, der reelt kan tillægges kongehusets arvekrav overfor Norge, er ikke ganske klart. Frederik I havde fra sin tidligste hertugtid gjort sådanne fordringer gældende og var – efter sin egen mening – blevet forment sin forsørgelsesret; han vendte under konflikten med Christiern II 1522 påny tilbage til sine krav og havde endelig som betingelse for sit valg til norsk konge 1524 måttet renoncere på titel af *heres Noruegiæ* [24]. Til gengæld førte hans ældste søn, hertug Christian og senere dennes brødre konsekvent titel af *duces Holsacie et heredes Noruegiæ*, således at spørgsmålet bevarede sin aktualitet. Vi kan da for det første ikke se bort fra, at den hidsige polemik mellem kong Frederiks og den fordrevne konges penneførere – Peder Svave og Cornelius Schepper – fra 1524 og Christiern II.s proces for rigskammerretten kan have øvet en indflydelse på det danske råds holdning; diskussionen blev ført på internationalt plan og åbenbart med opinionsdannende effekt i toneangivende politiske kredse i Europa [25]. For det andet fastholdt Christiern II fra sit eksil som bekendt uafkortet sin og sin slægts lovlige adkomst til de nordiske troner, for Norges (og Sveriges) vedkommende i form af arveberettigelse, som demonstra-

[24] Jf. C. F. Allen, *De tre nordiske Rigers Historie*. . . 1497–1536 I, Kjhb. 1864, s. 105–20; III:2, 1867, s. 309–15; *Hist. tidsskr.* 12.r.III, s. 5, 12, 48 og 50. – Trods Allens betoning af urimeligheden i hertug Frederiks »ufornøjelighed« må det fremhæves, at spørgsmålet om yngre kongesønners forsørgelse ved apanager eller territoriale delinger i senmiddelalderen havde betydelig praktisk og principiel rækkevidde i konflikterne mellem territorialfyrsternes dynastiske ambitioner og stændernes krav; jf. iøvnr. K. G. Hildebrand i (*Svensk Hist. tidsskr.* 1934, s. 134 f., 143. – Sagen havde for Danmarks vedkommende simpelthen blot ikke været aktuel siden første halvdel af 14. århundrede.

[25] Pius Severinus Ligurinus, (*Peder Svave*), *Defensio principis Friderici regis. . in immodestiam et maledictiam Christierni regis quondam Danorum*; RA. Kongehusets arkiv: Sager vedr. Frederik I.s overtagelse af kongemagten og forholdet til Christiern II 1523–27; Cornelius Schepper, *Christiani II ad duas epistolas Friderici I. responsio*, Lpz. 1524, bl. CiiijIij. – Om polemiken, se Allen, *anf. arb.* IV:2, 1872, s. 464–71; Chr. Bruun, *Aarsberetn. fra det kgl. Bibliothek I*, s. 306–15, 332 f.

tivt blev manifesteret i hyldningen ved Akershus 1531. Fra et dansk synspunkt fik den fordrevne konges krav da principiel, sikkerhedspolitisk rækkevidde ved deres nære forbindelse med den kejserlige dynastipolitik.

På den anden side bestred Christiern II.s advokater under processen for rigskammerretten kategorisk Frederik I.s arveberettigelse til Norge. Dels havde han som hertug forskertset sine mulige rettigheder ved at afslå kong Hans' anmodning om bistand til Norges pacificering 1502, men først og fremmest var »Norge ikke anderledes... et arverige end, at det tilfalder den, der er konge i Danmark og hans arvinger, forsåvidt de bliver konger af Danmark. Alle kongesønner i Danmark fører titlen arving til Norge, ikke fordi de har en virkelig arveret dér, men kun forsåvidt de selv bliver konger«[26]. Arveretten tolkes i denne sammenhæng altså ikke territorielt, men som en dynastisk afgrænset byrdsret; den knyttes til den regerende konges sønner som en potentiel tronkandidatur. Selvom Frederik I.s præntioner som yngre kongesøn også havde været af territoriell art, genfindes de forestillinger, Christiern II.s advokater plæderer for, åbenbart i den titulatur, hans sønner betjener sig af. Frederik gav – uden at miste noget – afkald på sin ret, men hertug Christian skrev sig konsekvent *dux Holsacie et heres Noruegie*; hertugtittel og arvekrav forbindes på en sådan måde, at de tilsammen markerer hans dynastiske ret som den regerende konges søn.

Kongehusets dynastiske ambitioner og valgmonarkiet på rådsaristokratiets betingelser lod sig under ingen omstændigheder forlige; der kan her være grund til at erindre sig valgforskriftens – Birger Gunnersens – indtrængende advarsel mod valg af kongens efterfølger *vivente rege*, specielt når proceduren gentages så ofte, at den ved sædvane etablerer et skær af dynastisk ret. Endnu i 1531 kunde de to landes råd på et fællesmøde i Nyborg i enighed afvise kongens sidste forsøg på at formå dem til at udpege én af hans sønner til efterfølger[27], næppe blot på grund af de konfessionelle skel i rådet og de katolske rådernes aversion mod hertug Christian, men måske nok så meget, fordi man tillagde friheden til at kunne disponere absolut uhindret ved det forestående tron-

[26] Erik Arup i Da. Mag. 5.r.V, 1904, s. 55 f. og 73 f.; jf. Cornelius Schepper, *anf. arb.*, bl. Djij verso.

[27] Hist. tidsskr. 12.r.III, s. 66.

skifte helt afgørende vægt. Kongehusets postulerede arveret til Norge rummede da antagelig en fare for beskæring af det danske råds ubeskårne dispositionsret under den nærmest forestående og særdeles afgørende tronvakance; blot må man være opmærksom på, at andre forhold komplicerede situationen.

Da Frederik I i 1527 traf beslutning om at gribe ind overfor det norske råds interne konflikter – især mellem dets ledere, ærkebiskop Olaf Engelbrektssen og Vincens Lunge – gjaldt hans aktion først og fremmest sikringen af kronens autoritet overfor det truende politiske kaos. Både Claus Bille og vist også Esge Bille forpligtede sig ved overtagelsen af Båhus og Bergenhus til at holde slotsloven til kongens hånd og efter hans bortfald til den af hans sønner, som det danske råd udpegede til efterfølger[28]. Som tidligere anført tilgodeser denne formulering dog fremfor alt det danske råds synspunkter; den båndlagde ikke dets dispositioner og sikrede det kontrol med de vigtigste norske slotslove.

På den anden side fik kongen intervention 1527–28 næppe den tilsigtede effekt; de følgende år fjede tværtimod nye konfliktmomenter til de bestående. Uvisheden om det norske råds politiske holdning skærpede fra et dansk synspunkt monarkiets udenrigske ustabilitet; fra 1529 nærrede man i danske regeringskredse frygt for konspirationer i Norge med Christiern II, og året efter gjorde Gustav Vasa opmærksom på, at de kaotiske forhold i Norge nærmest indbød den fordrevne konge til angreb her[29]. Og videre havde det åbenbart afgørende betydning, at modsætningsforholdet mellem Olaf Engelbrektssen og (den luthersk sindede) Vincens Lunge fra 1528–29 antog nye og faretruende, kirkepolitiske dimensioner; Vincens Lunges terror og det verdslige aristokratis anmasselser mod kirke institutionerne drev ærkebispens i armene på Christiern II[30].

[28] Om Claus Bille, se Dipl. Norv. XVI nr. 571 (s. 712); Astrid Friis i DBL² III, 1934, s. 24 f. – Der kendes derimod ikke noget lensbrev til Esge Bille; senere hedder det dog, at han overfor Frederik I havde forpligtet sig til at holde slotsloven »till Danmarekis riigis raadtz hand efter hans nadis dødt«; Ove Bille t. Esge Bille 1536 24/5; Monumenta historiae Danicæ I, s. 460. Der er – efter nærmere undersøgelse – ingen grund til at bestride denne efterretnings rigtighed.

[29] Konung Gustaf den förstes registratur V, utg. av V. G. Granlund, Sthlm. 1881, s. 111 f.

[30] Jf. Arne Bergsgård i Nidaros erkebisppestol og bispesete, s. 548 ff.; (Norsk Hist. tidsskr. 51.

Mistilliden til det norske råds loyalitet og tungtvejende sikkerhedspolitiske hensyn kunde fra det danske råds synspunkt således nok motivere ønsker om politisk og forfatningsmæssig kontrol med Norge. Christiern II.s tilfangetagelse 1532 overflødiggjorde ingelunde den traditionelle sikkerhedspolitik; bag den fangne kongetonede kejsermagten og Nederlandene frem. Under disse omstændigheder formede det danske råd i sommeren 1532 det drastiske og ydmygende program, der skulde baste Norge til den afgørelse, det danske råd vilde træffe om tronfølgen – og på det danske råds betingelser.

II

Fra et dansk synspunkt var det fuldt konsekvent, at Esge Bille i efteråret 1530 advarede regeringen mod at betro Bergenhus til nogen, »wden then, som well iordfaster er i Danmark oc wederhefftig«, i en situation da Vincens Lunge ved frænders – og vel navnlig Tyge Krabbes – mellemkonst havde udvirket et halvt kongeligt løfte, og da han benyttede Esge Billes fravær til et kupforsøg mod slottet [1]. At Esge Billes anvisninger stred mod den norske håndfæstning kan han ikke have været uvidende om; antagelig har han først og fremmest haft Christiern II.s – på dette tidspunkt ganske realistiske – angrebstrudslers i tankerne, men situationen forudsætter tillige, at hans tillid til det norske råds loyalitet ikke har været mere rodfæstet end, at han i virkeligheden anbefaler konsekvent brud på håndfæstningens forskrift; for den ydre og indre sikkerheds skyld var det ønskeligt at placere pålidelige danske lensmænd med fast rod i dansk politik på de norske hovedfæstninger.

Da Esge Bille selv tidligt i 1533 ønskede at fratræde høvedsmandsposten på Bergenhus, underrettede han ikke blot kongen (hvis død 10. april endnu var ham ubekendt); han må overfor sin broder, biskop Ove Bille og rigshofmester Mogens Gøye videre at have foreslået, at hr. Mogens' søn Albert Gøye blev udpeget som

[1] Esge Bille t. Frederik I og Claus Gjordsen 1530 15/9; Dipl. Norv. XII nr. 473–74. Regeringen på Gottorp dementerede – formentlig mod bedre vidende – dette forlydende; Claus Gjordsen t. Esge Bille 1530 2/11; kgl. missive t. Tyge Krabbe 1530 2/11; sst. XII nr. 476–77; jf. (Norsk) Hist. tidsskr. 51. – Om betydningen af »jordfaste« (nagelfast, fast forankret), se O. Kalkar, Ordbog over det ældre danske Sprog II, s. 446. Kohts tolkning (anf. arb., s. 7) som »godsbesiddende« er næppe bindende.

afløser[2]. De to danske råder greb idéen med begejstring; Albert Gøye var trolovet med en datter af Otte Holgersen Rosenkrans, der havde haft gods i Norge, og han »bliffuer ther fore szaa gott som enn indfødt riddirsmannsmandt mett thennom ther wdj rigitt«. De følte sig overbevist om, at han vilde skikke sig tilbørligt og bad videre Esge Bille optage kontakt med det norske råd; men de føjede på den anden side også til, at om de norske råder ikke indfandt sig til det herredagsmøde i København, som var varslet til den forestående sommer, måtte Esge Bille formå det norske råd til at »schriffue Danmarks riigis raaed till, begierenndis samme wor frenndis Albredt till lenszmandt«. For øjeblikket kunde de to danske råder ikke foretage sig noget, uden at flere rigsråder var til stede, og Esge Bille måtte forblive på sin post, indtil det samlede råd kunde træffe en afgørelse[3].

Det er givet, at det østdanske råd, som havde været forsamlet til møde i København i april 1533, har været informeret om Esge Billes afskedsbegæring; det partielle rådsmøde havde blot pålagt ham at forblive i Bergen, indtil det forestående herredagsmøde kunde træffe en afgørelse. Ligeså givet er det, at Esge Billes anvisninger om en afløser har været fuldt overlagt; ligesom i 1530 ønskede han en dansk lensmand på denne nøglepost, men fremfor alt synes han – trods sin udsoning med Vincens Lunge – at have villet afværge dennes kandidatur[4]. Endnu nogle dage efter det partielle rådsmøde i København henvendte dog rigsmarsk Tyge Krabbe sig til ham for at bede ham »flyt sa, at miin frende, her

[2] Esge Bille sendte midt i april sin opsigelse af slotsloven til Frederik I (jf. C. Paludan-Müller, *Fire Studier til Grevefidens Historie*, *Annaler for nordisk Oldkyndighed* 1853, s. 29 ff.; Wm. Møllerup, *Bille-Ættens Historie* I:2, Kbh. 1893, s. 500), men forhandlingerne om hans fratræden synes at være af lidt ældre dato, bl.a. fordi Tyge Krabbe allerede var informeret midt i april (jf. ndfr. note 5). Af Mogens Gøyes og Ove Billes brev 22. maj (jf. note 3) fremgår det, at Esge Bille havde sendt sit bud til Danmark, formentlig som uofficiel forhandler, og af Esge Billes breve til Olaf Engelbrektssen i juli (jf. note 8) fremgår det endelig, at der har været forhandlet i flere etaper om Bergenhus, således at initiativet efterhånden fortøner sig helt; jf. note 3.

[3] Ove Bille og Mogens Gøye t. Esge Bille 1533 22/5; Dipl. Norv. XIII nr. 592; A. Heise, *Familien Rosenkrantz' Historie* II, Dipl. nr. CVII. – Af brevet fremgår at Esge Billes henvendelse var indløbet »nogle uger næst forleden« og tidsmæssigt nært op ad kongens død. – Om Alb. Gøye, se A. Thiset, *Stamtavler over de danske Adelsslægter* IV, Kjbh. 1897, s. 148.

[4] Om Esge Billes forhold til Vincens Lunge, se Møllerup, *anf. arb.* I:2, s. 489, 497 f.; (Norsk) *Hist. tidsskr.* 51.

Winsentius motte ffaa slottet epter eder«. Vincens Lunge har – hævdede Tyge Krabbe – kongeligt løfte på lenet, og let advarende føjede han til, at han nærede tvivl om, at »Norgis raadt steder andre at haue slottet end then, som bor ther y ritig«[5].

Forleningssagen har altså givetvis været genstand for drøftelser på det partielle rådsmøde i april, og synspunkterne synes fra første færd at være tørnet sammen på det helt principielle punkt: dispositionsretten over de norske slotslove. Sikkerhedshensynet overfor den danske krone afgjorde fortsat Esge Billes holdning, og af Ove Billes og Mogens Gøyes svar fremgår det, at de principielt har delt hans synspunkt, men at de også har måttet bøje sig for, at det norske råds medvirken var nødvendig i den nye situation; den endelige afgørelse om besættelsen af hovedsmandsposten (med en dansk adelig) reserverede de det danske og norske råd, i givet fald kun det første efter indstilling fra det norske råd, men det er sandsynligt, at deres holdning har været influeret af rigsmarskens modstand. Tyge Krabbe og »hans wenners« standpunkt beror – trods den formelle overensstemmelse med de norske håndfæstningsregler – antagelig på marskens ukritiske loyalitet overfor sin fætter, hr. Vincens[6], men det var politisk urealistisk. Ingen kunde være uvidende om, at Vincens Lunges forhold til Olaf Engelbrektssen trods udsoningen efter de foregående års stormfulde sammenstød næppe var altfor tillidsfuldt, og at hans kandidatur kunde møde alvorlig modstand hos den højgejstlige majoritet i det norske råd[7]. Under de givne omstændigheder var det en særdeles velberegnet manøvre, at rigshofmesteren og Århusbispen henviste Esge Bille til forhandling med Olaf Engelbrektssen. Esge Bille forfulgte da også sagen overfor ærkebispen i juli 1533 og stillede ham endda det danske råds bistand i udsigt, om han fik den behov; hr. Ove og hr. Mogens er »well the andre gode herrer, Danmarcks riigis raadt. . . altiitd saa møgit mectuge«, at en bistandsaktion lod sig gennemføre[8].

Korrespondancen om hovedsmandsposten på Bergenhus vidner

[5] Tyge Krabbe t. Esge Bille 1533 27/4; Dipl. Norv. X nr. 644; Da. Saml. 2.r.II, s. 351 f.

[6] Jf. Hist. tidsskr. 12.r.III, s. 23 f., 75; (Norsk) Hist. tidsskr. 51.

[7] Om det norske råds sammensætning, se Ole J. Benedictow, Den nordiske adel, s. 35 f.

[8] Esge Bille t. Olaf Engelbrektssen 1533 9/7 og samme dag (?); Dipl. Norv. XIII nr. 595–96; Heise, Fam. Rosenkrantz II, Dipl. nr. CX – CXI.

altså om indbyrdes afvigende standpunkter af politisk og personligt tilsnit i den snævre danske rådsreds. Men brevvekslingen vidner tillige om den helt centrale plads, dispositionerne over slotslovene indtager i samtidens politik, og at det danske råd har været fuldt på det rene med rækkevidden af den norske håndfæstnings klausuler; og det er endelig påfaldende, at ingen drister sig til at påberåbe sig det pågældende lensbrevs ulovlige slotslovsbestemmelser. På den anden side er det også iøjnefaldende, at Albert Gøyes kandidatur fortøner sig fuldstændigt under herredagsforhandlingerne i København i sommeren 1533; endnu den 17. juni meddelte rigsråd Knud Bille sin broder Esge, at sagen havde været drøftet på et rådsmøde dagen forud; han kunde vente et »godt svar« og roligt begive sig med sin familie til Danmark [9]. De breve, rådet 18. juni udstedte til Esge Bille og det norske råd, indeholder imidlertid på det nærmeste kontraordre: han havde at forblive på sin post [10].

Dette intermezzo kaster på ejendommelig måde et sidelys over det danske råds forhandlinger i foråret og sommeren 1533. Det partielle rigsrådsmøde i København i slutningen af april havde straks overfor det norske råd betonet sin loyalitet overfor den dansk-norske unionsaftale, således som den – omend overmåde summarisk – var blevet accepteret af det norske råd i november 1532 efter frafaldet til Christiern II. Men det østdanske råd greb tillige tilbage til den afsluttende og noget dunkle passus i Novemberaftalerne, som åbnede mulighed for videregående drøftelser af de to rigers anliggender; med dette udgangspunkt anmodede man indstændigt det norske råd om at bringe skik på »hues brøst, som her tiill (thes vær) met kircker oc closter skeedt er«; det norske råd måtte – ligesom det danske agtede at gøre – selv sørge for at bringe kirkeforholdene »i en god christelig skickelse igen... , før i eder hiidt i riigit giffuendes vorde« til det fælles kongevalg [11]. Brevet implicerer med nødvendighed, at det partielle rådsmøde allerede på dette tidspunkt har forudsat som givet, at kongevalget ikke vilde kunne finde sted på det forestående herredagsmøde i København.

[9] Knud Bille t. Esge Bille 1533 17/6; Dipl. Norv. XIII nr. 593.

[10] Jf. ndfr. s. 48ff.

[11] C. Paludan-Müller, Aktstykker til Nordens Historie i Grevefeidens Tid II, Kjbh. 1853, s. 8–10; Dipl. Norv. VIII nr. 711; jf. Hist. tidsskr. 12.r.III, s. 69 f., 74.

Såvel protestantiske som reformkatolske og traditionelt katolske råder har besejlet dette brev, som altså bag sin neutrale formulering forener meget divergerende konfessionelle standpunkter[12], men allerede tre dage senere udlagde Tyge Krabbe det i et brev til Olaf Engelbrektssen som en opfordring til at gøre op, »medt the Lutthers prester eller anden gallyndt vessen« i Norge[13]. Man kan på rådsmødet i København ikke have været uvidende om, at det norske råds højgejstlige majoritet på forhånd båndlagde dets kirkepolitiske dispositioner; men trods hr. Tyges åbenlyse ensidighed er det sandsynligt, at det partielle rådsmøde har håbet på, at en afklaring af de kirkepolitiske konflikter kunne lette vejen til et fælles kongevalg. Man valgte således en procedure, der på forhånd udelukkede kongelig indflydelse på afgørelserne.

Det er endelig ganske iøjnefaldende, at det partielle rådsmødes brev – ligesom i forleningssagen – indirekte giver afkald på de ydmygende vilkår, man i sommeren 1532 havde foreskrevet de frafaldne norske råder. Der var ikke længere tale om, at det norske råd skulle affinde sig med at acceptere det danske råds kongevalg; det østdanske råd vedkendte sig nu Bergentraktatens vilkår bogstaveligt. Uanset dets motiver må vi da slutte, at opretholdelsen af unionen med Norge må have indgået med betydelig vægt i dets politiske overvejelser, men fremfor alt har det åbenbart været magtpåliggende at formå også det norske råd til at indtage en holdning, der i begge riger gjorde det muligt at holde al fyrstelig myndighed på tre skridts afstand, indtil hvert af rådene havde beskikket sit bo, politisk og kirkepolitisk.

Allerede det partielle rådsmøde i april tillagde det således væsentlig betydning, at det norske råd fulgte samme linier som det selv, men det kunde naturligvis ikke træffe nogen definitiv afgørelse. Propositionen, som åbnede herredagsmødet i juni fulgte imidlertid meget nøje de samme principielle retningslinier[14]. Under henvisning til traktatforpligtelserne antyder den utilsløret

[12] Jf. sst., s. 74 f. og Paludan-Müller, Grevens Feide I, s. 96 f., 102, der med rette betoner Mogens Gøyes medansvar for dette brev.

[13] Tyge Krabbe t. Olaf Engelbrektssen 1533 28/4; Dipl. Norv. VIII nr. 713.

[14] Nye da. Mag. II, 1806, s. 199–210. – Som det fremgår af den følgende fremstilling, ligger min tolkning nærmere Kai Hørby's (og Paludan-Müllers) end Heises; jf. Hørby, *anf. arb.*, s. 33 ff., 38–41; samme, *Reformationens indførelse i Danmark*, Kbh. 1968, s. 22 ff.; jf. også Gösta Johannesson, *Den skånska kyrkan och reformationen, skånsk senmedeltid och renässans I*, Lund 1947, s. 183 ff.

betimeligheden af at udsætte kongevalget; den var fuldt på det rene med løftet fra 1523 om at vælge én af Frederik I.s sønner, men propositionen gør opmærksom på, at løftet ikke foreskrev nogen valgtermin og kædede umiddelbart denne argumentation sammen med unionsforpligtelserne[15].

Propositionens hovedvægt kommer derved til at ligge på oplægget til udformningen af interimsstyrelsen, så længe regeringen »hænger på« rigens råd: ordning af rigets sikkerhedspolitiske og forsvarspolitiske anliggender, administrationen af slotslovene (herunder også de norske, som propositionen udtrykkeligt begærer anvisninger om)[16], sikringen af kronens finansielle ressourcer ved fiksering af fadeburslens omfang og skattepåligningen, samt endelig – hvilket betones meget stærkt – håndhævelse af ubetinget retssikkerhed. Propositionen lægger således op til udformning af formelle rammer om styrelsen, indtil blandt andet de akutte økonomiske og juridiske mellemværender mellem det gejstlige og verdslige aristokrati og kronens forhold til de kirkelige institutioner – således som de opregnes i dette aktstykke – kunde bringes ud af verden – uden kongelig indblanding.

Som Kai Hørby har fremhævet kædede først rådets svar (ved St. Hansdag) kongevalgets udsættelse og de kirkepolitiske anliggender direkte sammen; både svaret og det åbne brev om herredagens beslutninger, recessen 4. juli, fastholder Odenserecessen 1527 som basis for interimsstyret. Den langt mere radikale kontrakt mellem rådets verdslige og gejstlige medlemmer, recessen 3. juli, fik derimod ikke den fornødne tilslutning; den røber på én gang den konservative rådsfløjs bristede forhåbninger og deres reaktionære program til løsning af de kontroversielle punkter, men det såkaldte enighedsbrev 13. juli understreger på den anden side dog endnu engang, at selv de konservative råder fandt det påkrævet at opretholde interimsstyret og at udskyde kongevalget, indtil rådet som helhed nåede frem til en løsning[17]. Vejen stod formelt endnu åben, uden at nogen bandt sig.

[15] Nye da. Mag. II, s. 199 f.; jf. Hist. tidsskr. 12.r.III, s. 72 f.

[16] Nye da. Mag. II, s. 208. Artiklen følger umiddelbart efter spørgsmålet om grænsebefæstningen overfor Sverige.

[17] Sst. II, s. 230–32; jf. Heise, Herredagen i København, s. 505 f. – Enighedsbrevet er (som recesserne) mangelfuldt besejlet, men opregner i ingressen samtlige rådernes navne; man kan have forestillet sig, at de manglende råder senere ville besejle brevet.

Hvad angår kongevalget og forholdet til Norge følger rådets svar på propositionen meget nøje de retningslinier, herredagsmødet fra første færd havde afstukket. Da der består »forbwndt oc confederatz... emellom thesse thwenne riige, Danmarck oc Norge tiill ewiig tiidt, tha kandt her inthet kaar skee paa thende tiidt«; i stedet berammes fælles kongevalgsmøde i København til midsommeren 1534[18]. Den endelige beslutning om kongevalgets udsættelse må som Heise har påpeget være truffet senest 18. juni, da man underrettede det norske råd og Esge Bille. Udover indbydelsen til det fælles kongevalgsmøde den følgende sommer er det i dette sammenhæng mest bemærkelsesværdigt, at brevet til det norske råd ikke blot påberåber sig Bergentraktaten, men navnlig meget indtrængende henstiller til det norske råd, at »alle slott, slotzloge och kronens leen, Bergenhwes oc andre bliffue saa standendes wforwandlede ther wdj riiget saa well som her«, indtil man kunne mødes. Esge Bille fik samme dag en meget kategorisk ordre om at forblive på sin post indtil da[19].

Rækkeviden af herredagens overvejelser angående Norge lader sig imidlertid uddybe og underbygge ved sammenstilling af de færdigt udstedte originalbreve til det norske råd og Esge Bille med indførslerne i herredagsmødets protokollat og brevbog, som synes at hvile på koncepter (eller andre forlæg) til de pågældende breve. Vigtigst er det, at hvor konceptet i en bydende tone pålagde det norske råd, at slotslovene skal »bliffue saa standendes wdj then skickelse, som thij nu ere«, afdæmpes ordren i den færdige udfærdigelse lidt ved indføjelse af ordene, »att i... wiilie lade etther welluilligen finde, thet wiile wii giærnæ oc kierligen etther forskylde«[20]. Denne passus, som i sig selv jo blot er en normal ordreformular, havde i konceptet været knyttet til indbydelsen til det næste års valgsmøde; i omformuleringen kan den kun tjene til formelt at afbøde den ulovlige ordre til det norske råd om slotslovene, men forskydningen i brevets pointe røber, at det danske råd har stilet mod at sammenkæde drøftelserne af slotsforholdene med kongevalget ved den forestående herredag. Der synes med andre ord

[18] Nye da. Mag. II, s. 210; jf. Heise, *anf. arb.*, s. 322 ff.

[19] Det danske råd t. det norske råd 1533 18/6; t. Esge Bille samme dag; Dipl. Norv. VIII nr. 714 og XVI nr. 558. At et tilsvarende brev er afsendt til det søndenfjeldske råd fremgår af Hans Reffs brev til Olaf Engelbrektssen 1533 2/8; sst. X nr. 666.

[20] Nye da. Mag. II, s. 222 f.; (orig. i) Dipl. Norv. VIII nr. 714.

at være indtruffet en vis forskydning af rådets holdning under udarbejdelsen af dette brev.

Af Knud Billes brev til broderen fremgår det, at rådet har afhandlet de norske sager 17.–18. juni, og at der netop under forhandlingerne indløb nye budskaber fra Esge Bille[21]. Knud Bille forventer 17. juni, at hans broder vilde få et imødekomende svar om sin fratræden, men brevet til det nordenfjeldske råd den følgende dag fremhæver udtrykkeligt Bergenhus som det eneste konkrete tilfælde i den generelle anmodning om, at slotslovene måtte bestå uforandret; begæringen rummer således en utvivlsomt bevidst kontraordre med hensyn til de forhandlinger, man kunde formode, at Esge Bille havde indledt med Olaf Engelbrektssen om sin efterfølger[22]. Rådet henviser – uden at nævnte kongevalget – til, at de to råd, når de mødes til magtpåliggende forhandlinger næste år, gerne »wiille . . . om samme slot oc slotzlogs forwandling were fortenckte, hueleken wij yckæ nu paa thenne tiidt saa kortt foruandle kunde fore merckelige orsagers skyld«; han skal altså forblive på sin post[23].

Også dette brev rummer punktvis korrektioner af indførslen i protokollatet. Størst betydning har det, at en løst indlagt seddel ved kopien i originalen er indføjlet som et hovedled i brevet selv. Esge Bille havde nemlig i sine senest indløbne bulletiner ladet forstå, at han imødeså, at det norske råd »mett thet første at wiille forsameless om kaaryng oc andre riigens ærende at raadtslaa« og det danske råds svar indskærper nu – åbenbart med henblik på viderebefordring – at et selvstændigt norsk kongevalg strider mod unionstraktaten. Svaret understreger således ved at standse de igangværende drøftelser om Esge Billes afløser eftertrykkeligt de norske slottes politiske betydning, men inseratet i brevet om faren for et norsk sæervalg synes tillige at forklare os forskydningen i rådets holdning samme dag. Kongevalgets udsættelse og slotslovenes bestand hænger i det danske råds øjne naturligvis ikke blot nøje sammen, men det norske initiativ truede i virkeligheden med at kuldaste det danske råds dispositionsfrihed.

Ligesom senere recesserne 3.–4. juli er brevene til det nordenfjeldske råd og Esge Bille 18. juni mangelfuldt beseglet, begge med

[21] Knud Bille t. Esge Bille 1533 17/6; sst. XIII nr. 593; jf. ovfr. s. 44 med note 9.

[22] Jf. ovfr. s. 42f.

[23] Nye da. Mag. II, s. 242–45; (orig. i) Dipl. Norv. XVI nr. 558.

en absolut overvægt af gejstlige og østdanske råder, hvorimod de jydsk-råder, som bevisligt deltog i forhandlingerne i juni, har undladt at hæfte deres segl ved brevene. Den eneste undtagelse er – meget forklarligt – Ove Lunge til Tirsbæk, hr. Vincens' broder, medens omvendt Claus Podebusk til Kørup og Krapperup fulgte sin fader, hr. Predbjørn og de øvrige jydsk-råder[24]. Alt i alt synes således bispekollegiet, abbederne og den overvejende part af rådets østdanske fløj fra første færd – siden april 1533 – at have lagt sig fast på udsættelsen af kongevalget og at have gennemført deres retningslinier endeligt midt i juni, da de alarmerende efterretninger indløb fra Esge Bille, men trods jydsk modstand.

Som helhed synes da viljen til udsættelse af kongevalget at være bredere og af ældre dato end herredagen; ansvaret for beslutningen påhviler en videre kreds end bispekollegiet med Joachim Rønnow i spidsen. Selv ikke Mogens Gøye kan gå fri for medandel i beslutningen; han havde beseglet både det partielle rådsmødes brev til det norske råd 25. april og den endelige vedtagelse 18. juni[25]. På den anden side afslog Mogens Gøye, der forlod herredagsmødet natten til den 3. juli[26], i et brev til rigsråd Anders Bille den 1. august udtrykkeligt at medvirke til de tilbageblevne råders videre forhandlinger. Han forudså, at prælaterne »breffue, the nw finge vdi Kiøffenhaffn paa theris geistlig sager oc friiheder, allmogen til beswæringh«, vil forårsage »oploff« i Jylland; selv agtede han sig derfor derover for at afbøde virkningerne. Hvor langt Mogens Gøye havde tænkt sig at strække sin loyalitet får stå hen; vigtigere for sammenhængen er det, at han i samme brev understreger, at »enhuer, som kronens lænn haffuer, er pligtthige kronens rætt, rentte oc rettiighedt at fordedinge oc wedt magt atholde oc ey tiilstede, at then vdi noger made for krenckes«. For sit eget vedkommende betoner han, at han agter at varetage kronens tarv, indtil »gudh tiilføyger oss en herre oc konning igien, som kronens rætt oc rettiighedt selffue kandt fordedinge«[27]. Mogens Gøye tillægger så-

[24] Jf. Heise, anf. arb., s. 323 ff., 484 og 668. Trods Heises opdeling efter konfessionelle skel, synes beseglingen altså snarere at kunne begrunde geografiske skillelinier; jf. om partiforholdene i Skåne senest Johannesson, anf. arb., s. 185 f. og de principielle betragtninger s. 390 note 12.

[25] Jf. ovfr. s. 45 med note 12; Heise, anf. arb., s. 484.

[26] Jf. Astrid Friis i DBL² VIII, 1936, s. 145 – Astrid Friis' formodning om, at hr. Mogens beseglede brevet 18. juni »sikkert for ikke at blive sat helt ud af spillet«, lader sig altså næppe opretholde.

[27] Mogens Gøye t. Anders Bille 1533 1/8; Da. Saml. 2.r.II, s. 354 f.

ledes kongemagten den egentlige og fulde dispositionsmyndighed over slotslovene, og han bestrider indirekte rådets ret til at foretage ændringer i kronens disfavør. Selvom hans holdning kan have været bestemt af den aktuelle konfliktsituation, anvendes hans synspunkter her som politisk pressionsmiddel overfor rådets principielle holdning under tronvakancen.

Også på dette punkt finder der altså brydninger sted i rådets og de enkelte medlemmers holdning, men stadig også spændinger, der forlener kongevalget og slotstlovsdispositionerne med en absolut central placering i det politiske spil. Fremfor alt synes herredagens akter dog endnu at rumme tydelige spor af det senmiddelalderlige rådsaristokratis »republikanske« ideer af samme støbning som de retningslinier kongevalgforskriften (Birger Gunnensen) havde anvist. Om de jyske rådets holdning ved vi egentlig meget lidt andet end, at de ved mødet i Karup i maj 1533 havde truffet foranstaltninger til befæstning af grænsen til hertugdømmerne[28], og at de åbenbart har misbilliget rådsflertallets afgørelse om kongevalget. Det østdanske råd accepterede derimod allerede i april betingelsesløst unionsvilkårene på lige fod mellem Norge og Danmark; det må have været indstillet på, at valget skulde udskydes, men det partielle rådsmødes tilbagetog fra det foregående års undertrykkelsespolitik overfor Norge bevidner tillige, at man fra første færd fremfor alt har villet sikre sig mod, at Norge på egen hånd bandt sig til en ny hersker. Det østdanske råd lagde åbenbart hovedvægten på at bevare rådets fulde suverænitet og dispositionsfrihed, uden at man udsatte sig for at en ny fyrstemagt i Norge fik lejlighed til at øve pression mod det danske rigsråds afgørelser under tronvakancen.

Det kan ikke udelukkes, at de jyske råder – ganske som i 1523 – af sikkerhedspolitiske grunde og af hensyn til uvisheden om hertug Christians holdning kan have foretrukket at tilsidesætte hensynet til Norge og at der blev truffet en hurtig afgørelse om tronens besættelse. For de højgejstlige og majoriteten af de østdanske råder synes beslutningen om kongevalgets udskydelse derimod fra første færd indlysende. Den vending, der fandt sted i rådets holdning i juni 1533 hænger formentlig nøje sammen med Esge Billes rapport om det norske råds holdning. Det danske råd opretholdt urokket sin position med hensyn til kongevalget, men ved i juni at kæde

[28] Nye da. Mag. II, s. 196 f.; jf. Heise, *anf. arb.*, s. 263 f.

slotslovsspørgsmålet og det fælles kongevalg sammen har man formentlig kunnet håbe på at bevare kontrollen med Norge – omend nu på lige unionsvilkår – uden selv at blive pålagt begrænsninger i rådighedsretten over kronens suverænitet.

III

Det er som nævnt sandsynligt, at Esge Billes rapport om faren for separat norsk kongevalg har bidraget til, at det danske råd i juni traf den endelige afgørelse om valgets udsættelse. Selv forsøgte Esge Bille samtidig at formå Olaf Engelbrektssen til at oprette det norske herredagsmøde, der var berammet i Bud i Romsdalen i august, indtil pinsen 1534, bl.a. under henvisning til forlydender om, at en hollandsk flåde agtede at »forstyrre« Bergen [1]. Samtidig ilede Claus Bille sidst i juli fra København til mødet i Bud, utvivlsomt – som det fremgår af senere kilder – for at gøre sin indflydelse gældende, og ledsaget af Tyge Krabbes påmindelse til ærkebiskop Olaf om, at han fandt det »gantske raadeligt vere, att edher nade medt the andre gode herrer, Norges riiges raadt, thet saa beskicke oc endeligen forhandle, atj jo visseligen komme« til herredagsmødet i København 1534 for »vdj the helig trefaldigheds naffn (at) keysse oss en konge« [2].

Alle disse manøvrer demonstrerer blot det danske råds stærke interesse i, at det norske råd fulgte de retningslinier, der var afstukket i København. Den endelige efterretning om kongevalgets udsættelse kan da næppe være kommet som nogen overraskelse i Norge. Mere påfaldende er det, at skrivelsen 18. juni forbigår de kirkepolitiske forhold i dyb tavshed; medens det østdanske råds skrivelse 25. april havde anmodet det norske råd om at bringe kirkeforholdene i orden, inden man mødtes til kongevalg, berører brevet 18. juni end ikke antydningvis dette anliggende. På dette stadium synes det at have været mere afgørende at afværge det norske råds separatisme. Men efter afslutningen af de egentlige herredagsforhandlinger i begyndelsen af juli henvendte de tilbageblevne råder sig påny til det norske råd. Brevet fremhævede udtrykkeligt, at herredagen det følgende år foruden kongevalget også skulle træffe afgørelse om vigtige sager til de to rigers fælles be-

[1] Esge Bille t. Olaf Engelbrektssen 1533 8/7; Dipl. Norv. X nr. 692.

[2] Tyge Krabbe t. Olaf Engelbrektssen 1533 27/7; sst. XIII nr. 597.

stand; navnlig skulde kirkeforholdene i fællesskab reorganiseres og bringes tilbage til en god skik, »szom wore framfarne forfædre och gode forældre brwgettt och hollitt haffuer for oss« [3]. Det er umiddelbart indlysende, at denne skrivelse af solid katolsk observans må tillægges betydning, eftersom de kirkepolitiske anliggender, der kunde være tale om, på ingen måde angik unionsforholdet eller de opgaver, rigerne i fællesskab kunne påtage sig. Programmet bærer tydelige spor af, at de tilbageblevne rigsråder i den uafklarede situation på dette tidspunkt har fundet det nødvendigt at medinddrage det norske råd – og dermed dets majoritet af højgejstlige – i de fælles overvejelser om de akute, kirkepolitiske problemer. Til overflod sendte rådet den norske ærkebiskop og Oslobispen Hans Reff kopi af én af recesserne – formentlig den fra 3. juli – og dommen over Hans Tausen 14. juli. Den ærværdige fader i Oslo har åbenbart også fundet disse akter tilstrækkeligt opbyggelige til, at han straks satte sig i forbindelse med sin kirkechef; han mente i Roskildebispen at finde en velvilligt stemt forbundsfælle, men han understreger tillige overfor ærkebispen, at det næppe vilde være tilrådeligt at delagtiggøre hvemsomhelst i det danske råds beslutninger [4].

Hvor opmuntrende de norske bisper end må have fundet disse henvendelser, er det dog klart, at de repræsenterer et sekundært stadium af den danske beslutningsproces. De kan derimod meget vel have bidraget til, at det norske råd på herredagsmødet i Bud i august forekommende tilsluttede sig udsættelsen af kongevalget. Rådsmødet i Bud – om hvilket vi i øvrigt ikke er særligt velunderrettet – synes først og fremmest at have beskæftiget sig med de norske len, som under Frederik I var blevet bortforlenet »mod recessen«, og med de norske kirkeinstitutioners forhold [5]. Hvad angår den danske begæring om at holde slotslovene uforandret understregede det norske råd eftertrykkeligt, at man »effthet thette ryges gamle fryhedhers skick oc ordnæng vellvide at skiccke och

[3] Sst. VIII nr. 716 1533 10/7; jf. Heise, anf. arb., s. 417 f.

[4] Hans Reff t. Olaf Engelbrektssen 1533 2/8; jf. Joachim Rønnow t. Hans Reff 1533 7/7; Dipl. Norv. X nr. 666 og VIII nr. 715. Hans Reffs kirkepolitiske ønskemål fremgår af hans afbud til det norske herredagsmøde; sst. X nr. 667.

[5] Jf. H. Birkeland, Bidrag til Norges Historie i det sextende Aarhundrede, Historiske Skrifter II, Kria, 1923, s. 196 ff.; Halvdan Koht, Olav Engelbriktsen og sjølstendedetapet 1537, Oslo 1951, s. 108 ff.

holle oss tylbørligenn« [6], men vi kan formode, at udsigten til en fordelagtig ordning af de kirkepolitiske konflikter kan have fristet de norske bisper så vidt, at rådet stiltiende affandt sig med de ureglementerede forleningsforhold.

Det danske råd udstedte – påfaldende hastigt – lejdebrev til det norske råd fra et herredagsmøde i Odense i november [7]; man udtrykte vel forundring over den norske lejdebegæring, som Claus Bille havde formidlet, men i praksis havde det danske råd dog tilsyneladende nu nået sit mål. Ikke desto mindre må det danske råd både i sommeren 1533 og under Odensemødet have truffet videregående forholdsregler. I juli indledte det – efter forslag af hertug Christian, der selv forhandlede om forbund – de forhandlinger, der 9. september førte frem til Gent-traktaten med Nederlandene. Traktaten indgik det danske råd som repræsentant for »den rijcken Dennemarcken ende van Norwegen« med gensidige, militære forpligtelser i tilfælde af væbnet konflikt med Sverige eller Lübeck [8].

På Odensemødet ratificerede rigsrådet denne traktat, der altså påny ved overgreb mod Norges suveræne rettigheder sikrede rådet ved sin meget nøje præcisering af de tre forhandlingspartnere, Nederlandene og kejsermagten, hertug Christian på hertugdømmernes vegne og det danske råd på de nordiske rigers vegne. Men på det samme møde vedtog rådet med Gent-aftalerne i ryggen også at optage forbundsforhandlinger med Gustav Vasa; i fuldmagten for de danske udsendinge erindrede man om de bestående forbund fra Frederik I.s tid, gjorde rede for traktatforhandlingerne med hertug Christian og Lübeck, som den lybske borgmester Jürgen Wullenweber havde opfattet som alternative. Rådet foretrak dog – hedder det – forbund »med furster, riddere, adell oc godamen, (hellere) än mett the Lupske«; det havde indgået union med hertug Christian [9] og med kejseren og de burgundiske lande. De danske forhandleres mandat gik da – meget bredt – ud på at forhandle og beslutte med

[6] Det norske råd t. det danske råd 1533 4/9; Dipl. Norv. VIII nr. 717.

[7] Det danske råd t. det norske råd 1533 21/11; sst. VIII nr. 720–21.

[8] Danmark-Norges Traktater 1523–1750 I, udg. af L. Laursen, Kbh. 1907, s. 138–42; jf. Paludan-Müller, Grevens Feide I, s. 80 ff., 121 ff.; Koht, anf. arb., s. 108 – Hertug Christian titulerer sig i sin aftale med Nederlandene samme dag kun hertug af Slesvig og Holsten, men mod sædvane ikke arving til Norge.

[9] Jf. ndfr. s. 55.

Gustav Vasa, hvad de to rigers »yttermere welfartt och bestand« fordrede[10].

Fuldmagten gjaldt kun underhandlingen på det danske riges vegne; det er derfor påfaldende, at de danske udsendinge i den forbundstraktat (med de tilhørende biakter), de 2. febr. 1534 indgik med Gustav Vasa, forpligter både Norge og Danmark til gensidig militær bistand i tilfælde af fjendtligt angreb på Sverige, subsidiært Danmark og Norge eller »the landzende eller ledemot, som nw under Danmarks eller Noriges crone ligger«. På samme vis henviser traktaten de fordringer, som adelige i hvert af de tre riger måtte have på gods i de to andre riger, til voldgiftspåkendelse af det danske og svenske råd[11]. Der foreligger i kildematerialet intet holdepunkt for at antage, at det danske råd har underrettet det norske råd, endsige indhentet dets sanktion. Modsætningen mellem fuldmagten for de danske forhandlere og de endelige aftaler er så iøjnefaldende, at vi må gå ud fra, at de danske gesandter med rigsråderne Truid Ulfstand og Niels Lunge i spidsen har været yderligere instrueret i denne retning.

Det er som navnlig Paludan-Müller har fremhævet[12] ubestrideligt, at den begyndende udenrigspolitiske reorientering mod Nederlandene startede under herredagsmødet i København; materielle årsager kunne nok friste det danske godsejeraristokrati til at nærme sig Nederlandene, men det virkelige usikkerhedsmoment lå i hertug Christians holdning. Ikke blot rådede han over fangen på Sønderborg, men hans allianceforhandlinger med Nederlandene gjorde det formentlig umuligt for det danske råd at binde sig til Lübeck, såfremt man vilde undgå et brud med hertugdømmerne. Det køligt henholdende afslag på Wullenwebers krav i juli[13] og optagelsen af allianceforhandlingerne i Bruxelles markerer det egentlige skel, men reorienteringen af den danske udenrigspolitik manifesterer tillige, at det danske råd ikke formåede at hævde sin frihed i fuld udstrækning; rådet måtte nødvendigvis og på egen hånd binde ikke blot Danmark, men også Norge, omend inden-

[10] Konung Gustav den förstes registratur IX, s. 346–48, 1533 25/11; jf. Paludan-Müller, anf. arb. I, s. 129, 177–83; Koht, anf. arb., s. 108; Sven Lundkvist, Gustav Vasa och Europa, Studia historica Upsaliensia II, Upps. 1960, s. 102–16.

[11] Danmark-Norges Traktater I, s. 175–92.

[12] Paludan-Müller, anf. arb. I, s. 118 ff.; jf. Hørby, Reformationens indførelse, s. 31 f. og 34 f.; Poul Enemark i Jydske Saml. Ny r. IV, Århus 1957, s. 11–13.

[13] Waitz, anf. arb. I, s. 213 og 385.

for formelle rammer, der tillagde det danske råd suveræn myndighed på begge kroners vegne.

Det utrygge forhold til hertug Christian bliver således både indenrigs- og udenrigspolitisk det springende punkt. I slutningen af juni, da efterretningen om fælleshyldningen i Kiel forelå, og da hertug Christian foreslog det danske råd en unionstraktat mellem kongeriget og de to hertugdømmer, svarede det danske råd endnu henholdende. Man mindede om, at unionstraktaten mellem Norge og Danmark forpligtede begge riger og nødvendiggjorde udsættelse af »kor eller wduelgelse om en koning Frederichs sønner«; men det forsikrer også hertugen om, at rådet »wille all myterij och practice (om ther nogher hendhes at bruges) aldeles wanseendes, thennom tilbørligen skicke, som erlige mendth bører at gjøre«. Det forbund, hertugen havde bragt på bane, måtte man derimod først drøfte mere indgående, men rådet fastslog straks, at det ikke vilde forpligte sig til at respektere andre af Frederik I.s breve end de, som icke er emodt hans koninglig eedt och recess, oc icke helder emodt andre breffue, hans kon.maj. sielff wdgiffuet haffuer«. [14] Rådet forsøger altså at holde hertug Christians indflydelse på tre skridts afstand, men det lægger heller ikke skjul på, at det ønsker at bevare sin handlefrihed, indtil kongevalget kunde finde sted.

Unionstraktaten med hertugdømmerne, som blev konciperet af Johan Friis netop omkring 1. juli, synes da også i første omgang at være strandet på hertug Christians krav på titel af »erffgenhme tho Norwegen«, som rådet ikke kunne affinde sig med [15]; først i december 1533, da Odensemødet ratificerede traktaten, måtte det bekvemme sig til at acceptere hertugens prætentioner, omend nu under andre udenrigspolitiske vilkår. Rådet undgik altså næppe virkningerne af den ydre pression, men sikrede sig til gengæld ved tilsnigelser dispositionsretten over Norge.

Meget oplysende ikke blot for denne sammenhæng, men også for det danske råds principielle holdning er nogle artikler om kongevalget og de problemer, som unionstraktaten med hertugdømmerne rejste [16]. Artiklerne, som hører hjemme i sidste halvår af 1533,

[14] Nye da. Mag. II, s. 248 f. og 253; jf. Heise, anf. arb., s. 317, 422 f. og 512 f.

[15] Danmark-Norges Traktater I, s. 150 ff., specielt s. 152; jf. Joh. Schreiner i (Norsk) Hist. tidsskr. 30, Oslo 1934–36, s. 190 f., 328.

[16] Da. Mag. 3.r.I, 1843, s. 41–43; jf. Heise, anf. arb., s. 347 f., 354, 515 f. – Trods Heises argumentation forekommer Jens Andersens forfatterskab mig ikke sikret. Artiklerne foreligger i afskrift med Anders Billes hånd og har åbenbart cirkuleret via Ove Bille i det danske råd (jf. Da. Mag. 3.r.I, s. 40 og 43).

er formuleret af »bispen aff Fyn« – Knud Gyldenstjerne eller Jens Andersen – og har cirkuleret i det danske råd. I den aktuelle situation er argumentationen bundet af diskussionen om traktaten med hertugdømmerne. Forfatteren betoner flere gange, at »Syndher ywland hører till Danmarck och ycke till lanthe Holsthen«; selv ikke påberåbelse af fortidens konflikter og retsafgørelser kan rokke denne kendsgerning. Slesvig er et dansk len, uafhængigt af det tyske kejserrige og fuldt og helt underkastet den danske kronens dispositionsret. Forfatteren finder den akutte fare i, at hertug Christian »achte att gøre Danmarh Søndher Ywlland aldeles affwendych«; den bedste modforanstaltning ligger i at udnytte »thet naturligt naboskaff, som gud haffuer skyckett rigett udi med de lybskæ och andræ wendyskæ stedher«; viser man dem troskab, vil de også være loyale forbundsfæller.

Argumentationens pointe ligger i, at hertug Christian i modsætning til sine forgængere, der »ware wduolde konyngher at forbedre riget och ycke at forargeth«, øvede et uacceptabelt pres mod det danske råds dispositionsfrihed. Forfatterens givne udgangspunkt er netop, at »Danmarck ær ett ffritt korriige och ickæ haffuer nogher wertzens øwerstæ offuer sigh, som Danmarckes radz kor kan en then straffe eller stadfestæ: ther fore nor danskæ konyng er død, tha mo danskæ mend wdwelge thennom en konge ighen, hwem de willæ och nar de willæ, och om de aldri willæ haffue konyng, tha standher thet hos thennom«.

Trods sit specielle sigte sammenfatter disse artikler kernen i det danske råds politiske doktrin. Argumentationens slægtskab med den tidligere (Birger Gunnersens) valgforskrifts anvendelse af senmiddelalderens folkesuverænitetetsbegreb er iøjnefaldende. Rådet disponerer på rigets vegne uindskrænket over kronens suverænitet; kongevalget kræver særlig omhu for ikke at begrænse denne ret, og »so ær thet radeligt at Danmarcks raad ladher po noghed tiid bestande och opholler met konyng at kore thet lengste the konde, och see thennom fwl wiseligen fore, begerendes raad aff then ewige gud«.

Artiklerne indeholder ikke den ringeste antydning af de interne danske konflikter; den beskæftiger sig kun med de formelle rammer om rådets dispositionsret og med den politiske holdning, som situationen forudsætter. Men giver vi rådets argumentation videre sigte, er det umiddelbart klart, at den ubetingede handlefrihed, det attråede, reducerer betydningen af den dansk-norske union til

et spørgsmål om politisk hensigtsmæssige manøvrer. Men påberåbelsen af unionsforbindelsen som motivering for kongevalgets udsættelse er ikke blot som den kongelige proposition i efteråret 1536 vil hævde et påskud for at vinde tid, men et centralt led i rådets anstrengelser for at bevare sin politiske uafhængighed, dispositionsretten over rigets suverænitet. Under det ydre pres nærmede situationen i sommeren og efteråret 1533 sig imidlertid virkelig den tilstand, Maximilian Transylvan beskrev i foråret 1534: det danske råd måtte for at forebygge ydre indflydelse på sine afgørelses frihed disponere på en måde, der reducerede Norge til en bestanddel af den danske krone og underkaste riget det danske råds suveræne myndighed.

Både kongevalgsartiklerne fra 1533 og den ældre valgforskrift, som kan tillægges Birger Gunnersen repræsenterer givetvis yderligtgående standpunkter; i praksis måtte kongen og rådet også i senmiddelalderen under normale omstændigheder udøve kronens suverænitet i fællesskab. Men alle anstændigheder lader dog formode, at det danske rigsråd endnu i 1520'erne og begyndelsen af 1530'erne – i en situation, som det har opfattet som farefuld – har anskuet det danske politiske system efter retningslinier, der var nært beslægtet eller sammenfaldende med Birger Gunnersens doktrin.

Det gælder såvel det danske råds grundlæggende opfattelse af rigets forfatningsmæssige organisation som de praktiske garantier for systemets funktionsduelighed. Selve grundlaget for rådsveldets politiske system lod sig – f.eks. af kongemagten – naturligvis anfægte på helt principielt plan, men nok så afgørende har det fra rådets synspunkt åbenbart været at forsvare sine bastioner mod reelle indgreb udefra, som kunne begrænse dets politiske bevægelsesfrihed. Systemets manøvredugtighed afhang helt af de ydre rammers stabilitet; det var tillige kompliceret og utvivlsomt forældet, men fremfor alt var den reelle margin for bevægelsesfrihed snæver og særdeles sårbar. Trods alle sikkerhedsforholdsregler kunde rådet i praksis ikke forebygge, at indflydelser udefra kom til at øve indflydelse på dets politiske beslutningsproces. Politisk stabilitet nåede man først frem til, da rådet efter grevfejden engagerede sig i forfatningsmæssigt og politisk samarbejde med kongemagten.

En kirkeretlig vurdering af Danske Lovs 6. bog – strafferetten.

Af Jørgen Stenbæk

Berettigelsen af at anlægge en kirkeretlig vurdering på Danske Lovs 6. bog giver sig dels af lovbogens disposition, dels af den rolle, som de kirkeretlige bestemmelser spiller, dvs. de bestemmelser, der vedrører forsvaret for religionens læremæssige renhed og bestræbelserne for, at undersåtterne viser Gud skyldig respekt ved deltagelse i den officielle gudsyndelse og efterlevelse af de guddommelige bud.

De to ting hænger sammen: lovbogen er struktureret som Dekalogen; derfor prioriteres religionsbestemmelserne højt. De findes i de første kapitler som strafferetlige kommentarer til lovens første tavle, dvs. til de tre første bud: kap. 1: »Om vildfarende Lære, Guds Bespottelse og Trolddom«, svarer til 1. bud, kap. 2: »Om Sværen og Banden« til 2. bud, og kap. 3: »Om Helligbrøde« til det 3. bud[1]. Det er de bud, respektive de kapitler, som vedrører menneskets holdning over for Gud, de bud som affattelsestidens teologisk-dogmatiske hovedforfatter, JESPER BROCHMANN, følgende en grundfæstet teologisk-kirkelig tradition kaldte »præcepta de diligenda Deo«[2].

Man har længe været klar over, at der lå en bevidst bestræbelse bag strafferettens disponering, så iøjnespringende som den er; »For det første er at mærke, at fast den ganske 6. Bog er indrettet secundum ordinem decalogi«, skrev juristen CHR. HEDEGAARD 1766[3]. Hans arbejde er udsprunget af oplysningstidens problematik i almindelighed og dens apologetiske holdning i særdeleshed.

[1] Her og i det følgende citeres Danske Lov efter: Kong Christian den femtes Danske Lov af 15. april 1683. Udgivet paa Grundlag af V. A. Sechers Tekstudgave ved Stig Juul. København 1949.

[2] Jesper Brochmann: *Universæ Theologiæ Systema*, Kbh. 1633 Art. de lege Cap. IV sect. V. (Vol. II pag. 25).

[3] Chr. Hedegaard: *Trifolium Juridicum* Kbh. 1766 pag. 353 i afsnit II: Paaviisning til at finde Overensstemmelse imellem Guds Og Kongens Lov.

HENRICH USSING, oplysningstidens teologiske kirkeretskyn-
dige, er ikke ganske tilfreds med, at strafferetten disponeres på den
måde. Man får nemlig herved det indtryk, at »Kjætteri og vildfarende
Lære skulle være anseet for den største Misgierning i Staten«, og
det stemmer ikke med hans samtids religionspolitiske idealer, ej
heller med regeringens faktiske holdning: denne »fordrer vel ikke,
at alle Undersaatterne skulle med Eed forbinde sig til at tro Ind-
holdet af vore Bekiendelsesbøger«, trods et almindeligt ønske om
at fremme kendskabet til dem. Religionstvang er der ikke i landet;
men det forbydes at »sforføre Undersaatterne til en med den augs-
burgske Konfession stridende Lærdom«. Den fornemme plads, som
kætteribestemmelserne har fået i strafferetten skyldes da, iflg. Us-
sing, ikke ønsket om at fremme konfessionel tvang, men derimod
om at følge »ordenen i de ti mosaiske Bud«[4].

I nyeste tid må STIG IUUL på ny konstatere dispositionen i
sin behandling af Danske Lovs tilblivelse og retshistoriske betyd-
ning[5]. I modsætning til Hedegaard og Ussing kommenterer han
imidlertid ikke dens retsfilosofiske og kirkeretslige konsekvenser.

Generelt konkluderer han, at »det man tilsigtede med tilveje-
bringelsen af lovbogen . . . ikke (var) at udarbejde en kodifikation
i en senere tids forstand, men i første linie at samle den skrevne
rets regler (d.e. kompilation)«[6].

Juul inddrager ikke strafferettens strukturelle opbygning i sin
vurdering. Derfor har han ikke blik for, at just disponeringen efter
Dekalogens orden er udtryk for en retsfilosofisk nyorientering.
Strukturelt blev strafferetten et naturretsligt produkt; det er dens
enkelte bestemmelser, der skaber dens kompilatoriske og dermed
traditionelle hovedpræg. Denne dobbelthed fremtræder som et re-
sultat af brydningerne mellem luthersk-ortodoks retstænkning og
moderne naturretsfilosofi.

Den retsfilosofiske nyorientering fremkom i forbindelse med ene-
vældens indførelse; enhver retsteori, der direkte eller indirekte var
bundet til stændersamfundet, problematiseredes ved statsomvælt-

[4] Henrich Ussing: Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater, med dens
vigtigste Fordele og Mangler, samt muelige Forbedringer. I-IV. Kbh. 1786-89.
Her vol. I, pag. 149 f.

[5] Stig Iuul: Kodifikation eller Kompilation? Christian V.s Danske Lov paa
Baggrund af ældre Ret. Kbh.s Univ.s Festskr. Kbh. 1954 pag. 45.

[6] Anf. skr. pag. 73.

ningen. Men samtidig spillede den moderne naturretstæknings gennembrud en rolle og medvirkede ved omstyrtningen af det traditionelle retsfilosofiske og dermed kirkeretslige fundament.

Gennem sin demonstrerede vilje til at følge Dekalogens bud op med positiv lovgivning lod kongemagten tilkendegive, at det danske monarki var en *respublica christiana*, som styredes efter Guds anvisninger. Den unge danske enevælde, som meddelte D.L. lov-kraft, var ikke noget machiavellistisk tyranni [7], men en *gudfrygtig og retfærdig* [8] regering, som levede op til sin guddommelige oprindelse [9]. Det understregedes ved overgangen til de strafferetslige kapitler, der vedrører Dekalogens 2. tavle, d.e. iflg. BROCHMANN »mandata de proximo amanda« [10]: denne »tavle« indledes med *crimen læsæ majestatis humanae* [11], en forbrydelse, der altså prioriteres lavere end *crimen læsæ majestatis divinae*, men højere end forbrydelser mod forældre: *pater patriae* »står over« *pater familias*; de to forbrydelser opfattes dog begge som overtrædelser af 4. bud.

Man kan næppe ønske sig et mere håndfast udtryk for øvrigheds kirkeretslige funktion end Danske Lovs strafferet.

De egentlige kirkeretslige bestemmelser findes ganske vist andetsteds i Danske Lov, ikke blot i 2. bog, »Om religionen og gejstligheden«, men også i 1. bog, »Om retten og rettens personer« [12]. Men disse bestemmelser sættes i relief af strafferettens tre første kapitler. Bl. a. derved kommer lovkomplekset til at hænge sammen, og strafferetten giver et væsentligt bidrag til dets selvforståelse. Ved en udlægning må der da tages skyldigt hensyn til, at den gud-

[7] Machiavelli afskyedes af tidens statsretsfilosoffer; her skal blot henvises til Dieterich Reinkingk: *Biblische Policey In drey Stände Als Geistlich, weltlich und Hausstand abgetheilet*. Frankfurt a. M. 1653. Se nl. dedikationen til den danske kong Frederik III.

[8] Cf. Fortalen til Danske Lov pag. 1.

[9] Cf. Fortalen til *Lex Regia* Khbn. 1709.

[10] Cf. note 2.

[11] Danske Lov 6.4.

[12] Danske Lov 1.2.13, 15–17; 1.3. 9–14; 1.6.8. samt hele kap. 26, der indeholder Danske Lovs »ombudsmandsinstitution«, og som ikke undtager sager, der vedrører kirke og religion fra undersåtternes almindelige ret til at klage til kongen over embedsførsømmelse eller -misbrug. I hvilken grad kap. 16 i 3. bog (om ægte-skab) er kirkeretslig relevant, skal ikke diskuteres her.

dommelige *lex moralis* spiller en så fremtrædende rolle som ordningsprincip.

I tiden efter lovens affattelse kommenteredes og ændredes den ved retspraksis, missiver, reskripter, plakater etc., og dispositionen spillede en stadig ringere rolle, fordi man ved udfærdigelsen af disse supplerende eller ophævende bestemmelser gik pragmatisk til værks. Da Kongeloven ophævedes 1849, sattes Danske Lov ikke ud af kraft; men dens betydning var blevet pragmatisk. Dette er naturligvis forklaringen på, at den juridiske interesse for de generelle grundprincipper har været svindende. Men som vidnesbyrd om, hvordan affattelsestidens jurister, politikere og teologer ræsonnerede, forbliver den en kilde af uvurderlig betydning.

Formålet med den efterfølgende undersøgelse af strafferettens kirkeretlige og retsfilosofiske perspektiver er at bringe et bidrag til fortolkningen af Danske Lov. Herunder vil der fremkomme en note til debatten om, hvorvidt den danske enevælde skal forstås teokratisk eller naturretsligt, og et forsøg på at indplacere denne enevælde i samtidens protestantiske kirkeretstænkning. En note bliver det, for en tilbundsgående undersøgelse af de to problemkomplekser vil mangle, også efter dette bidrag.

KONGELOVEN

Ved behandlingen af et tema fra den danske enevældes tidligste lovgivningspraksis må der forudskikkes et par bemærkninger om enevældens »rette uforanderlige Fundamental-Lov«, den kongelov, som blev underskrevet 14. nov. 1665, og offentliggjort 1709; henvisningen i D.L. 1.1.1 lader den fremtræde som rigets grundlov.

I Kongeloven proklameres arvekongedømmet og suveræniteten med en blandet teokratisk-naturretslig begrundelse: på guddommelig tilskyndelse har »Rigens Raad og samtlige Stænder, Adel og Uadel, Geistlig og Verdslig . . . overantvortet . . . Alle jura Majestatis, absolutte Magt, Souverænitet, og alle Kongelige Herligheder og Regalier« til Frederik III og hans efterkommere. Al tidligere lovgivning, herunder håndfæstningen, blev sat ud af kraft, for så vidt angik bestemmelser, der var i strid med »Arveretten, suveræniteten og den absolutte Regering«. For eftertiden skulle kun Kongeloven begrænse kongens lovgivningsret.

I § 1 forpligtede kongen sig og sin familie på Skriften, således

som »Vores christelige Troe og Bekjendelse klarligen derom formelder« (de oldkirkelige bekendelser?) »efter den Form og Maade, som den reen og uforfalsket er bleven foresat og fremstillet udi den (uforandrede) Augsburgiske Confession«. Desuden forpligtes regenten til at »holde Landsens Indbyggere . . . ved samme Troe« og »den vædeligen haandthæve og beskierme i disse Lande og Riger mod alle Kiettere, Sværmere og Gudsbespottere«.

»Over al Cleresiet« fik kongen derimod »Høieste Magt«, ligeledes »over al Kirke- og Gudstjeneste, Møder, Sammenkomster og Forsamlinger om Religions-Sager«, kort sagt skulle kongen »ene have Magt at bruge alle Regalier og Jura Maiestatis, hvad Navn de og have kunde« (§ 6), dvs. også kirkelige.

Kongen blev »det ypperste og højeste Hoved her paa Jorden over alle menneskelige Love; han kiender ingen anden Hoved og Dommere over sig, enten i geistlige eller verdslige Sager, uden Gud alene« . . .

Kongeloven blev den danske enevældes grundlov. Med sine formuleringer fastslog den majestættens forpligtelser over for »religionen«. Kirkeordinansen og den øvrige kirkelige lovgivning bevarede sin gyldighed, med mindre bestemmelserne var uforenelige med suveræniteten; men kongen fik eneret til at »forklare og forandre« denne lovgivning, m. a. o.: han alene kunne afgøre, om lovbestemmelserne var i strid med enevælden. Men hvordan forholdt denne tankegang sig til de kirkeretslige principper, som man blandt lutherske teologer i den foregående konfessionelle periode havde opstillet?

Spørgsmålet lader sig ikke besvare, fordi der ikke eksisterede nogen entydig luthersk kirkeret. Forklaringen er indlysende: de lutherske jurister og teologiske dogmatikere havde taget konsekvensen af opløsningen af det middelalderlige corpus christianum, for så vidt som de blev stedse mere positivistiske i ræsonnementer og programmatisk erklæring. Ved siden af de konfessionelt bestemte udgangspunkter lagde de rigs- og statsretlige forhold i de respektive lande til grund for de kirkeretslige overvejelser. Resultatet var en række uklarheder; terminologisk var der derimod enighed et langt stykke vej: øvrighedens pligt til at yde *cura religionis* (sc. confessionis) og til at fungere som *custos utriusque tabulae* var indiskutable fundamentalter.

REFORMATIONSTIDENS TYSKE – KIRKERETSTÆNKNING

Den tyske kirkeretsforsker JOHANNES HECKEL er den første i nyeste tid, som har analyseret og eftersporet de kirkeretlige grundbegreber i reformationstidens lutherske teologi[13]: MELANCHTON har givet dem deres klassiske begrundelse og udformning i årene 1534–37. *Cura religionis* fik herunder nyt indhold i forhold til middelalderens *advocatia ecclesiae*. Det skete ved sammenknytningen med *custodia utriusque tabulae-* og *praecipuum membrum ecclesiae*-læren. Øvrighedens kirkeretlige forpligtelser karakteriserer Heckel »nach dem Object wie nach dem Subject«, som »ein rein evangelisches religiös-politisches Pflichtverhältnis«.

Med sin teori yder Melancton såvel sin humanistisk inspirerede arv fra antikken, som sit reformatoriske sindelag retfærdighed: den antikke øvrigheds rolle som φύλαξ τῶν νόμων og dens περί θείων επιμέλεια kædes sammen med evangelisk omsorg for dekalogen (*utriusque tabulae*) og for evangelieforkyndelsen (*cura religionis sc. purae doctrinae Evangelii*). Og Heckel konkluderer: »Magistratus minister et executor est ecclesiae«. Hier haben wir . . . den Ort, welcher der *custodia primae tabulae* des *pius magistratus* im Verhältnis zur Kirche gebührt. Es ist die Beziehung der christlichen Obrigkeit zum Regnum Christi«, nemlig som *praecipuum membrum ecclesiae, sc. visibilis*.

Gennem dette medlemsskab vandt fyrsten sig en ret, forskellig fra retten til at udøve *regnum corporale*: På den ene side sondrede man mellem *ecclesia visibilis* (»d.i. die *societas externa* derjenigen, welche sich zur wahren Lehre bekennen«) og den usynlige *ecclesia vera*, der har Kristus som sit eneste overhoved; på den anden side er der, iflg. Heckels Melancton-tolkning, snæver forbindelse mellem dem: forkyndelsen af *verbum dei* finder sted i den synlige kirke, hvis kendetegn just er forkyndelse og sakramentforvaltning, dvs. sammen med bekendelsen den kristokratisk styrede usynlige kirkes synlige kendetegn.

Også den kristne fyrste må som alle andre *vocati* der gennem bekendelse vedkender sig medlemsskabet af den synlige kirke, underkaste sig *ministerium verbi* »soweit es Christi Auftrag wahr-

[13] Johannes Heckel: *Cura Religionis Ius in sacra – Ius circa sacra*. Festschr. für Ulrich Stutz, Kirchenrechtl. Abhandl. Heft 117/118. 1938. Benyttet: Sonderausgabe 2. Aufl. Darmstadt 1962.

nimmt«. Men deraf følger, at »kirchliche Pflichten und Rechte, die der Obrigkeit auf Grund ihrer Mitgliedschaft in der societates fidei zustehen, nicht in obrigkeitlicher Weise geübt werden dürfen«: fyrsten kan som kristen ikke tage regnum corporale i anvendelse under udøvelsen af kirkeregimentet. Det forbyder hans status som *praecipuum membrum ecclesiae*: Hans *custodia primae tabulae* må udøves under hensyntagen til det reformatoriske kirkesyn.

Såvidt JOHANNES HECKEL. Hans Melancton-tolkning skaber med hans egne ord »ein völlig geschlossenes System«. Det forekommer imidlertid at være en mangel, at Heckel ikke i højere grad har taget hensyn til tidspunktet for systemets tilblivelse og dermed for dets politiske forudsætninger, dvs. først og fremmest den schmalkaldiske problematik, som bl.a. omfattede de tyske protestantiske stænders ret til at yde væbnet modstand mod kejseren som rigets overhoved. Argumenterer Melancton rigsretsligt eller territorialstatsligt, når han taler om »øvrigheden«?

1600-TALLETS KIRKERETSTÆNKNING

I løbet af ca. 100 år ændrede luthersk kirkeret karakter. Nye kirkepolitiske forhold skabt af religionsfreden i Augsburg (1555) og af den katolske modreformations militære, rigs-retlige og teologisk-kirkeretslige tryk, bevirkede sammen med indre-protestantiske konfessionelle brydninger, at en række nye kategorier trængte ind, dels for at yde det (tyske) landsfyrstelige kirkeregimente juridisk støtte i kampen mod den katolske kejser- og pavemagt, dels for at begrænse følgerne af territorialfyrstemagtens expansion på de lavere stænders bekostning.

Augsburgfreden understregede sprængningen af det tyske riges konfessionelle enhed: katolske og lutherske stænder (landsfyrster og byer) omfattedes af fredsordningen, og *cujus regio-ejus religio* – princippet slog igennem i praksis. Da sætningen et halvt århundrede senere formuleredes af JOACHIM STEPHANI var det i en ide-mæssigt blandet dragt, hvis oprindelse skal findes »im byzantinischen Sacralstaatsrecht, in der mittelalterlichen Reichs- und Kaisertheorie, im gallikanischen und spanischen Staatskirchenrecht, in der Souveränistatslehre Bodins und deren Zuschliff auf die deutsche Territorialgewalt, in den Satzungen des Reichsrechts, sowie in der splitterhaften und verfälschenden Uebernahme von Elementen des kanonischen Rechts und der reformatorischen Theologie« [14].

[14] Til 1600-tallets kirkeretslige udvikling se Martin Heckel: Staat und Kirche

Det var den politiske virkelighed, der brød den melanchtonianske kirkeretlige autonomi. Men lutherske kirkeretskyndige, først og fremmest jurister i de fyrstelige kancellier, fulgte udviklingen op med en kirkeretlig nyorientering, hvis reformatorisk lutherske »ortodoksi« var diskutabel.

Interessen samlede sig om den såkaldte *episkopalteori*. Skabt af JOACHIM STEPHANI, knytter den til ved Augsburgfreden og lader det kanoniske episkopats *jurisdictio ecclesiastica* overføre på den evangeliske landsfyrste. Episkopalismen er således en »staats-(kirchen)rechtliche Theorie, nicht eigentlich eine evangelische Kirchenverfassungslehre«[15]. Den udsprang af tysk rigsretstradition, og i luthersk teologi forblev den et fremmedelement[16], selv om også førende teologer, f.eks. JOHANN GERHARD benyttede den.

Iflg. episkopalteorien fik de tyske landsfyrster qua bisper, (jfr. duplex-persona-læren) afgørende beføjelser i kirkeregimentet, som de ikke havde haft hos Melancton. Iflg. GERHARD drejede det sig om 1. ansættelses- og afsættelsesret ved »stiftets« præsteembeder, 2. regulering af præsternes aflønning og etablering af tilsyns-embeder, 3. kirkelig lovgivningsret 4. retten til at forvalte kirkegodset, 5. visitationsret og 6. ret til at indkalde synoder[17].

Betydningen af *praecipuum membrum*-tanken reduceredes, også i de teoretiske fremstillinger, efterhånden som det landsfyrstelige kirkeregimente i praksis slog igennem, bl.a. gennem *konsistoriernes* faktiske omdannelse til de fyrstelige »biskoppers« regeringskancellier.

For dog at begrænse fyrsternes kirkelige magtudfoldelse opstillede GERHARD et kirkeretligt *supplement* til den statsretlige

nach den Lehren der evangelischen Juristen Deutschlands in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. *Jus Ecclesiasticum* Bd. 6. München 1968. Om »*ejus regio ejus religio*« se pag. 227 ff.

[15] Til episkopalismen: Martin Heckel: anf. skr. pag. 79 ff; pag. 237 ff.

[16] Martin Heckel kommenterer: »Ein obrigkeitliches landesherrliches Kirchenregiment hatten die Reformatoren in ihrer Lehre von den Obrigkeit als *custos utriusque tabulae* und *membrum praecipuum ecclesiae* stets abgelehnt. Durch das Episkopalsystem festigte sich das rechtliche Zerrbild der Kirche als Staatsanstalt, der Geistlichen als Staatsdiener, des Bekenntnisses als ein hoheitlich fixierten, territorial radizierten, menschlicher Verfügung unterliegenden Stückes normativer doktrinärer öffentlicher Ordnung«. anf. skr. pag. 239.

[17] *Loci Theologici* edit. Fr. Frank, Lipsiae 1885. Thom. VI loc. 23 Sect. V pag. 76 f. Til Gerhard i øvrigt se Martin Honecker: *Cura Religionis Magistratus Christiani*. *Jus Ecclesiasticum* Bd. 7, München 1968.

episkopalteori; midlet var reformatorerne *trestandslære*[18]. Luther havde overtaget den sociale deling i »Wehr-, Lehr- und Nehrstand« fra middelalderen, og gjort brug af den i sin *socialeetik i relation til retfærdiggørelseslæren*. Gerhard derimod benyttede læren *kirkeretlig-institutionelt*, og fulgtes af den ortodokst-lutherske kirkeret og dogmatik 1600-tallet igennem: *status politicus, ecclesiasticus* og *oeconomicus* skulle dele kirkemagten, og f.eks. i fællesskab træffe afgørelser på synoder, ved præsteansættelser og i kirketugts-sager. Ordningen var afhængig af det aristokratiske stændersamfunds vilkår; sålænge denne samfundsform var levende, kunne man teoretisk hævde også det kirkelige stændersamfund.

I det lange løb mislykkedes forsøget på at begrænse fyrstens enerherredømme på denne måde, dels fordi det var udsprunget af ønsket om at give gejstligheden del i kirkestyret, dels og navnlig, fordi udviklingen gik mod *territorialstatslig absolutisme*. Gerhard selv argumenterer territorialistisk; det viser bl.a. hans anvendelse af et kendt Optatus af Mileve-citat: »Respublica non est in ecclesia, sed ecclesia in republica«[19]. Men institutionaliseringen af territorialkirken (*ecclesia particularis*) ved hjælp af trestandslæren tvang lutheraneren Gerhard til at foretage endnu en afgørende distinktion.

Det er sondringen mellem *indre* og *ydre* kirkemagt: »*Distinquendum est inter potestatem ecclesiasticam internam et externam*«. Den indre kirkemagt udøves af gejstligheden *alene*, den ydre af den kristne øvrighed: »*illa ministris ecclesiae insolidum relinquitur, haec vero magistratui christiano communis est*«. Alt der angår »*divinum cultum*«, skal administreres af præsterne, men den ydre administration af øvrigheden, dvs. af *konsistoriet* som teoretisk opfattedes som kirkeligt repræsentativt organ.

Så var det sagt, og nu af en luthersk teolog: »Gerhards »innere Kirchengewalt« wird jeder Kenner der älteren lutherischen Kirchenlehre als wohlbekanntem Begriff begrüßen... Es ist einfach das geistliche Kirchenregiment des ministerium verbi im Sinn der lutherischen Bekenntnisschriften. Dagegen stellt sich die äussere Kirchengewalt *als ganz neuer Begriff* dar, und zwar dem Wort wie der Sache nach«, kommenterer JOHANNES HECKEL[20].

Foreløbig var det gejstligheden, som teoretisk høstede fordelene

[18] Honecker: anf. skr. pag. 73 ff.

[19] Honecker: anf. skr. pag. 110, note 313.

[20] Johannes Hedkel: anf. skr. pag. 52 f.

af Gerhards system, og det var også meningen med det: Den indre kirkemagt tilfaldt ministerium verbi ved guddommelig overdragelse gennem ordinationen, den ydre fik gejstligheden lod og del i gennem trestandslæren. Teorien var et forsøg på at gøre den ydre, territorialstatlige kirkemagt uafhængig af rigsregimentet, som til gengæld sækulariseredes[21]; samtidig kunne man fastholde *universaliteten* af *ecclesia visibilis*, da dennes kendetegn var den forkyndelse, hvormed det kirkelige embede administrerede den usynlige kirkes synlige kendetegn, og dette embede skulle føres uafhængigt af den ydre territorialkirkemagt. Men samtidig fik gejstligheden gennem trestandslæren del i det *ydre* kirkeregimente.

Fyrsten kunne på sin side regere i overensstemmelse med rigsretten for så vidt angik *regnum corporale*; men i kirkesager måtte han territorialkirkeligt dele magten med de to andre stænder.

Episkopalisterne argumenterede *kanonistisk*. Derimod stammede sondringen mellem den ydre og indre kirkemagt fra *reformerte* jurister[22]: Overfor en rabiat calvinisk teokratisme med presbyterianske og monarkomakiske tendenser videreførte en gruppe reformerte retsfilosoffer en zwingliansk statskirkeretlig tradition (*respublica christiana*) og tildelte statsmagten en central rolle som indehaver af også eksterne kirkelige regaler. Terminologisk benyttede de deres modstanderes våben: de ortodokse hævdede, at statsmagten *kun* rådede for de eksterne regaler, medens tilhængerne af den stærke statsmagt hævdede, at øvrigheden *også* rådede over de eksterne regaler. *Hvor* grænsen mellem extern og intern gik, kunne man derimod ikke blive enig om[23].

Herom bl.a. drejede den remonstrantiske strid i Nederlandene sig. En af denne strids hovedpersoner var HUGO GROTIUS; han gjorde sig ud fra en naturretlig-rationel argumentation til talsmand for, at statsmagten måtte være udelt. Hans kirkeretlige hovedværk »De imperio summarum potestatum circa sacra« er just koncentreret om en analyse af forholdet mellem »imperiet« og »det hellige«; men til forskel fra de lutherske dogmatikere og orto-

[21] Martin Heckel: anf. skrift pag. 27.

[22] Johannes Heckel, anf. skr. pag. 55 ff. Honecker: anf. skr. pag. 94.

[23] Til de nederlandske kirkeretlige brydninger se Enno Conring: Kirche und Staat nach der Lehre der niederländischen Calvinisten in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Neukirchen 1965. Til Grotius henvises til Erik Wolf, Grosse Rechtsdenker, Tübingen 1963/4. Ausg. pag. 253 ff.

dokse jurister gik Grotius metodisk ud fra *Imperium* og ikke fra *Ecclesia*. Han anvendte et Optatus-citat: »Super Imperatorem non est nisi solus Deus qui fecit Imperatorem«; men det fik konsekvenser for imperiets kirkemagt: »Sane eximi quiquam ab imperio summæ potestatis ratio nulla patitur«. Naturretten tillader ikke reduktion i den absolutte magts område, heller ikke hvad angår religionen: imperiet bør udstrækkes, »non ad profana tantum, sed ad sacra quoque«[24]. Det medførte ikke, at imperatoren skal være præst; thi »distincta esse inter imperium in sacra et sacram functionem«[25]. Ligesom fyrsten ansætter funktionærer på profane, således også på sacrale funktionsområder. Funktionærer har ingen direkte magt, kun en afledt, og den *humane* magt, præsterne udøver, er da også afledt af fyrstens. Til gengæld vedrører denne magt kun »externe« områder; men heller ikke når præster og presbyterium medvirker ved opretholdelsen af den kirkelige disciplin, udøver de noget »indre kirkeligt imperium«. En indre kirkelig, human ledet disciplina eksisterer ikke, thi »solus autem Deus est καρδιουργῶσης ac proinde solus in corda imperium obtinet«[26].

Såvidt GROTIUS! Hans bog er skrevet i 1620'erne, men først trykt 1647. Den var et debatindlæg i den remonstrantiske strid i Nederlandene, og præget heraf. Men dens argumenter kunne bruges overalt, hvor fyrster nærrede absolutistiske tilbøjeligheder. Med sin argumentation videreførte han retsfilosofisk en århundredgammel tradition for statsretslig autonomi (Marsilio af Padua). Tidligere var den stedse kollideret med en eller anden form for ecclesiologisk afledt opfattelse; nu optrådte den, samtidigt med at den sociale, økonomiske og politiske udvikling syntes at skulle lede til fyrsteabsolutisme.

Luthersk kirkeret foretog med sondringen mellem intern og extern kirkelig magtudøvelse og med trestandslæren et udspil over for absolutismen. Ved trestandslærens applikation på den externe magtudøvelse indførte GERHARD en sondring mellem øvrighedens verdslige regeringsførelse, som gerne kunne være absolut, og dens forhold til kirkestyret, hvor den måtte dele magten med de

[24] Hugo Grotius: *De imperio Summarum Potestatum Circa sacra*. Paris 1647 pag. 2.

[25] Anf. skr. cap. II pag. 23 f. Grotius bruger *ius circa sacra* og *ius in sacra* i flæng. Sondringen hører det 19. årh. til jf. Johannes Heckel anf. skr. 74.

[26] Grotius anf. skr. pag. 38.

to andre stænder; thi kun derved kunne »hele kirken«, dvs. dens stænder-aristokrati, blive delagtig i kirkestyret.

Heroverfor stod nu den naturretsligt opfattede suverænitetslære, iflg. hvilken man ikke kunne acceptere nogen form for magtdeling, heller ikke på det kirkelige område.

Dermed var fronterne trukket op mellem luthersk ortodoksi og naturret; centralt i kampen stod problemet om, hvordan man skulle opfatte øvrighedens forpligtelser over for Dekalogen i almindelighed, og dens første tavle i særdeleshed. Eksisterede der et kirkeligt externt, humant ledet imperium ved siden af det verdslige?

DEN DANSKE RETSTEORETISKE DEBAT

I 1600-TALLET

Det var denne problematik, de danske lovskabere stod overfor ved udarbejdelsen af Danske Lov; også her var de forskellige synspunkter repræsenteret:

JESPER BROCHMANN (1585–1652)[27], JOHANNES WANDAL (1624–1675)[28], og SAMUEL PUFENDORF (1632–1694)[29] var hver for sig med til at præge debatten: de rendyrkede deres synspunkter, i Danske Lov blandedes de.

BROCHMANN står som repræsentant for ortodoksien; i 1620erne og 30erne udarbejdede han sin dogmatik[30], som i et århundrede var almindeligt benyttet som dogmatisk lærebog ved det teologiske fakultet. WANDAL tilhørte vel ortodoksien; men også den nye tid. Han tog enevældens indførelse til efterretning; men tolkede den teokratisk og ikke naturretsligt. Derved kom han til at stå som en overgangsskikkelse. Den ældre ortodoksis vigtigste kirkeretlige lærepunkt, trestandslæren, udelod han, fordi det var uforeneligt med enevælden.

PUFENDORF tilhørte afgjort naturretslærernes kreds. Han var i årene 1668–77 juridisk professor ved det nye svenske universitet i Lund og udarbejdede her et af sine hovedværker: *De officio hominis et civis juxta legem naturalem* (1673). Det nye universitet havde i sin første tid 1/3 dansktalende professorer, mange danske

[27] Om Brochmann se Dansk Biografisk Leksikon, bd. 4, 112.

[28] Om Wandal se Dsk. biogr. Leks., bd. 15, 98 f.

[29] Om Pufendorf se Erik Wolf, *Grosse Rechtsdenker*. Tübingen 1963⁴ pag. 311 ff.

[30] Brochmann: *Systema Universæ Theologiæ*. I-II, Kbh. 1633.

lod sig i de første år indskrive[31]. Den unge juridiske professor med de skarpt formulerede synspunkter har derfor været kendt blandt fagfæller i København; om hans lære direkte har spillet nogen rolle for RASMUS VINDING, D.L.s hovedforfatter, skal diskuteres nedenfor. Under alle omstændigheder gav han med sin bog et naturretsligt bidrag til den almindelige debat og var derfor med til at præge det retsfilosofiske milieu, også i Danmark.

JESPER BROCHMANN. I *Universæ Theologiæ Systema* gik Brochmann frem efter loci-metoden. Til en kort redegørelse for hans kirkeretlige synspunkter skal flg. artikler inddrages: »De lege«, »De ecclesia«, »De ministerio ecclesiastico et disciplina ecclesiastica« og endelig »De magistratu politico«.

I sidstnævnte locus (eller articulum) opregnes øvrighedens pligter »circa religionem«: øvrigheden skal se til at »incorrupta Religio in omnibus Regni sui provinciis propagetur & hæseses, quantum fieri potest, extirpentur«. Den skal skaffe »doctores, de quorum & in religione sinceritate in vita integritate, nemini non constet«. Videre skal den have indseende med den kirkelige disciplin; den skal oprette skoler, og hvis der opstår »dissensiones aut difficultates . . . circa religionem«, skal den »Synodum conscribere et convocare«, og på basis af Guds ord sørge for at »controversiæ sopiantur«[32].

På luthersk-ortodox vis defineres øvrigheden sammenfattende som »potestas supereminens quam Deus ordinavit & gladio armavit ut fit *custos utriusque tabulae* & terrori male & laudi bene agentibus, cui oportet honorem, timorem, tributa & omne liciti obsequii genus a subditis exhiberi, non solum propter iram, sed etiam propter conscientiam, ut quietam & tranquillam vitam agent cum omni pietate & honestate«. Dens verdslige, absolutte lovgivningsret omfatter kun humane love, og de må ikke stride med *lex divina*[33].

I sin *kirkelige* aktivitet har øvrigheden ansvaret for, at »*tota ecclesia*« medvirker ved sagsafgørelserne. Det gælder præsteansæt-

[31] Knud Fabricius: *Skaanes Overgang fra Danmark II* (1906) pag. 120 ff, 142 ff, 145 ff.

[32] Art. De magistratu politico sect. tertia. pag. 5003 f.

[33] Art. De magistratu politico sect. secunda pag. 5001.

telser[34], disciplinære[35] og læremæssige afgørelser[36]. Denne traditionelle brug af *trestandslæren* begrundes med, at den *sande* kirkes »regimen« er »monarchicum« og at dens monarkiske, (dvs. eneste) overhovede er Kristus. Et *jordisk* »caput« har Gud derimod ikke indsat: »quare etiam caput Ecclesiae Christus, no(n) adscendit in coelos, ut unum aliquem visibilis Ecclesiae, visibilem Monarcham in terris constitueret; sed ut daret Ecclesiae suæ alios quidem apostolos, alios vero Prophetas, alios autem Pastores et Doctores«[37].

Kirkeregimentet administrerer den *sande* kirkes synlige kendetegn: ordets forkyndelse, sakramenternes forvaltning og den rette brug af himmeriges nøgler[38]. Øvrigheden må dele kirkemagten med de to øvrige stænder, så hele kirken medvirker ved udøvelsen... Men når det er sagt, må Brochmann tilføje, at han ikke vil fratage den borgerlige øvrighed pligten til at øve tilsyn med den kirkelige disciplin, »quippe quem Deus *utriusque tabulae custodem* constituit«[39].

I *Art. de lege* fremlægger Brochmann sin retsfilosofi: Han sondrer traditionelt mellem *lex naturalis*, *humana* og *divina*[40], og placerer, også traditionelt, *dekalogen* under *lex divina* som den centrale del af *lex moralis*[41]. Af hans detaljerede gennemgang af de enkelte bud skal blot hans omtale af *fjerde bud* citeres. Han benytter her som ved de øvrige bud LUTHERs Store Katekismus som forlæg, og følger den patriarkalsk-sociale opbygning: først »patres carnis«, derefter karakteristisk nok »doctores & praeceptores«, (hvor Luther kort og godt har »der Schulmeister«); derefter følger »magistratus« og »quisvis domini, Patres familias (d.e. husherren), curatores & tutores, patroni, artifices, viri & feminae seniores«[42].

Lex humana hører under øvrighedens myndighedsområde, og behandles derfor i artiklen *De magistratu*, hvorimod *lex naturalis* får

[34] Art. De Ministerio Ecclesiastico et Disciplina Ecclesiastica cap. II Quæst. IV pag. 911.

[35] Art. De minist. etc... Cap. IV sect. quinta pag. 985 f.

[36] Art. De Ecclesia Cap. VI de consilio. sect. quarta pag. 860 ff.

[37] Art. De Ecclesia Cap. I sect. tertia pag. 677.

[38] Smmst. pag. 678.

[39] Art. de Disciplina Ecclesiastica Cap. IV Sect. Tertia pag. 920 f.

[40] Art. de lege cap. I sect. tertia pag. 4.

[41] Art. de lege cap. IV sect. prima pag. 18. Bemærkelsesværdigt nok opererer Brochmann med en quadruplex usus af *lex Divina*. Smst. p. 24.

[42] Art. de lege cap. X sect. prima pag. 121.

en fyldig omtale her. Den defineres paulinsk som »congenium nostra menti, & cordi nostro dictamen, in primae creatione a Deo nobis impressum et in natura adhuc utrumque reliquum, quo novimus numen aliquod esse, cultu afficiendum, & cognoscimus honesta esse facienda & turpia fugienda«[43].

Dens brug er *triplex*: for det første kræver den, at Gud æres, for det andet bruges den som det politiske samfunds »vinculum«, og for det tredje er den hjertets og samvittighedens påmindelse i det naturlige samfunds personale relationer[44].

*

Brochmann er ikke original. Navnlig er han påvirket af GERHARD. Så meget mere påfaldende er det, at han aldeles ignorerer episkopalismens teori. Naturligvis anbefaler han brugen af biskopper til at eksaminere, indsætte og ordinere præster, visitere og rådgive. Men Gerhards episkopale magtbeføjelser forbigår han, eller rettere: de tillægges dels den verdslige øvrighed som tilsynsførende og initiativtagende instans, og dels »hele kirken«, d.e. alle tre stænder, som administrerende og dømmende organ. I Tyskland nødvendiggjorde episkopalismen den besværlige og abstrakte duplex-personalære; den omtaler Brochmann ikke. . .

JOHANNES WANDAL. Wandals Jus Regium skulle tjene til at give den danske absolutisme en *teokratisk* begrundelse; det fremgår alene af overskrifterne til værkets hovedafsnit[45]. Samtidig arbejder han »territorialistisk«, for så vidt som han lader de religiøse funktioner kontrollere og lede i lyset af en territorialistisk jus regium. Også han benytter Optatus-citatet: »Non respublica est in Ecclesia, sed Ecclesia in Republica«[46].

Blandt de kongelige jura prioriteres »Jus circa religionem & sacra«

[43] Art. de lege cap III sect. secunda pag. 8.

[44] Art. de lege cap. III sect. tertia. pag. 11.

[45] Johannis Wandolini: Juris Regii, Hauniæ 1663–65: Liber primus quo Jus Regis Israëliti, a Propheta Samuele lib Ic. VIII descriptum, expenditur & explicatur. Liber Secundus quo complura S. Scripturæ loca explicantur, variisq; argumentis inde depromptis Jus illud Regium confirmatur & declaratur. Liber tertius, quo Ostenditur, Civitatem Dei inde ab initio Mundi, tam sub Veteri, quam Novo Fædere, Monarchico imperio & singulari ejuscemodi Regia potestate, perpetuo forme gubernatam fuisse.

[46] Wandal: anf. skr. Vol II pag. 503.

højest [47]. Den udspecificeres i 1. jus circa Concilia, herunder retten til at sammensætte og indkalde synoder og til at konfirmere concildekreterne samt føre tilsyn med deres overholdelse [48], 2. jus circa personas Ecclesiasticas, dvs. bl.a. jus vocandi [49], 3. jus circa Scholas & Academias [50] og endelig 4. jus circa leges, ecclesiasticas såvel som civiles [51].

Allerede ved denne opstilling er det tydeligt, at Wandal har forladt trestandslæren: Den externe kirkelige magt tilfalder kongen (jf. Grotius), men absolutismen indebærer ikke, at kongen er løst fra alle forpligtelser. For det første er han i forhold til Dekalogen *custos utriusque tabulae* [52], og for det andet omfatter hans lovgivningsret kun områder, »quæ versantur circa objecta, divino aut naturali jure nec præcepta, nec interdicta, adeoq. per se *adiaphora* & eatenus libera» [53]. For det tredje må han ikke pålægge borgerne forpligtelser, som kan tvinge dem »in conscientia« og pådrage dem skyld og synd »adversus Deum« [54].

Bl.a. derfor kan lovgivningen »circa res sacras«, ikke benævnes »leges«; koncilterminologiens »canones« og »ordinationes« er mere anvendelig [55]. I nærværende sammenhæng er det af interesse, at WANDAL omhyggeligt argumenterer for, at der ikke er nogen modsætning mellem *lex regia* og dekalogen. Argumentationen henlægges til Lib. I og drejer sig om forholdet mellem »Jus regium Samue-liticum« og »legis Decalogicae«. Specielt om 4. bud forsikrer han, at man ikke kan overtræde buddet ved at følge den retfærdige konges befalinger. Han opstiller ikke et socialt skema som Brochmann; hans interesse er primært at gøre lydighed mod kongen til et guddommeligt bud; explicit indeholdes det ikke i dekalogen [56].

Wandals forsøg på dog at begrænse kongens magt virker spagfærdigt og uklart: med et hyppigt anvendt EUSEBIUS-citat, lagt i munden på Konstantin den Store: »Vos intra Ecclesiam, ego extra

[47] Inter Jura Majestatis primum est, quod circa religionem & sacra versatur. Vol. II pag. 502, rubrik til Cap. II.

[48] Rubrik til Cap. III Vol. II pag. 521.

[49] Rubrik til Cap. IV Vol II pag. 537 f.

[50] Rubrik til Cap. V Vol. II pag. 556 f.

[51] Rubrik til cap. VII Vol. II pag. 585 ff.

[52] Jus Regium Vol II pag. 506 (Lib. IV cap. II).

[53] Smstds. Vol. II pag. 587.

[54] Smstds.

[55] Smstds. pag. 588.

[56] Vol. I pag. 76 f.

Ecclesiam a Deo episcopus constitutus sum«[57] søgte han på gerhardsk vis at sondre mellem en indre og en ydre kirkeledelse; hans bestræbelse var at undgå »extrema«, »ne Principes orthodoxi aut hinc in Scyllam, aut illinc in Charybdin incidant«; ekstremterne er »cæsaropapi« og »papocæsari«: »Cura & regimen rerum *extra Ecclesiam*, id est negotiorum Ecclesiasticorum extra templum«, tilfalder fyrsten i kraft af hans status som »episcopus extra ecclesiam«, medens den indre kirkemagt, udøvet gennem forkyndelse, sakramentforvaltning og kirketugt tilfalder »solis Ecclesiae ministris, qui a Christo hanc potestatem immediate adepti sunt«[58]. Denne argumentation inklusive citatanvendelsen svarer til den tyske episkopalisme, men får naturligvis et andet sigte i en dansk sammenhæng, hvor Augsburgfredens episkopale jurisdiktionsoverdragelse ikke spiller nogen rolle. Sammenholdt med Wandals vidtrækkende kongelige kirkemagt, der ikke indskrænkes af trestandslæren, var hans begrænsningsforsøg urealistiske og for vagt formulerede, og førte til total tilsidesættelse af 3. stand.

SAMUEL PUFENDORF. Pufendorf videreførte den naturretslige tradition efter GROTIUS. Kirkeretsligt relevant og af interesse i nærværende sammenhæng er dels hans definition af *lex naturalis* i forhold til *lex divina* og *lex humana*, dels hans naturretslige anvendelse af Dekalogen, specielt dens første tavle. Begge dele kom til udtryk i hans »De officio hominis & civis juxta legem naturalem« fra 1673[59].

»Inde & tres separatæ disciplinæ proveniunt, quarum prima est *juris naturalis*, omnibus gentibus communis; altera *juris civilis* singularum civitatum, quæ tam multiplex est, aut esse potest, quot numero sunt civitates, in quas genus humanum diaccessit. Tertia *Theologia moralis* habetur illi parti Theologiæ contradistincta, quibus credenda exponuntur«. De tre lovdiscipliner har hver sin oprindelse: lumen rationis, leges civiles og revelatio divini Numinis. Begrundelsen for at man skal efterleve dem er at hhv. fornuften, den verdslige lovgiver, og Gud befaler det[60].

Forskellene knytter sig altså til deres oprindelse, men derudover

[57] Vol. II pag. 600 Lib IV Cap. II (pagineringen i uorden).

[58] Vol. II pag. 517 f. jf. pag. 582.

[59] Samuel von Pufendorf: De officio hominis et civis juxta legem naturalem. Libri duo. Photographic reproduction of the edition of 1682. New York 1927.

[60] De officio, fortalen, som er uden paginering.

også til deres midler og mål: *lex naturalis* har som mål at gøre mennesket til et socialt væsen i dette liv, medens den guddommelige lov vil forme mennesket som kristent af hensyn til saligheden. Den theologiske morals åbenbarede bud skal dog ligesom de naturlige, overholdes i dette liv, også selvom de er utilgængelige for fornuften, fordi de skal kvalificere til den himmelske salighed [61].

Endelig overvejer Pufendorf relationerne mellem de tre love i deres forhold til menneskets *ydre* fremtræden, respektive *indre* habitus: de humane (positive) love vedrører blot det ydre. De *naturlige* drejer sig »*magnam partem . . . circa formandas hominis exteriores actiones*«, medens »*theologiæ morali non sufficit exteriores hominis mores utcunque ad decus composuisse*«. Den guddommelige ret tager kun sigte på den indre holdning, idet den »*improbat illas ipsas actiones, quæ extrinsecus quidem recte se videntur habere, ab animo tamen impuro promanant*«.

Dog er menneskets forhold til de guddommelige bud også kendelig i den ydre fremtræden, fordi også de »*efficacissime*« »*promoveat*« hæderlighed; en slyngel i borgerlig synlig forstand kan ikke siges at efterleve den theologiske moral [62].

Fælles for den guddommelige og den naturlige lov er, at de tager sigte på mennesket »*efter syndefaldet*«: de er begge *infralapsariske*. Når Jesus sammenfatter loven i de to bud »*dilige Deum & dilige proximum*« udtrykker han både »*lex divina*« og »*universa lex naturalis, tam in integro, quam in corrupto statu hominum*«. Det er kun syndefaldet, der gør, at der overhovedet er »*discrimen inter jus naturale & Theologiam moralem*« [63].

Sammenlignet med BROCHMANN er accenten flyttet: med den ortodokse »*første brug*« af loven, *usus politicus*, lod Brochmann på luthersk vis *lex divina* tage sigte direkte på »*dette liv*«, medens PUFENDORF er mere forbeholden m.h.t. den theologiske moral. Medens *lex naturalis* hos B. er den ikke særligt veldefinerede, så må hos P. *lex divina* savne klar afgrænsning.

Det fremgår måske tydeligst, hvor PUFENDORF naturretligt

[61] Smsts.

[62] Smsts.

[63] Smsts.

beskriver menneskets »officio erga Deum«, dvs. hvor han behandler *den naturlige religion* [64].

Han sondrer først mellem *religio naturalis theoreticus og practicus*, og i forbindelse med den sidste dernæst mellem en *intern* og en *extern* »cultum Dei«.

Den externe gudsdyrkelse består i fire stykker, hvormed Pufendorf omhyggeligt følger Dekalogen, dog ikke explicit: 1. skal mennesket adlyde, beundre og »celebrere« Gud, og rette bønner til ham »pro obtinendis bonis § averruncandis malis«. 2. skal det aflægge ed »per solum Deum« og »religiosissime« overholde eden; det må ikke bruge Guds navn »temere & frustra«, ikke sværge »ubi non esse opus«, og det må ikke »curiose & petulanter« diskutere »circa naturam & gubernationem Dei«. 3. skal det dyrke (colere) Gud, »non solum secreto, sed & palam & publice in conspectu hominum«, thi offentlig gudsdyrkelse vidner ikke blot om vor egen »devotio«, men tjener også som eksempel for andre.

Endelig 4. skal vi af al magt (»summo conatu«) adlyde »leges naturales«; thi, sammenfattende: »uti imperium Dei parvi pendere superat omnes contumelias; ita é contrario omnibus sacrificiis est acceptior obedientia« [65].

Hele denne udredning skal ses i lyset af PUFENDORF's grundanskuelse, at udslagene af *religio naturalis* er begrænsede »*intra sphaeram hujus vitæ*; ad æternam autem salutem nanciscendam nequaquam valere« [66].

Til gengæld er den naturlige religion »ultimum & firmissimum humanæ societatis vinculum«. . . [67] (jf. Brochmann), og øvrigheden er indsat naturretsligt til forsvar, bl.a. for den externe gudsdyrkelse.

BROCHMANN, WANDAL og PUFENDORF var hver for sig med til at farve den kirkeretslige og retsfilosofiske debat i tiden før Danske Lovs forberedelse og udarbejdelse. Ingen af dem var direkte inddraget i lovgivningsarbejdet, måske med undtagelse af WANDAL, men spor af deres synspunkter er let kendelige.

[64] De officio Vol. I cap. 4, pag. 24 ff.

[65] De officio Vol. I § 7 pag. 28. Også GROTIUS anvender (i De Iuro Belli ac Pacis) en naturretslig tolkning af Dekalogen. Se hertil Erik Wolf, anf. skr. s. 281.

[66] De officio Vol. I § 8 pag. 28.

[67] De officio Vol. I § 9 pag. 29.

Kirkeretlige problemstillinger under udarbejdelsen af Danske Lov

15. juli 1661 udgik der missive til landets biskopper, at de stiftsvis sammen med provsterne skulle udarbejde betænkninger angående det i »Recessens 1. Bog, Kirkeordinansen og Riberartikler«, som »kunde findes enten at stride imod voris Souverainitet oc Arvrettighed eller udi andre Maader Forandring at behøfve«[68]. Valget af netop disse tre lovkomplekser er velbegrundet: Kirkeordinansen var blevet til i forbindelse med reformationen som resultat af bestræbelserne for at give landet en selvstændig kirkelig lovgivning efter afskaffelsen af den kanoniske ret; Riberartiklerne fremkom 1542 som præciseringer til og udbygninger af Ordinansen på grundlag af de erfaringer, man havde gjort i de første efterreformatoriske år.

Endelig var recessen af 1643 resultat af kong Christian IVs forsøg på at skabe en samlet dansk lovkodifikation, for så vidt et »forarbejde« til Danske Lov[69]. Dens 1. bog handlede »Om Geistlighed oc hvis der til hører«, og beroede på den hidtidige kirkelovgivning. Denne bogs 2. kap., »Om Kirkens Embede oc Myndighed mod de Ubodfærdige«, var en næsten fuldstændig reproduktion af den berømte kirketugtsforordning fra 1629, der efter reformert mønster, bl.a. på Brochmanns tilskyndelse, indførte et »ældsteembede« i dansk kirketugtspraksis, samt opstillede regler for kirkebod, afløsning etc.

Recessens 2. bog omhandlede »Verdslig Politie« og indeholdt recessens strafferet, herunder ægteskabslovgivningen, men *ikke* de konfessionelt bestemte strafferetsregler.

Endelig vedrørte 3. Bog »Hvis Norge serdelis vedkommer«...

Besvarelsene på det kgl. missive er gået tabt, med undtagelse af *Ribe stifts* betænkning[70]. I denne indeholdtes imidlertid en kraftig opfordring til kongen om at lade øvrigheden medvirke ved opretholdelsen af den kirkelige orden: til recessens art. 31 i 1. bogs 1. kapitel (Om Æder, Sværn og Banden, saavel som Helligbrøde och ufornoden Arbeid som at pløie, saae och høste, age Høe och

[68] V. A. Secher og Chr. Stöchel: Forarbejderne til Kong Kristian V.s Danske Lov bd. 1, pag. 10 f.

[69] Recessen citeres efter: Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende. Ved V. A. Secher bd. 5: 1639–50. Kbh. 1903.

[70] Forarb. bd. 1, pag. 11 ff.

Korn paa Sabbatterne och hellige Dage«) anmoder man om, at »kongelig Majestet ville tænke paa Middeler, hvorledis saadanne Guds Fortørnelse bekvemmeligst kunde afskaffis, och Øfrigheden maatte befalis dermed at hafve Indseende«[71]. Også til kap. 2, (»Om Kirkens Embede oc Myndighed mod de Ubodfærdige«) opfordres den verdslige øvrighed til at være præsterne behjælpelig ved eksekveringen af bestemmelserne[72]. Til Ordinansen beder man om hjælp til at bevare læren ren og til at forvise »ei allene Papister, Jesuviter, Munke, men alle andre Sekter, være sig Sacramenterer eller hvad Nafn de hafve kunde, som stride imod dend uforsalskit augsburgske Bekiendelse«[73].

Supplikanterne var klare over, at inddragelse af øvrigheden under »Exequationen« kunne medføre en problematisk indskrænkning af »Kirkens Embede« med kirkedisciplinen. Derfor tilføjedes et forslag om, at øvrighedens bistand skulle sættes ind, efter at »Præsterne i de Sager, som vigtige ere, sig først med Provsten och siden med Superintendenten raadføre«[74].

Men hvordan trække grænsen mellem den kriminelle handling (strafferettens ressort) og den kirkeligt disciplinære handling, når øvrigheden skal medvirke med (rets?-)forfølgelse i begge tilfælde? Skal denne afgørelse træffes af den verdslige øvrighed, eller af »Kirken«s embede?

Bl. a. dermed var den *praktiske* side af den kirkeretslige problematik angivet. Enevældens indførelse havde også på dette område skabt nødvendigheden af en kirkeretlig nyvurdering og det havde supplikanterne ikke indset.

Ved udarbejdelsen af Danske Lov i almindelighed og strafferetten i særdeleshed måtte den danske enevælde give sit svar på såvel den teoretiske som den praktiske problematik, således som den fornemmedes af lovbogens skabere og af den regering, som skulle meddele loven autoritet.

LOVBOGENS TILBLIVELSE

Den endelige disposition for 6. bog optræder første gang i det såkaldte »Første Projekt«, som udformedes af RASMUS VINDING i

[71] Smsts. pag. 19 ff.

[72] Smsts. pag. 21.

[73] Smsts. pag. 24.

[74] Smsts. pag. 21.

årene 1669–72. Dispositionen fremtræder som hans og kilderne tillader kun gisninger om, hvorvidt han faktisk er ophavsmand.

Men allerede »Den anden lovkommission«, der arbejdede fra 1662–64, havde skabt en disposition for strafferetten, som var føjet sammen med procesretten.

Kap. 7 Om Crimine læsæ majestatis divinæ og Om Trolddom.

— 8 Om crimine læsæ majestatis humanæ.

— 9 Om Manddrab.

— 10 Om Tiuveri.

— 11 Om Horeri.

— 12 Om Pant.

etc [75]

Så lidt som de efterfølgende to forslag indeholdt dette første kendte lovudkast en udformning af kirkeretten. Indtil videre regnede man med, at religionsbestemmelserne konsekvent skulle henlægges til lovbogen »Om religionen og gejstligheden«; derved ville man følge eksemplet fra 1643-recessen, hvor kirkeretten var samlet i Første Bog.

Efter dette første forsøg rykker de to mænd frem, som kom til at præge de videre forhandlinger, nemlig GRIFFENFELDS mand i lovkommissionen, historikeren og retsassessoren RASMUS VINDING og juristen og retsassessoren PEDER LASSEN. I forbindelse med »Tredie lovkommission«s arbejde skabte de hver sit udkast til lovbogen (1667). VINDINGS, som benævntes *Codex Fridericus*, indeholdt stadig ingen udarbejdet 2. bog; men iflg. hans overskrift skulle den omhandle »Religionen og Gejstligheden«. Strafferetten i *Codex Fridericus* (dens 4. bog) omfattede hverken crimen læsæ majestatis divinæ eller humanæ, men derimod helligdagslovgivningen [76].

LASSEN opretholdt i sit forslag Recessens tredeling: 1. bog skulle bestå af recessens kirkeret med tilføjelse af ældre og yngre forordninger. 2. bog skulle dreje sig »Om verdslig Handel og Politic«; kap. 19 heri omhandlede »Troldfolk og udi deslige mistenete Kunster kyndige, og ... deris Medvidere, item ... Helligbrøde og Kirkenæfn, item ... Crimine læsæ majestatis humanæ«. Forbry-

[75] Smsts. pag. 130 ff.

[76] Smsts. pag. 295 ff.

delser mod den guddommelige majestæt var som i Vindings udeladt i Lassens strafferet [77].

Begge forslag kasseredes, og det blev i al hemmelighed overdraget RASMUS VINDING at udarbejde et projekt for en lovbog på egen hånd, et arbejde, der stod på 1669–72.

Han fik arbejdet overdraget ved kabinetssskrivelse af 11. marts 1669, ført i hånden af kabinetssekretæren Griffenfeld: »at du aff Lovene Recesserne, Kirkeordinantzen oc hidindtill udgangne forordninger sambler et fuldkommen Corpus Juris Danici udi visse Bøger og Capittler, divideret ohngefehr effter hosfølgende maade og project, udi huilcken orden og methode du dog kand forandre, huis du befinder føyeligere paa andre steder at kunde henføres. . .« Kongen anvendte i sin »orden og methode« en 4-bogs inddeling i modsætning til Lassens 3-bogs [78].

Her skal den foreskrevne disposition gengives, således at bogoverskrifterne gengives fuldstændigt, *kapiteloverskrifterne* derimod kun til 4. bog.

Lib. I: »Om Proces og Rettergang«.

Lib. II: »Om Geistligheden oc dets Vedkommende, hvorudi kand fattes Oridinantzen, Chr. IV Recesses første Bog og Frid. II 25 Articler (Fremmedartiklerne af 1569) oc kand underdelis igien i saa mange Capittler som Fornødenhed og god Orden kunde siunes at udkrefve«.

Lib. III: »Om verdslig handel (herunder ægteskabslovgivning)«.

Lib. IV: »Om Misgierninger«.

Cap. I: Om Crim. læs. majest. divinæ, om Trolddomb, Blasphemie, Atheister etc.

Cap. II: Om crimen læsæ majestatis humanæ

Cap. III Om Manddrab oc Mord

Cap. IV: Om Tiuferi, Rofverie och Kirkebrud

Cap. V: Om Ran, Vold oc Herrevere.

Cap. VI: Om Horeri oc Løsactighed.

Cap. VII: Om Kirkefred, Tingfred, Husfred och Gaardsfred [79].

*

[77] Smsts. pag. 331 ff.

[78] Smsts. pag. 364 ff.

[79] Smsts. pag. 365 ff.

VINDINGs udkast, »Det første Projekt«, var inddelt i fem bøger og strafferetten, 5. bog var indrettet som i den endeligt udformede lovbog på to betydningsløse undtagelser nær [80].

Nedenfor opstilles hans disposition, samtidig med at jævnføringen med *Dekalogen* anføres.

- Til 1. bud kap. 1 Om vildfarende Lære, Gudsbespottelse og Trolddom.
- 2. - - 2 Om Sværen og Banden.
 - 3. - - 3 Om Helligbrøde.
 - 4. - - 4 Om Forgribelse mod Kongens Højhed eller Crimine læsæ Majestatis.
 - 5. - - 5 Om Børns Forseelse mod Forældre, item Husbonds og Hustrus.
 - 6. - - 6 Om Manddrab.
 - 7. - - 7 Om Afhug og Saar.
 - 8. - - 8 Om ulovlig Gevær og Skaden deraf (i den endelige form: Om Udfordringer og Dueller).
 - 9. - - 9 Om Husfred, Kirkefred, Tingfred, Vejfred og Plovfred.
 - 10. - - 10 Om Skade af anden Mands Vaaben eller Fæ
 - 11. - - 11 Om Vaades Gærning.
 - 12. - - 12 Om Nødværge.
 - 13. - - 13 Om Ordbodemaal (udgår i den endelige form).
 - 14. - - 14 Om Løsactighed.
 - 15. - - 15 Om Vold og Hærværk.
 - 16. - - 16 Om Ran.
 - 17. - - 17 Om Røveri.
 - 18. - - 18 Om Tyveri.
 - 19. - - 19 Om Falsk.
 - 20. - - 20 Om Mordbrand og Hedebrynde.
 - 21. - - 21 Om Fæs Drab eller Saar.
 - 22. - - 22 Om Æressager.
 - 23. - - 23 Om Hustrus, Børns, Tjenestetyendes og Ungdommens Forlokkelser.

Det kniber at få kapitlerne til at passe henimod slutningen fordi Vinding har tolket 9. bud lidt ejendommeligt; men det rækker ikke ved hovedtendensen.

[80] Første Projekts strafferet: Forarb. bd. 2 pag. 182 ff.

Denne straffelovsdisposition er ny i forhold til al tidligere dansk lovgivning, og afviger fra alle forarbejder, inclusive Vindings eget fra 1666 (Cod. Frid.).

Størstedelen af bestemmelserne i Første projekts strafferets 3 første kapitler er fra 1643-recessens 1. bog. Kun afsnittene om trolddom og manen er fra recessens strafferet (2. bog), medens gesandtskabernes religionsprivilegier er hentet fra særlovgivning.

Der var længe enighed om, at bestemmelserne om religion og gejstlighed skulle fremstå ved en blot ajour-føring af recessens første bog. Men Vinding brød den op, så de strafferetsligt relevante kirkeretsbestemmelser blev flyttet. Det kunne han kun gøre ud fra *en ændret naturretsopfattelse*, og det medførte at gejstlig konsultation kun blev benyttet i forbindelse med de bestemmelser, som vedrørte præsterne, dvs. 2. bog[81].

Det var nemlig to retsfilosofiske traditioner, som kom i konflikt. Den ene følger BROCHMANNs luthersk-ortodokse naturretsopfattelse, den anden er i overensstemmelse med PUFENDORFs. Der var enighed om, at strafferetten kun skulle kriminalisere de lovbestemmelser som positivt lod sig udlede af naturretten, dvs. de rationelle; men ikke om, hvorvidt *Dekalogen* skulle tolkes naturretsligt-rationelt eller åbenbaringsteologisk. Luthers berømte ord om at den skulle opfattes som jødernes Sachsen-Spiegel, var endnu ikke blevet forstået af lutherske teologer:

For BROCHMANN udgjorde Dekalogen det centrale afsnit i *lex moralis divina* og hørte derfor hjemme i kirkeretten. De strafferetsdisponeringer, der retsfilosofisk var i overensstemmelse med hans naturretsopfattelse, blev indrettet *efter hans tredobbelte brug af naturretten* [82]:

Usus primus: Ut Deus quærat & quæsitus glorificetur.

Hertil svarer strafferetsligt: Crimen læsæ majestatis divinae.

Usus secundus: ut (lex natura) sit politice societatis vinculum (d.e. øvrigheden)

Hertil strafferetsligt: Crimen læsæ majestatis humanae.

[81] Smsts. pag. 509 f; pag. 515 ff smlgn. Tredie Revisionskommissions forhandlingsprotokol, pag. 462 ff.

[82] Brochmann, *Systema Art. de lege. Cap. III sect. Tertia.*

Usus tertius: ut homines, qui idola colunt, inq. scelera contra dictamen cordis & conscientia ruunt.

Hertil strafferetsligt: bestemmelser, der angår sådanne forbrydelsers synlige positivt udformede straffe.

Blandt forarbejderne udtrykker »Den anden Lovkommission«s disposition og Kongens (d.e. Griffenfelds) forlæg for Vindings »Første Projekt« Brochmanns opfattelse; *udenfor* sammenligningen falder derimod både Codex Fridericus og Lassens udkast.

GRIFFENFELD stod i sine unge år Brochmann nær og modtog bl.a. her den ortodokse påvirkning, som fik ham til at indrette sin strafferetsdisposition efter Brochmanns tredobbelte brug af naturretten; men følgen var, at overtrædelser af Dekalogens første tavle måtte henlægges til kirkeretten, og strafferetten kom blot til at omfatte de naturretsligt tolkede crimina læsæ majestatis divinæ et humanæ. Kun således kunne »hele kirken« komme til at medvirke ved »strafudmålingen« i forbindelse med opretholdelsen af den kirkelige disciplin. Tilfredsstillende var løsningen imidlertid ikke, da den beroede på trestandslæren, som hørte hjemme i stændersamfundet.

Dette var grunden til, at der herskede usikkerhed omkring forholdet mellem kirke- og strafferet: LASSEN og VINDING kunne, al uenighed til trods, være enige om, at den »ortodokse« løsning var uanvendelig efter enevældens indførelse, hvad der åbenbart ikke har generet GRIFFENFELD, selv om han havde forfattet Kongeloven.

Uklarheden fjernedes først, da man kunne indarbejde hele Dekalogen i strafferetten. Men det krævede en ny naturretsopfattelse, for borgerlig-retslig kriminalisering af overtrædelser af Dekalogens første tavles bud var kun mulig, hvis denne tavle kunne begrundes humant-rationelt.

Den endelige disponering af strafferetten beroede kort sagt på en naturretslig »sækularisering« af Dekalogens første tavle. Det var denne sækularisering, PUFENDORF foretog i sit omtalte skrift, muligvis inspireret af Grotius, jfr. note 65.

KONFESSIONALISME, NATURRET og KIRKERET

Det må imidlertid straks tilføjes, at Danske Lov ikke er blevet et entydigt moderne naturretsligt dokument. To omstændigheder vir-

kede i modsat retning: for det første befandt man sig stadig i den konfessionelle tidsalder, for det andet bevarede størstedelen af den eksisterende kirkelovgivning. Derved opstod en række inkonsekvenser.

Strafferettens kommentarer til 1. bud drejer sig i særdeleshed om »den papistiske religion«; derimod findes der ingen specielle bestemmelser rettet mod de reformerte. Imidlertid rammes alle ikke-lutherske religionsudøvere af § 4 i kap 1 og øvrigheden bevarer en mulighed for at skride ind, også overfor reformerte.

KONGELOVEN og DANSKE LOV 1-1-1 gav kongen myndighed til at »undtage hvad og hvem Han lyster udaf Lovens almindelige befaling«, samtidig med at han forpligtes til at »holde Landsens Indbyggere ... ved ... den augsburgske konfession ... og den vædeligen haandthæve og beskierme i disse Lande mon alle Kiettere, Sværmere og Gudsbespottere«.

Første gang, den augsburgske konfession overhovedet var blevet nævnt som »symbolum« for »den hellige Kircke« i Danmark, var i indledningen til »Fremmedartiklerne af 1569. Men Confessio Augustana skønnedes dengang ikke tilstrækkelig til at forebygge »forfalskelse vdi den rene lærdom«. Derfor skulle alle fremmede som ønskede at »faa loff at være oc bo i disse Riger« foreholdes 25 religionsartikler og »icke tilstedis her at bliffue« medmindre de ville »samtycke og annamme« artiklerne.

Fremmedartiklernes art. VII krævede bekendelse til, at »Guds Low, som er i de X Budord befattet, skal predickes i den Christelige Kircke«, og »samtycke« i, at loven er »nyttig i trende maaeder« (den tredobbelte brug)[83].

Artiklerne indgik i Griffenfelds indholdsforlæg for Vinding (jf. pag. 80) og endnu i »Første Projekt« (2. bogs 21. kapitel)[84]. Den anden lovkommission lod dem imidlertid glide ud i 1675, og i den endelige udformning af D.L. spillede de ingen rolle på grund af den liberalere holdning over for de reformerte, som slog igennem i 70erne og 80erne.

Over for rigets egne indvånere fastholdt man den konfessionelle

[83] Fremmedartiklerne citeres efter H. F. Rørdam: Danske Kirkelove, Kbhvn. 1889 bd. II pag. 126 ff.

[84] Forarb. Bd. I pag. 560.

kurs: I 1604 udstedtes forbud mod besøg på jesuitternes skoler, i 1613 udsendtes en almindelig forordning imod papisterne, og 1615 (i den såkaldte Lille reces) blev det forbudt papister at modtage arv i monarkiet. I 1616 forordnedes en konfessionel prøve for lærere, som skulle ledsage unge adelsmænd på udenlandsrejser, og i 1624 fortsattes den antikatolske lovgivning.

I 1625 udsendtes instruks til biskop Resen vedr. fremgangsmåden ved undervisningen af »Fremmede Religionsbekjendere«. – Forordningen af 24. nov. 1655 indeholdt forbud mod al ikke-luthersk religionsudøvelse, men undtog udtrykkeligt (og det var vel lovens egentlige formål) fremmede staters gesandtskaber. Samme lovgivning gentoges og udbyggedes i forordn. af 6. april 1676[85].

De tendenser til liberalisering, der kan spores, var fremtvunget af *merkantilismens* erhvervspolitisk motiverede uforenelighed med en strengt konfessionel holdning. I Norge havde HANNIBAL SEHESTED i samarbejde med CHRISTIAN IV givet reformerte i en række byer ret til fri religionsudøvelse i 1646[86]. I Danmark fik Fredericia tilsvarende privilegier i 1682[87], men da var de norske privilegier forlængst ophævet igen efter teologisk pres. (I *hertugdømmerne* havde de reformerte privilegier i Altona (fra 1641), og remonstranterne i Friderichsstadt (fra 1619 og 1640)[88].)

Også i Danske Lov kan man spore udviklingen; dels nævnes som sagt de reformerte ikke udtrykkeligt i loven, og dels afløses de strengere Fremmedartikler fra 1569 af Confessio Augustana midt under udarbejdelsen. – Kort efter Danske Lovs autorisation udsendtes det store patent om de reformertes religionsrettigheder (1684).

Udformningen fandt altså sted på et tidspunkt, hvor udviklingen i retning af tolerance var i fuld gang; men i denne tolerancens tidlige periode var den *erhvervspolitisk* motiveret; derfor kunne man endnu opretholde den hårde kurs over for rigets egne indvånere og derved opfylde kongens forpligtelse til at tage vare på undersåtternes rettroenhed.

Den ortodokst opdragede PUFENDORF kunne naturretsligt argumentere for uniformitet i den *eksterne* gudsdyrkelse: han pålagde

[85] De nævnte forordninger findes i H. F. Rørdam: anf. skr. bd. III.

[86] C. O. Bøggild Andersen: Hannibal Sehested, Kbhvn. 1946, bd. I pag. 63 f, jf. pag. 510 note. jf. pag. 340.

[87] Rørdam, Dsk. Kirkelove III pag. 540.

[88] Henrich Ussing. anf. skr. I pag. 281 ff.

statens præster, (d.e. »qui publice constituti sunt ad sacra obeunda«) at støtte »vera de cultu Numinis dogmata«[89]. Indholdet af »vera dogmata« ville fremgå af den faktiske gudstjeneste, som statsmagten skulle beskytte. Undersåtternes pligt til at følge statens rituelle anvisninger beroede på det generelle princip, at man skulle adlyde, fordi lovgiveren havde fastlagt dem: »præceptorum juris civilis ultima ratio est quia legislator ita constituit«[90]. Lovgivningsretten var jo overdraget øvrigheden ved kontraktlig overenskomst.

Placeringen af de konfessionelle og kirkeligt disciplinære bestemmelser i *strafferetten* stemmer derfor overens med naturretten i Pufendorfs udformning, for så vidt som de omfatter overtrædelser, der kan siges at høre under den eksterne gudsdyrkelse.

Derimod er forholdet mellem kirke- og strafferet mere problematisk. I 2. bog har man hovedsageligt kompileret gældende bestemmelser uden at tage hensyn til, at den ældre ret var fra en tid med andre retsfilosofiske og kirkeretslige forestillinger. Det gælder først og fremmest kirketugtsbestemmelserne. Opretholdelsen af en særlig kirkelig disciplinærinstitution er yderst problematisk, i den udstrækning strafferetten borgerligt kriminaliserer de samme forseelser, som den kirkelige disciplin skal tage sig af.

Det drejer sig om 2. bogs 9. kapitel: Om Præsternis og deris Medhielperis Embede, og Kirkens Myndighed imod de Ubodfærdige«. Kapitlet er en reproduktion af kap. 2 i 1643-recessens første bog: »Nogle af de gudfrygtigste, oprigtigste, ivrigste og bedste Sognemænd« skulle »tilforordnis«; de »skulle til Christelig Skik og Myndighed at erholde være (præstens) Medhielpere og Bistandere. (§ 1); de burde »særdelis« have indseende »med saadanne Laster, som ellers ved sædvanlig Rettergang ikke saa beqvemmeligt er at afskaffe eller bevise«. Hertil regnes »Prædikens Forsømmelse, helige Dages Misbrug til Gilde, Drik, Dobbelt, Gøglen, Fikten, eller andet saadant, Fraholdelse fra Sacramentet over et fierding, halft eller heelt Aar, idelig Sværen og Banden, Guds Ords Skiemt og Misbrug i Omgængelse, ond Forligelsesmaal imellem Egtefolk, som Uchristelig, uden billige Aarsager, sig imod hinanden forholde, saa og Forældre og Børn indbyrdis, Halstarrighed hos trolovede Folk,

[89] Pufendorf: De officio, (caput XVIII § 8 pag. 162 f.)

[90] Smsts. fortalen.

som ikke ville lade sig sammenvie til Egteskab, lætfærdig Skanderen og Snak, lætfærdig Selskabs Besøgelse og Omgængelse, Rufferj, Fylderj og idelig Drukkenskab, Ubilig Fordeel i Kiøb og Sal, Ulovlig Aager, Gierighed, i Synderlighed Ungdommens Forførelse til Drik, Dobbelt, Letfærdighed, overflødig Bekostning og Ødselhed«. Bekæmpelsen af disse laster skulle ske i hemmelighed, »... saa ... ingen deris Advarsel ilde optage, men for en Christelig Kierligheds Øvelse og broderlig Skyldighed holde« (§ 8). Strafmidlet er lille (§ 10) eller stort (§ 11) band. Føler den bandlyste sig »i een eller anden Maade at være for urettet«, da kan der appelleres til Højesteret. Afløsning kan ske ved »aabnbare Skrifte« (§ 17). – Endelig betones præsternes og deres medhjælperes tavshedspligt og -ret (§ 26).

To ting skal nævnes som kommentar til forbilledet fra 1629: 1. røber indførelsen af ældsteråd reformert påvirkning (presbyterium), hvad der da også skal have gjort biskop RESEN skeptisk. Men hans skepsis hævdes efter at BROCHMANN »havde leveret et varmt Forsvar for den nye Ordning«[91]. 2. udtrykte den bestræbelse for aktivisering af lægfolket og betegnede dermed en fornyelse i forhold til det raadende, noget passive lutherske Kirkebegreb«[92]. Da det drejer sig om kirkedisciplinen, og da BROCHMANN har ivret for indførelsen, er det nærliggende at antage at han benyttede *trestandslæren* i sin bestræbelse for at berolige Resen. (Dermed indvendes der naturligvis intet imod den gængse opfattelse, der ser reformert indflydelse som baggrund).

Men er der her tale om et praktisk udslag af trestandslæren, bliver forholdet til 6. bogs første tre kapitler problematisk, fordi kirkedisciplinen i så fald skal administreres af stænderne og ikke af regnum corporale. Kan en mere eller mindre hemmelig kirkelig »særdomstol« forliges med enevælden og den grotianske tanke om kirkefunktionærer uden selvstændige magtbeføjelser?

Den detaljerede udformning af Danske Lovs kirke- og strafferet fandt sted samtidig og blev foretaget af VINDING. Man må altså regne med, at der lå en bevidst bestræbelse bag hans fordeling af kirke- og strafferetlige bestemmelser.

Han drog nytte af Pufendorfs sækularisering af Dekalogen; men

[91] Bjørn Kornerup i *Den danske Kirkes Historie IV* (Kbhvn. 1959) pag. 256.

[92] Smsts.

desuden har andre hensyn spillet ind: 1. regeringens ønske om ikke at bryde med den kirkelige tradition, 2. ville man undgå kirkelig modstand mod hele lovkomplekset; ortodokse kirkefolk var i forvejen ængstede ved enevældens ubegrænsede magt på kirkelige områder (præsteansættelser, synodalret, økonomisk magt etc.); 3. betragtedes opretholdelsen af kirke-disciplinen traditionelt som sjælesørgerisk middel. Derfor lod man kirke-disciplinen uantastet som kirkeligt myndighedsområde i trestandslærens tegn. Men inkonsekvensen kunne ikke undgås: også præster og sognemedhjælpere måtte blive øvrighedens håndlangere, ved eksekveringen af straffetrentens konfessionelle bestemmelser og ved eds- og helligdagslovgivning; kunne de da undgå at blive det også ved opretholdelsen af kirke-disciplinen? I skrivelsen fra Ribe stifts gejstlighed og i den ortodokse ecclesiologi var det imidlertid omvendt: der skulle øvrigheden bistå på kirkens vilkår. Det var muligt at kræve dette, fordi den traditionelle kirkeret havde været bundet til stændersamfundet. Men nu var kongen blevet »det højeste og ypperste hoved her på jorden«; dermed var enhver form for selvstændig kirkelig myndighed umuliggjort, og præsterne og deres medhjælpere blev kongelige »funktionærer«. Derfor er kap. 9 i 2. bog også et stykke strafferet.

I 6. bogs kap. 13 er inkonsekvensen lige så åbenlys, idet man her fastsætter en kirkelig straf (»aaabenbare Skrifte«) for overtrædelse af 6. bud i en strafferetslig sammenhæng.

Hele denne problematik befinder sig i spændingsfeltet mellem luthersk ortodoks og moderne naturretsovfattelse. Det konfessionelle og »fromme« islæt i strafferetten er kendetegnende for den enevældige konges vilje til at blive jordisk overhoved for den danske *respublica christiana*.

Men konsekvensen var, at man brød totalt med tanken om kirkelig institutionel selvstændighed. Ældsterådet var i 1629 i overensstemmelse med den lutherske kirkeret, som gennem trestandslæren havde arbejdet for en vis kirkelig autonomi. Men allerede dengang var systemet ikke holdbart: De forseelser, som rådet skulle tage sig af var sådanne »som ellers ved sædvanlig Rettergang ikke saa beqvemmeligt er at afskaffe eller bevise«: lovgivningen skulle effektivisere gældende kriminalret. Samtidig skulle den kirkelige domstol arbejde i hemmelighed; derved opretholdt man den almindelige reformatoriske sjælesørgeriske teori, at kirketugten skulle

tjene til opbyggelse for menigheden og den enkelte. I »Danske Lov« var der imidlertid ikke længere nogen tvivl: præsterne og deres medhjælpere var blevet den verdslige øvrigheds hjælpere.

SLUTNING

Ecclesia particularis – res publica christiana; den dobbelthed havde luthersk kirkeret i praksis søgt at forene siden reformationen, og med Danske Lov fortsatte man denne tradition uden blik for, at der var tale om teoretiske modsætninger. Nu kom naturretten til som den tredje faktor. Ikke så sært, at enevældens ideologiske grundlag var fyldt med sprængstof.

Ved overgangen til det 18. århundrede udlagde Pufendorfs arvtager, den i Danmark forkætrede CHRISTIAN THOMASIVS, absolutismens kirkeretslige konsekvenser: »Das Ius circa sacra ist das höchste Regal weltlicher Obrigkeit«, men det omvendte gjaldt også: »Das vornehmste Regal, das einem Fürsten circa sacra zukömmt ist das Recht, die Dissentirenden zu toleriren, und wider die Anti-Christlichen zu schützen«. Med rette har man kommenteret: »Darin meldet sich ... der staatsrechtliche Absolutismus zu Wort, der auch das Kirchenwesen unter seine Herrschaft – die einzige im Staate! – zu zwingen sucht und der Kirche deshalb ein eigenes Kirchenregiment versagt«[93].

Den danske kirkes primas, HANS SVANE, der havde været yderst aktiv på borgernes side ved statsomvæltningen, søgte at få indført en *konsistorial kirkeledelse* i Danmark. Forbilledet var de tyske landskonsistorier; de tolkedes af ortodokse teologer som aristokratiske kirkelige stænderrepræsentationer med blandet gejstlig-verdslig sammensætning. Konsistoriet skulle føre tilsyn med kirke, kirkegods og skole, danne en gejstlig højesteret og udøve overensur over alle trykte skrifter. Forsøget mislykkedes; ganske vist blev Danske Lovs censurbestemmelser henlagt til 2. bog; men bisperne blev kun inddraget ved censurering af teologisk litteratur. De øvrige bogkategorier henlagdes til de respektive fakulteters dekanater[94]. Svane selv opnåede at blive ærkebiskop og præsident »in collegio consistoriale«; men ærkebispetitlen var personlig, og

[93] Citat og kommentar: se Klaus Schlaich: Der rationael Territorialismus, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Bd. 85. Kan. Abt. Bd. 54. Weimar 1968 pag. 273 f.

[94] Danske Lov 2.21.

præsidentværdigheden forblev en tom titel: konsistoriet oprettedes aldrig[95].

Luthersk ortodoksi og dens kirkeretslige grundprincipper lod sig ikke forene med en mere eller mindre klar naturretsligt begrundet enevælde. Men ortodoksien var enerådende teologi, da enevældens grundlæggende lovkompleks skabtes. I Danske Lov søgte man at forene det uforenelige, samtidig med at WANDAL prøvede at løse problemet gennem en teokratisk absolutisme, som var uforenelig med ortodoksiens kirkelige stænderaristokrati. Men naturretten var kommet for at blive. Derfor blev Danske Lov et inkonsekvent lovsystem uden entydig selvforståelse.

[95] C. O. Bøggild Andersen: anf. skrift pag. 300 f; 339 f.

Et brev fra Hans Bastholm til J. P. Østrup

Af Karl Rønne

Præsten Johan Peter Østrup (1800–1833) virkede 1830–33 som sognepræst i Gørlev-Bakkendrup. Hans voldsomme vækkelsesprædiken og måske ikke mindst hans pludselige og tragiske død har efterladt sig så dybe spor, at mindet om ham endnu lever blandt ældre folk i sognene. Således oplyser en husmand, født i Gørlev 1903, endnu i marts 1971, at »Østrup var så streng i sine krav til menigheden, at han, når de benyttede søndagens gode vejr til markarbejde i høsten, red rundt og formanede dem«. Kirkeværgen, gdr. Hans Jensen, Bakkendrup fortæller – ligeledes i marts 1971: »Min oldefar har fortalt, hvorledes pastor Østrup red ud i markerne og prædikede for folk, når de høstede om søndagen, men min oldefar svarede med at slå kors for sig og sige: Herre, vær mig arme synder nådig.«

Østrups pludselige død d. 23. august 1833 under et sygdomsanfald har gjort ham til lidt af en helgenskikkelse for den frembrydende vækkelse, hvis fortaler han så kompromisløst var[1]. Sit ståsted havde han i sin tidlige ungdom fået gennem forbindelsen med Brødresocietetet i Stormgade 10, hvis leder Johs. Reuss han stadigt bevarede forbindelsen med[2]. P.A.Fenger, sognepræst i Slots-Bjergby 1827–55, bragte ham ved sit venskab[3] på nært hold af den grundtvigske inderkreds[4]. Fenger synes da også i sin nekrolog over vennen[5] at tilsløre forbindelsen til societetet[6].

[1] se f.eks. P. Frederiksen og L. Larsen: Dagen gryer –, Kbhvn. 1930, s. 9–24.

[2] Breve fra Johs. Reuss af 7–10. 1826 og 24–7. 1830 i Østrups efterladte papirer (i Institut for dansk Kirkehistorie).

[3] Karl Rønne: Fire breve fra P. A. Fenger i Årbog for historisk Samfund for Sorø amt bd. 51, 1964, s. 157–75.

[4] Georg Christensen og Stener Grundtvig: Breve fra og til N. F. S. Grundtvig II, 1926 s. 160, 207 og 225 bringer hilsener fra Grundtvig til Østrup, hvad udgiverne ikke har bemærket (se bogens personregister),

[5] P. Fenger: Johan Peter Østrups Levnet. Den nordiske Kirketidende, 1833, nr. 41–42.

[6] Kaj Baagø: Vækkelse og Kirkeliv i København og Omegn, 1960, s. 26–27, note 36.

Østrup havde 1825–30 været personel kapellan for sognepræst Hans Bastholm, st. Peders kirke, Slagelse, og et sammenstød mellem Østrups følelsesbevægede vækkelsesholdning og Bastholms gennemførte rationalisme[7] måtte blive uundgåelig. Herom vidner følgende brev, der meddeles i sin helhed fra Bastholm til Østrup[8]:

6de Aug. 1827.

Til Velærværdige Hr. Pastor Østrup.

Jeg sender Dem hermed, kære Østrup, Provst Engelbreths[9] Afhandling tilbage. Han har let Spil, naar han vil bestride de egentlige Rationalister, thi han har Retten paa sin Side: Den christelige Religion fremstiller sig unægtelig som en overnaturlig Lære. Spørgsmaalet bliver kun, hvorledes den fremstiller sig, og hvad den egentlig lærer. Vil man desuden fremstille Christendommen som en Fornuftsreligion, saa vil den tabe sin Interesse for Menneskene, da den saa vil synes overflødig, og at man kan holde sig til, hvad Fornuften lærer os, uden at man behøver dens Bistand. Det er derfor høist velgjørende, at et supranaturalistisk Partie er opstaaet blandt Protestanterne, thi dersom man var blevet ved med at foredrage Christendommen paa den begyndte Manér, saa er der ingen tvivl paa, at den til sidst var rent uddød blandt Protestanterne, og da Menneskene ikke kunne undvære en positiv Religion og vare her i dette ufuldkomne iordiske Liv ikke modene nok til at dyrke Gud paa en reen aandelig Maade, saa vilde de tilsidst have styrtet sig ud i Det catolske eller en anden Overtro. – Kun ønsker ieg, at det nye Partie vil udviise Maadehold, uden hvilket intet godt udrettes og tage Fornuften med sig som en Veileder ved deres Ivren for Supranaturalismum, da de dog kun alene ville forfeile deres Hensigt og skade den gode Sag.

Hvad Provst Eng. Forsvar for Tingen selv angaar, saa har han hverken sagt mig noget nyt eller udført sit Forsvar for Christendommen paa en fordomsfrie, omfattende eller dybtgaaende Maade, men for Pluraliteten af Lærere kan hans Forsvar let være tilfreds-

[7] Hal Koch: Den danske Kirkes Historie VI, s. 265, 268.

[8] Fra Østrups efterladte papirer, se note 3. Det bringes med original ortografi, men en lidt udvidet tegnsætning.

[9] W. F. Engelbreth (1771–1862), provst i Lyderslev-Froslev fra 1798, stod Mynster nær, men tog – uden iøvrigt at nære sympati for Grundtvig – del i de teologiske stridigheder omkring »Kirkens Genmæle« 1826 mod H. N. Clausen.

stillende. Hvo som elsker og ærer Gud oprigtigt og ikke blinder sig selv med tom Lys (?), søger i alt, hvad der angaar Gud og de guddommelige Ting, oprigtigt og af et inderligt Hierte at udfinde, hvad der er Sandhed, thi fra Gud kommer kun Sandhed, og ingen forudfattet Mening eller Troe, i hvor kier den end er ham, er ham dog kierere end Sandheden. De veie, man nu alene kan gaa for at udfinde, hvad der er Sandhed, ere efter min Indsigt følgende:

1. At man hensætter sin Siel i en saadan Tilstand og i en saa rolig og løs Stemning, som man ingen Ting troede, men først skulle begynde paa at udfinde, hvad man er berettiget til at tro om de Guddommelige Ting.

2. At man begynder med at overveie, hvilke Skabninger vi Mennesker ere, hvorledes vor Natur er beskaffen, og hvorledes Verden er indrettet, hvori vi leve, for at undersøge om man har Grund til at tro, at den er et Værk af et fornuftigt Væsen, og naar man først har overbevist sig derom, da videre betænke, hvilken Hensigt for Verdens Skaber denne hans Verdens Indretning giver tilkiende. Naar da Verden, vi leve i, og vi selv ere skabte af Gud, saa kunne vi aldrig lære Gud paa en sikkrere og bedre Maade at kiende end af hans egne Værker, thi alt hvad vi finder i dem ere vi vis paa at være kommet fra Gud. Denne Aabenbaring af hans Hensigter og hans Egenskaber, staar aabne for alle troende Mennesker og tilbydes dem alle, og vor Ærefrygt og Kierlighed for Gud betyder ikke stort, naar vi ere ligegyldige for den Maade, hvorpaa han har aabenbaret sig for sine med Fornuft begavede Skabninger.

3. Naar nu en Lære tilbydes os som en umiddelbar og overnaturlig Aabenbaring, saa kunne vi vel ikke nægte dens Mulighed, ikke heller forkaste den, fordi den strider mod de Forestillinger, vi have givet os ved denne Verdens Betragtning om de Guddommelige Ting, thi vi kunne have feilet i vore Betragtninger, men vi ere berettigede til at forlange nogle gyldige Beviiser for dens Sandhed og saa meget stærkere Beviiser, hvor vi ikke kunne bringe en saadan Aabenbaring i Harmonia med, hvad Verdens Betragtning lover os. Dette er f. ex. Tilfældet med Betragtningen af Jordklodens Bygning og af den Mosaiske Lære om Skabelsen.

4. Have vi ikke selv modtaget en saadan Aabenbaring, men modtog vi den fra Oldtiden og skulle bygge den paa gamle Skrifter, saa maa dens indvortes Beskaffenhed og de udvortes Omstændigheder ved deres Publikation tages med en kold og varlig Tvivlen og Prøvelse i Overveielse, saa at vi afveier, hvad der kan siges for

og imod med største Upartiskhed og ikke betragte et saadant Foretagende som et let og ubetydeligt Arbeide, thi ellers elske vi ikke Sandheden, og saa elske vi noget andet, noget, som smigrer vor Phantasie eller vore Tilbøieligheder høiere end Gud.

Er De, min Ven, gaaet saaledes til Værks? Deres egen Bevidsthed besvarer dette Spørgsmaal – Tilraader jeg Dem at give det? Ieg svarer nei. Thi ieg tror, at hverken Deres Aandsdannelse nu tillader det eller Deres hele Tænkemaade og Stilling kunne taale det. – De er en ædel og dydig Mand, fuld af Varme for Deres Kald som Religionslærer. Bliv ved paa den Vei, De er begyndt. Bryd Dem ikke om mine Indvendinger, maaske de ere aldeles ugrundede. Kun beder jeg: Lad Fornuftens Lys gaa ved Siden af Dem paa Deres Vei tillige med Aabenbaringens – og hold Maade, ellers vil De arbejde Dem selv og Deres ogsaa gode Bestræbelser imod.

Og nu, min ædle Ven, lader os ved denne Leilighed giøre den aftale, at vi aldrig oftere tale sammen om den positive Religion. Ieg vil ikke paastrænge nogen mine Meninger og bedømmer ikke nogen efter hans Troe, men efter hans Sædelighed, og fra den Side agter ieg høiligen Dem. Mit Livs Aar svinder desuden stedse meere og ieg nærmer mig med stærke Skridt det Land, hvor alle de iordiske Taager vil fordele sig.

Taal min Tænkemaade, som ieg taaler Deres, agt de gode Egen-skaber, som De finder hos mig, som ieg agter Deres. Men skulle De finde nogen Betænkelighed ved at foretage en vis hellig Handling med Hensyn til mig, som De engang har ytret for mig[10], saa vil ieg, hvilket ieg forresten nødig seer, foreslaa Dem at ophæve vor Forbindelse. Ieg maa da vælge mig en anden Medhjælper, hvorhos ieg møder mindre Betænkelighed eller selv lærer at anlægge en større Forsigtighed. Forresten er dette sagt uden mindste Sindsforstemning imod Dem. Ved Gud, kiere Østrup, ieg holder meget af Dem, ieg agter Deres moralske Charakter høit, og det er Hovedsagen for mig. Ieg paaskønner særdeles Deres Embedsvirksomhed, og ieg er overbevist om, at De ved at udvise en vis Moderation i Deres Foredrag og ved at lægge noget mere Vind paa Livets Philosophie vil kunne udrette saa meget godt i Deres Kald.

Slagelse 1827 VI August.

Deres hengivne

Hans Bastholm.

[10] Østrup har åbenbart ytret betænkelighed ved at have nadverfællesskab med Bastholm. Her er måske det ældst kendte vidnesbyrd om vækkelsesernes senere så omstridte »rene alterbord«.

Jeg beder Dem paa Søndag at tillyse til Skolegang til paa Mandag den 3. September.

Det spændte forhold mellem sognepræst og kapellan vedvarede dog, og i 1828 søgte Bastholm at binde Østrup nøjere til en mere rationalistisk holdning, herpå kunne Østrup naturligvis ikke gå ind[11], så det kom vel som en befrielse for dem begge, da det 1830 lykkedes Østrup at blive indstillet og udnævnt til sognepræst i Gørlev-Bakkendrup. Hans Bastholm kunne anbefale Østrup på følgende smukke måde[12]:

Hr. Pastor J. P. Ø. har siden Oktober 1825, da jeg blev overfaldet af en Legemssvaghed, som gjorde mig uskikket til helt at forestaa mine geistlige Forretninger, forestaaet disse paa mine Vegne som Capellan, og har i al denne Tid udviist den største Flid og Nidkierhed i at forestaa denne Post. Han er lige saa duelig som Religionslærer, som han er en gudfrygtig og retskaffen Mand, som geistlig Taler er han meget yndet, har et godt Foredrag, taler med Varme og Følelse og har derfor stedse mange Tilhørere. Han besøger flittigt de syge, trøster dem og arbejder utrætteligt paa deres Siels Omvendelse. Med den Ungdom, der skal confirmeres, gjør han sig den største Flid. Med den indbyrdes Underviisning[13] har han giort sig bekjendt saavel paa Slagelse Borgerskole, som ved Underviisningen i Sognets Landsbyskoler. Jeg kan derfor i enhver Henseende med den fuldkomneste Overbeviisning anbefale ham til videre Forfremmelse.

Slagelse d.

H: B:

Bastholms brev til Østrup bekræfter Hal Kochs eftervisning af rationalismens almindelige tilbageslag allerede inden den åbne kirkestrid, som i Slagelse først kom til udbrud i 1833. Brevet røber hvor langt fra den konsekvente rationalisme Bastholm er gledet i retning af supranaturalisme og neologi, en bevægelse, som var typisk for 20'ernes kirkeliv og som afspejles i udviklingen hos tidens teologiske og kirkelige skikkelser[14]. Man fornemmer Bastholms

[11] Knud Banning: De sjællandske Vækkelser, 1961, s. 70.

[12] Afskrift i Østrups efterladte papirer (se note 3).

[13] Kendskab til den bell-lancasterske undervisning var i disse år næsten en nødvendighed ved »befordring«.

[14] Hal Koch: Den danske Kirkes Historie VI, s. 189–210.

indre svaghed og usikkerhed overfor nybruddet, som han med Østrup fik på så nært hold. Selve den tolerante holdning, som var et af rationalismens sympatiske særkender, gjorde den uegnet i en kampsituation, og meget af dette kommer på en tiltalende måde til udtryk i Bastholms brev.

I den følgende – meget ordrige – »vestsjællandske krig«, en udløber af kirkestriden i hovedstaden, kom Østrup kun til at deltage med et enkelt indlæg [15], der først blev trykt efter hans død, det blev derfor af hans tilhængere tillagt en særlig betydning som »en manende røst fra graven«.

Grundtvigs og hans disciples ivrige stormløb mod rationalismen kan på denne baggrund forekomme unødigt skarpe og voldsomme. Måske indså Grundtvig selv dette senere, så han på sin måde tilsluttede sig Hal Kochs opfattelse med ordene:

[16]

Det *Glimrende*, som Verden nu tilbeder,
I Ord og Tanke, som i Kaar og Færd,
Det, aldrig, kiære Børn! jeg ønsked eder,
.....
Og Tiden selv, af dets Beundring mæt,
Dets Tomhed føler smertelig i Grunden.

[15] J. P. Østrup: Rector Quistgaards Forseelse mod Bibel, Sandhed og Pastor Fenger, Kbhvn. 1833.

[16] N. F. S. Grundtvig: Aabent Brev til mine Børn, 1839, Udv. Skr. VIII, s. 187.

Til belysning af Grundtvigs Englands-rejse 1843

Af P. G. Lindhardt

Grundtvigs tre Englands-rejser 1829–31 havde ikke kirkelige eller teologiske formål, men historisk-videnskabelige. At de alligevel fik stor teologisk og kirkelig, ialtfald kirkepolitisk, betydning er en anden sag. Men den fjerde rejse 1843[1] var helt bestemt af et kirkeligt sigte: Oxford Universitet – som politisk var højreorienteret og kirkeligt domineret af Church of England (enhver

[1] Om Grundtvigs Englands-rejser i almindelighed: F. Rønning: N.F.S. Grundtvig 3, II, 1912, 1 ff. 4, I, 1913, 34 ff. J.P.Bang: Grundtvig og England, 1932 (jfr. N.F.S.Grundtvigs Breve til hans Hustru under Englandsrejserne, udgivne af deres Børnebørn, 1920). H.Toldberg: Grundtvig og de engelske antikvarer, Orbis litterarum V, 3–4, 1947, 258 ff. P.G.Lindhardt: Grundtvig. An Introduction, 1951, 49 ff.

Efter et længere ophold i Cambridge 1948 holdt jeg kirkehistoriske øvelser over Grundtvigs Englands-rejser; en frugt deraf var den sammen med daværende stud. theol. Kaj Bågø udgivne afhandling: Borgerlig indretning – himmelsk gæst (Dansk Teol. Tidsskr. 1949, 129 ff.). En anden opgave – at arbejde med Nugent Wades breve til Grundtvig – tilfaldt stud. theol. Niels Flemming Lygaard Sørensen; han kom godt igang og tog en foreløbig afskrift af brevene; udfyldt og korrigeret er den her lagt til grund. Da han 1956 blev sognepræst i Jerslev var det hans hensigt at fortsætte studierne, men 1959 omkom han ved en trafikulykke, et stort tab for den kirkehistoriske forskning og for mig personlig. I mange år har andet arbejde hindret mig i beskæftigelse med Wade-brevene, og når de nu udgives sker det i taknemmelig erindring om en højtbegavet og meget beskeden medarbejder.

Publikationen indeholder 17 breve fra Wade og to fra William Palmer af Magdalen College, skrevet i forlængelse af en diskussion med Grundtvig under dennes andet besøg i Oxford i juli 1843. Alle breve findes i Grundtvig-arkivet (Det kongelige Bibliotek), fasc. 448. Wades ikke altid regelmæssige skrivemåde er så vidt muligt bevaret; dog er »&« overalt erstattet med »and« og en vis lempelse er – hvor hensynet til forståelighed gør det absolut påkrævet – sket m.h.t. tegnsætningen; han bruger kun i ringe grad, og uden konsekvens, skilletegn, men til gengæld en mængde ikke videre velanbragte tankestreger.

Der er anvendt følgende forkortelser: *US* = Nik. Fred. Sev. Grundtvigs Udvalgte Skrifter ved Holger Begtrup I–X, 1904 ff. *Bibliografi* = Bibliografi over N.F.S.Grundtvigs Skrifter af Steen Johansen I–IV, 1948 ff. – En oversigt over brevmaterialet i Grundtvig-arkivet findes i den utrykte Registrant over N.F.S. Grundtvigs Papirer XXIV, 1961.

immatrikuleret måtte underskrive de 39 anglikanske artikler) – havde siden 1833 oplevet en åndelig fornyelse, med baggrund i stedets højkirkelige tradition, i romantikken og vækkelsen; udgangspunktet var en skarpt formuleret protest mod al teologisk og politisk liberalisme og en stadig stærkere henvisning til kirken der som et universelt («katolsk«!) samfund primært byggede på sakramenterne, regnede bibelen for sekundær i forhold til dem, men desuden lagde overordentlig vægt på traditionen og bispeembedets apostolske succession som garanti for lærens renhed og den aktuelle kirkes identitet med den oprindelige («primitive«). Grundtvig vilde nu overbevise Oxford-bevægelsens ledere – her kaldet traktarianerne, efter de mange »tracts for the times« som kom 1833–41 – om, at det syn på sakramenterne og de til dem knyttede »livsord« han efter 1825 gennem sin »kirkelige anskuelse« havde fundet frem til var det eneste rette grundlag for mellemkirkelig forståelse, også og især i forholdet til anglikanismen. Hans følelse af stammefrændskab mellem angelsaxer og nordboer – et stærkt motiv bag de første rejser – har vel også spillet ind; derimod synes han ikke at have haft sans for i hvilken grad traktarianismen var en konservativ og kirkelig reaktion på den politiske liberalismes forsøg på at reformere og modernisere den engelske statskirke. Han så udelukkende sagen an i teologisk perspektiv.

Fra 1834 var den britiske præst i Helsingør, *Nugent Wade* [2],

[2] *Nugent Wade* (1809–93) var irer, fik sin uddannelse i Dublin og virkede 1833–39 som britisk konsulatspræst i Helsingør; 1839 blev han præst ved St. Paul's (Finsbury) og 1846–90 var han sognepræst ved St. Ann's (Soho), begge sogne i London; fra 1872 var han tillige kannik i Bristol. 1836 blev han gift med Louisa Fenwick (f. 1817), datter af den britiske generalkonsul i Helsingør Charles Fenwick (1775–1832) og Susanne Johanne f. Berner (1788–1871), jfr. Lensbaron Hans Berner Schilden Holsteins Slægtetog I, 1940, 261ff. Af papirer, især dagbøger, som H. Toldberg har bygget sin afhandling (*Nugent Wade i Helsingør, Grundtvig-Studier* 1948, 42 ff.) på fremgår, at Wade gennem den britiske chargé d'affaires Peter Browne og hans hustru kom i forbindelse med Grundtvig, havde mange samtaler med ham og beundrede ham grænseløst («he is decidedly a man of genius & of a first rate order, I don't know that I ever met with so comprehensive a mind, he seems to sweep the whole world history at a glance & philosophise upon it & that soundly & with one scope God & his dealing with man for his Redemption«), og skønt han havde svært ved helt at fatte den »kirkelige anskuelse« forstod han at drage teologisk og homiletisk nytte af den og søgte i den engelske kirkestrid – dog uden større held – at placere den som rette via media mellem højkirkelig traktarianisme og evangelisk lavkirkelighed; især efter sin tilbagevenden til England følte han de to »partier« som Scylla og Charybdis hvorimellem der skulde

en af Grundtvigs vigtigste kilder til oplysning om hvad der skete i England; fra 1837 læste Grundtvig til stadighed traktarianismens hovedorgan, det ultrahøjkerkelige og såre aggressive *The British Critic*, og fulgte med i en del af den store litteratur der opstod omkring bevægelsen. 1835 var en af Grundtvigs yngre venner, Frederik Hammerich, i England. Han boede en tid i den højtansete professor E. B. Puseys hus, informerede ham om Grundtvigs synspunkter og Grundtvig om Puseys, fortalte om kampen i Danmark mellem rationalister og »gammeldags-troende« og bad (10/10-1838) Pusey »give me any notice of your contest for the holy Baptism and the state of the Church of England«. Pusey svarede venligt (7/11-1838), at han var meget interesseret i Grundtvigs anskuelser (»exactly the line which our great Divines have taken against the Ultra-Protestants or Puritans«) – så vidt de rakte, men han burde ikke blive stående ved det apostolske symbol (der kunde tolkes på så mange måder, også som »a dead letter«), derimod gå tilbage til hele den apostolske tradition, sammenfattet i Vincentius' regel (»quod semper, quod ubique, quod ab omnibus«), ifølge hvilken anglikanismen accepterede barnedåben som genfødselsens bad og realpræsensen i nadveren – hvad han nu forstod at også danskerne gjorde – men som denne traditions vogter byggede anglikanerne også på »the successiones certissimæ of Bishops«, og »this succession you unhappily abandoned at the reformation«, hvorfor han måtte anbefale »the Danish body to acknowledge that they had been wrong« og læge bruddet gennem ordination fra den engelske, skotske – d.v.s. The Episcopal Church of Scotland – eller svenske kirke; thi »Episcopacy is an ordinance of God« og har »always been in history the centre of union of different Churches«. Grundtvig skrev et par udkast til et brev til Pusey – det må være sket sidst på året 1838, eftersom han beder Pusey indhente nærmere oplysninger fra Wade der endnu er i Helsingør; han fortalte at engelsk

sejles varsomt; der er dog næppe tvivl om at hans sympati med årene gik mest i højkerkelig retning.

Wade havde venner blandt de danske præster som stod Grundtvig nær (Toldberg: a. s. 53 ff.); flere breve er bevaret, bl. a. fra J. F. Fenger og Th. W. Oldenburg; fra Grundtvig findes et enkelt (udateret, 1838), men ingen efter at Wade var vendt tilbage til England. Kort efter hans afrejse rettede Grundtvig (12/6-1839) sit Aabent Vennebrev til en engelsk Præst til ham; det indeholdt foruden en kort omtale af Wade og af engelske kirkeforhold en del selvbiografi, polemik og Grundtvigs prædiken ved indsættelsen i Vartov (9/6-1839).

kirkeliv havde skuffet ham dybt under de tre besøg, men *nu* havde han hørt at »you were awakened from a long and deep slumber«; utilfreds med Hammerichs gengivelse af sit syn skildrede han sin næsten 30 år lange strid med »the infidels« (rationalisterne) og sin udvikling fra bibelortodoxi indtil han for 12 år siden fandt sandheden (»I found it or rather stumbled upon it«). Fra det øjeblik stod alt klart: den hellige, almindelige kirke hvilede »unmoveable before me upon its rock: the word of His mouth, who is the Word himself«, mens alle ydre kirkeordninger fra Konstantin til nutiden blot var »human fabricks« og kun kristne for så vidt »they kept the essentials or fundamentals of the primitive, Apostolical, Catholic Church«. Grundtvig – der 1827 og 1830 offentligt gav udtryk for en særdeles høj vurdering af den anglikanske bispevielse og i det hele af bispedømmet [3] – erkendte at successionen i Danmark havde været mere forsømt end just foragtet; selv havde han altid beundret »your Establishment« – netop for dets bisper – men frygtede at anglikanerne gjorde så meget ud af successionen, at de vilde udelukke »all congregations without a genuine Bishop from the Catholic Church«, og var »from a long standing and strong experience« vis på at han fuldt ud kunde være tilfreds med sin egen dåb og præstevielser; thi »the fundamentals« er ikke »the Clergy«, men kun dåben og trosordet, omend »among the many things that pertain to »life and godliness« the Clergy especially and the Bishops certainly belong to the principal ones« [4].

Noget svar fra Pusey kendes ikke – det er overhovedet tvivlsomt om brevet blev afsendt – men Grundtvigs interesse for den anglikanske krise voxede, og da Wade 1839 blev præst i London fik han i ham en korrespondent der evnede at holde ilden vedlige. I de nærmest følgende år kom han da også tit ind på det anglikanske problem – koncentreret om Vincentius-regelen og bispevielsen; som

[3] Om Christendommens Sandhed, 1826–27, US. IV, 611: hvor den apostolske succession mangler er der »i kirkelig Forstand, ingen Bisper, men et stort Bispe-Savn, hvorpaa der kunde og burde raades Bod, da Gud har sørget for, at Bispe-Ordinationen er forplantet i den retroende engelske Menighed, jfr. Skal den Lutherske Reformation virkelig fortsættes, 1830 (sst. V, 353): skønt den engelske bispekirke ikke for tiden ærer sit eget navn, »saa er det dog en retroende Kirke, med virkelige (ikke selvgjorte) Biskopper, og jeg veed nu af egen Erfaring, at det har anderledes Fynd, naar en Biskop, end en af os velsigner i Herrens Navn.

[4] Hammerichs, Puseys og Grundtvigs breve er udgivet af H. Toldberg: Grundtvig og Puseys Oxfordbevægelse, Kirkehist. Saml. 6, VI, 272 ff.

en af de første informerede han jævnlig danske læsere om det kirkelige nybrud i England, men hans uro over udviklingen tog til, hans kritik voxede og des mere brændende blev da ønsket om at bringe traktarianernes førere, især Pusey og J.H.Newman, på ret køl. Chancen kom da dronning Caroline Amalie 1843 gjorde ham det økonomisk muligt at rejse[5] – ledsaget af sønnen, den 19-årige Svend Grundtvig der havde sine egne litterære interesser at dyrke – og Grundtvig var fuld af mod og tro på sin sag: »saa skal jeg da, rimeligviis, for Alvor støde sammen med de halve og hele Papister i Oxford, og det nytter ikke at dølgge for sig selv, der vil findes haarde Halse og uomskaarne Hjerter, saa Møien er vis og Virkningen meget tvivlsom«, men han var ingenlunde pessimist, thi »naar jeg kun kan bevare den Sagtmodighed, der bør findes, hvor jeg ikke optræder som Missionær, men som Forsvarer af Mortens og vor Deel baade i den Catholske Kirke og Vorherre Jesus, da tør jeg nok haabe at meddele de Godtfolk i det mindste lidt bedre Forstand paa Kirkehistorien og deres eget Løsen »qvod ubique, semper et ab omnibus«, maaskee ogsaa at give den indbrydende Tydskhed et Rap, og den folkelige Retning et Skub, thi hvor der ikke er noget i Veien, vil Puseyterne ganske anderledes forstaae mig end Folk heromkring«[6].

I London havde Grundtvig et par værelser tæt ved Wades bolig og spiste for det meste hos ham; de mange oplevelser under den tre-måneders rejse må her forbigås[7]. Til Oxford kom han sidst i juni – Wade havde gjort et stort forarbejde med at skaffe forbindelser og introduktioner – og overværede (28/6) den skandaløse universitetsfest som han dog næppe helt har fattet betydningen

[5] 5/5-1843 skrev dronningen (Grundtvig-Studier 1952, 39 f.) at Vorherre har taget sig af hendes ønske om at sende Grundtvig til England og »ved den kjærlige Konges Godhed« skaffet midlerne, jfr. Breve til og fra N.F.S.Grundtvig, udgivne af Georg Christensen og Stener Grundtvig, II, 1926, 377.

[6] Til Gunni Busck, 6/5-1843, H.Beck: Gunni Busck. Et Levnedsløb i en Præstegaard, 1878, 275 f., jfr. Grundtvig til B.S.Ingemann, 9/5-1843, Grundtvig og Ingemann. Brevveksling 1821-1859, udgivet af Svend Grundtvig, 1882, 259 f.

[7] Om Grundtvigs rejse 1843: N.F.S.Grundtvigs Breve fra England til Dronning Karoline Amalie, 1843, meddelt af F.L.Grundtvig, Danskeren V, 1891, 195 ff. Svend Grundtvig: Englandsbreve, udgivet af Ingeborg Simesen, Gads danske Magasin 1931, 312 ff. 403 ff. N.F.S.Grundtvigs breve til hans hustru under Englandsrejsen 1843, udgivet (med udførlig kommentar) af Jørgen Fabricius, Grundtvig-Studier 1952, 39 ff.

af [8]. Det første indtryk af bevægelsens ledere var positivt. 23/6 skrev han til sønnen (som endnu var i London): »jeg har seet baade Mr. Newman og Dr. Pusey og fundet i dem to overordentlige Mænd, som godt var værd at reise for, og overalt i Kollegierne finde vi yngre Mænd, som betragte Livet fra et ophøiet Stade og forstaae mig langt bedre end Folk almindelig i Hjemmet«. Grundtvig var i strålende humør: »Newman er et stort Geni, og Egnen heromkring deilig dansk«! [9] Men allerede 25/6 fortalte han sin kone, at han 22/6 havde besøgt Newmans »Kloster« i Littlemore og »snakkede vel med ham en af de følgende Dage i Oriels-Collegiet. . . men Samtalen var meget fattig, skøndt det af hans Bøger er klart, at han ogsaa indvendig er hvad man kalder en rig Mand« [10]. Samme dag havde han yderligere, og med nogen betagelse, hørt Newman prædike [11] og kunde vel »langt fra. . . underskrive Alt hvad han sagde, men dog var der et Alvor og en Dybde i det Hele, som lod mig be-

[8] Under det første ophold i Oxford færdedes Grundtvig mest i Queens College hvortil en af Wades forbindelser, bibliotekaren J. Barrow, havde skaffet adgang. Universitetsfesten blev en skandale, fordi studenterne råbte sådan op at det var umuligt at høre hvad der blev sagt; heller ikke J. Garbetts (»the poetry professor«) latinske oration kunde man – til Grundtvigs umådelige fornøjelse – fatte ét ord af, og ved en følgende frokost fulminerede han selv lystigt mod universiteternes snoberi for latinen (til Lise Grundtvig, 30/6–1843, Grundtvig-Studier 1952, 47 f., og til dronningen 2/7–1843, Danskeren V, 200 ff.). Han synes at have opfattet det sådan at studenterne ved denne lejlighed nød et særligt »Frisprog«, men i virkeligheden var der tale om en veltilrettelagt demonstration mod at det anglikanske universitet (noget irregulært iøvrigt) havde tildelt den amerikanske gesandt – en unitar! – den juridiske doktorgrad; »studenteroprøret« drukkede derfor promotionen i larm, jfr. Svend Grundtvigs brev til broderen Johan Grundtvig, 3/7–1843, Gads danske Magasin 1931, 315, og Owen Chadwick: *The Victorian Church I*, 1970, 205 f.

[9] Gads danske Magasin 1931, 410.

[10] Grundtvig-Studier 1952, 45 f. Formentlig var besøget i Littlemore allerede 21/6. Newmans dagbøger for 1843 er endnu ikke offentliggjort, men ifølge Toldberg (*Kirkehist. Saml. a. s. 282*) har Newman noteret at Grundtvig 22/6 var til breakfast sammen med ham og adskillige af traktarianerne i Oriel College; Grundtvig var 17/6 blevet introduceret til Newman. I brev af 10/8–1843 har C. S. Dessain, *The Oratory, Birmingham*, velvilligt meddelt at der intet er indført i Newmans dagbog for 26/6 og ikke er andre oplysninger om mødet med Grundtvig end den ovennævnte.

Efter tilbagekomsten til London var Grundtvig (9/7) til breakfast hos Newmans fordums ven, ærkebiskop R. Whately af Dublin; indbydelsen (6/7) findes i fasc. 448, jfr. Grundtvig-Studier 1952, 50. Sammenkomsten var højst kedsommelig.

[11] Prædikenen, en af Newmans sidste, er ikke optaget blandt hans trykte prædikener.

klage, at han slet ingen Lyst synes at have til at høre Andre end sig selv«. Det samme var tilfældet med Grundtvig, og kontakt blev der ikke skabt, heller ikke da Newman (26/6) aflagde ham en gen-visit, for »midt under en meget varm Samtale« blev de afbrudt af en pastor Waldegrave (slægtning til den i brev nr. 12, note 13 nævnte admiral) som hørte »til det modsatte Parti«; Newman forlod strax lokalet, og Grundtvig blev så vred at han helt glemte sin »Sagtmodighed« og satte Wade i største undren »over min mangeløse Grovhed«. Newman har i disse uger, hvor han tumlede med tanken om at nedlægge sit præstekald, næppe været meget indladende, og med Pusey gik det ikke bedre: Grundtvig var hos ham to gange, men han var syg og deprimeret, på grund af huslige sorger og fordi han (jfr. brev nr. 10, note 12) netop, på en krænkende måde, havde fået prædikeforbud af universitetsstyret. Det må Grundtvig have vidst, men ikke taget hensyn til[12], og skønt Pusey bad ham komme »saa tit jeg vil« var han bortrejst da Grundtvig kom næste gang; heller ikke Newman så han oftere, »saa de har kun været lidt fornøiede med mig«[13].

Det første ophold i Oxford varede kun fra 19/6 til 29/6; allerede 30/6 skrev Grundtvig fra London til sin kone og 2/7 til dronningen og redegjorde for traktarianismens historie og ideer; han værgede Newman og Pusey mod anklagen for at være »rene Papister«, men var »efter flere samtaler« ikke i tvivl om at »de jo er paa farlige Veje tilbage, om ikke til Paven i Rom, saa dog til det Hierarchi, der, uden Pave, er et Rige uden Konge«, og er »nu Hovedmændene i Grunden Papister, da staar vist nok hele Partiet Fare for enten at blive det Samme eller blive til Intet«. Dog håbede han at netop hovedmændene – der virkelig syntes at være alvorlige og ærværdige, ja retsindige og oprigtige – måske kunde komme på ret vej, ved at acceptere Grundtvigs syn og erkende at det ikke fører til papisme (»netop udelukker det«). – I begge stridende lejre havde han fundet så dygtige folk, at »jeg tør haabe, at mine Bestræbelser for at klare den sælsomt udviklede Kirke-Sag vil, med Guds Hjælp, ikke blive frugtesløse« – thi i England påkalder ingen cancelliet under kirke-

[12] Kirkehist. Saml. a.s. 282, jfr. Newman til W. Dodsworth, 28/6–1843, Correspondence of John Henry Newman with John Keble and others, edited at The Birmingham Oratory, 1917, 237 f.

[13] Til Lise Grundtvig 25/6, 30/6–1843, Grundtvig-Studier 1952, 45 f.

lige kampe! Man havde da også bedt ham komme igen – og Oxford er og bliver »den store Brændpunkt«[14].

Sidst i juli var Grundtvig atter en uges tid i Oxford og holdt nu mest til i Magdalen College[15], hvor han bl. a. tørnede sammen med den rabiate antiprotestant William Palmer (jfr. brev nr. 10, note 14 og p. 153 ff.). Newman og Pusey var ikke at træffe, men han mødte en ny skare af »unge Magistre, som er næsten rene Papister«, og det var »stor Skade, at saamange dygtige og dristige unge Mænd skal være hildede i den gamle papistiske eller hierarchiske Snare«, men godt var det dog at »Kirke-Sagen« nu også i England var taget op, og i det mindste de unge – »Hovedmændene« var øjensynlig opgivet! – håbede han at kunne lære, at »man kan troe paa en hellig, almindelig Kirke uden at have det mindste med Paven eller alle hans Helgene, hans Skiærsild og Rosenkrandse at gjøre«[16]. De 28 boggaver han modtog antyder rækkevidden af hans forbindelser[17], men der kan ikke være tvivl om at det andet besøg var endnu mere »frugtesløst« end det første.

I selskab med sin søn og Wade foretog Grundtvig derefter en lang rejse til Cumberland og Skotland[18]; teologisk og kirkeligt bragte den intet nyt, og under det sidste ophold i London (slutningen af august) følte han sig yderligere frastødt af den anglikanske kirkes kolde stivhed: i dens liturgi »hverken hørde jeg det mindste Suk eller mærkede det mindste til nogen Følelse af, hvor højt vi trænge til Vorherre og hvor god han er«, men hos metoderne (jfr. brev nr. 2, note 5 og 8) hørte han »en overordentlig god Prædiken« – som kun manglede hans egen mageløse opdagelse for at være perfekt; så måske var der håb om at wesleyanerne – der engang flygtede for bispekirkens dødvande – vilde »endnu avle en Levning af levende Christendom«[19].

Da Grundtvig dagen før sin 60-årsdag atter var i København –

[14] Grundtvig-Studier 1952, 52, Danskeren V, 203 f.

[15] Grundtvig var (Kirkehist. Saml. a.s. 283) introduceret af den siden som konvertit så bekendte Fr. Faber til Magdalen College's master, dr. Routh, den eneste af universitetets spidser som stod anerkendende overfor traktarianerne.

[16] Til Lise Grundtvig, 30/7–1843, Grundtvig-Studier 1952, 54.

[17] Fortegnelse over den af N.F.S. Grundtvig efterladte Bogsamling, 1873. især 56, 82, 85, jfr. Grundtvig-Studier 1952, 63.

[18] Til Lise Grundtvig, 9/8–1843, Grundtvig-Studier 1952, 55 ff. og til dronningen 6/8, 16/8–1843, Danskeren V, 208 ff.

[19] Til dronningen, 28/8–1843, Danskeren V, 217.

og kunde fejre et forsinket sølvbryllup på Eremitagen – var hans interesse for »den sælsomt udviklede Kirke-Sag« kendelig svækket. Rejsen havde været interessant og på mange måder givende, men m. h. t. hovedformålet en total fiasko. Til Peter Rørdam skrev han 15/9–1843: »Om Oxford og Engeland kan De nok vide, jeg har en Slump at fortælle, da jeg talte baade med Pusey, Newman og hartad alle dem, der paa den Side har Noget at sige; men... jeg vil kun sige, at jeg fandt Oxfordernes Principper endnu mere papistiske, end jeg havde ventet, og i Mellempartiet, der altid danner sig, ingen Character, som jeg turde haabe kunde tage Luven fra den, som det synes, iiskolde, men stærke og snilde og utrættelige Newman, som er Sjælen i det Hele, og styrer Bevægelsen fra sit Kloster i Landsbyen Littlemoor«. Alligevel: var end »de fleste ny Anglicaner haarde Halse«, så var det hos de »evangeliske« og i dissenterkredse – om sammenstød med disse folk er kilderne næsten tavse – at ørerne var mest stoppet til; adskillige af traktarianerne »studse dog ved at see, hvor urokkelig en Klippe Daabspagten er, og selv cursing-Palmer ømmede sig ved de Stød, han fik af den« [20] (jfr. p. 153).

Ikke længe efter sin hjemkomst blev Grundtvig alvorligt syg, og siden fik han meget andet at tænke på, så den engelske fiasko gled hurtigt i baggrunden – men den blev ved at nage. Endnu 1845 rettede han (jfr. brev nr. 12, note 6) et skarpt angreb på traktarianismens romersk-katolske tendens, og ved Newmans – omtrent samtidige – konversion gik hans værste anelser i opfyldelse. Heller ikke den anglikanske kirke viste han siden nogen sympati for – mindst af alt for dens bispevielse. Der ligger skuffet kærlighed bag når det, med grov overdrivelse, i Den christelige Børne-Lærdom hedder, at »vi« roligt kan smile ad pavens band og ad »hvad der langt mere latterlig løber ud paa det samme: den saakaldte bispe-lige Højkirkes medlidende Skuldertræk over os lutherske Stakler, som, fordi vi ingen uafbrudt apostolisk Bispe-Vielse har, naturligvis ogsaa skal fattes Præste-Vielse og Konfirmation, og ikke engang hjemle os mindste Ret til Herrens egne Indstiftelser: Daaben og Nadveren, men maa, uden for begge Pagterne, baade den gamle og den nye, overlades til Guds almindelige Barmhjertighed over

[20] Peter Rørdam. Blade af hans Levnedsbog og Brevvexling fra 1806 til 1844, udgivne af H. F. Rørdam, 1891, 298, jfr. brev til Ingemann, 30/9–1843, Grundtvig og Ingemann, 262 f. og til P. A. Fenger, 7/10–1843, Breve til og fra N. F. S. Grundtvig II, 382.

alle Hedninger.« Uden iøvrigt at »læse den storagtige Bispe-Kirke med sin sorte aandelige Armod« texten vilde Grundtvig dog oplyse at han ganske havde skiftet mening og »til min egen store Forbavselse har opdaget: at den saakaldte apostoliske Bispe-Vielse i uafbrudt Følge, som Højkirken bryster sig med og udleder hele sin mageløse Herlighed af, det er den tommeste af alle Indbildninger, da der i den kristelige Oldtid aldrig har været nogen Bispe-Vielse, følgelig endnu mindre en uafbrudt apostolisk Bispe-Vielse til«[21]. – En ny, mageløs og – som altid – for ham selv overraskende opdagelse gjorde definitivt ende på Grundtvigs forestillinger om at der uden den apostolske succession består et stort »Bispe-Savn«.

1.

June 22. Friday – [1838]

My dear Pastor Grundtvig.

I have had a letter from Fenger[1] asking me to fix next week for my flying trip to Sorøe (I call it *flying* as I can only manage to be absent from Monday to Saturday) they are to have their Summer missionary meeting on Tuesday at Slagelse[2] and he wishes me to join them, this I can do by taking the Diligence from Copenhagen that leaves on Monday night at 9 o'clock and will I suppose arrive early on Tuesday morning or else I may travel by private conveyance from here by way of Fredericksborg and have the day for it – it has just struck me that perhaps you might take the happy thought into your head of accompanying me, and this would make [no one?] more happy than me, I am sure the trip would do you good and the *suddenness* of it would I think be no objection in *your eyes* – if you dont think me too like an *Irish* adventurer in proposing wild schemes pray let me have a line from you by post. I should get it on Sunday morning and will keep my plans in obey-

[21] Den christelige Børne-Lærdom, Kirkelig Samler II, 1856, 303 f. US. IX, 402 f.

[1] Rimeligvis: *J.F. Fenger* (1805–61), sognepræst i Lynge-Bråby 1833–54, i Høje Tåstrup 1854–61, formand for Det danske Missionselskab 1836–55. Muligvis: *P.A. Fenger* (1799–1878), sognepræst i Slotsbjergby-Sludstrup 1827–55, ved Vor Frelseres kirke på Christianshavn 1855–78.

[2] 26/6–1838 holdt Det danske Missionselskab sommermøde i Slotsbjergby ved Slagelse, jfr. Dansk Missionsblad, juli 1838.

ance on the chance of the possibility of your joining me tho I fear it is a very poor chance – meanwhile Believe me yours very affectionately

Nugent Wade

2. Kidsgrove – Lanton Cheshire.
May 14. 1839.

My very dear Friend.

Long have I desired to get a quiet moment to sit down to write to you, and gladly avail myself of one of the first opportunities that hurry or sickness have allowed me. I have at length quitted London and am on my way to Dublin to join my wife and children who proceeded thither 3 weeks since before me, and there rest a little, before I begin upon my new and somewhat arduous sphere. Mr. Browne [1] has of course told you of all the changes in my plans, and my being appointed by the Bishop of London [2] to the incumbency of one of the New Churches [3], and I have no doubt you are well pleased with the way in which all matters have turned out and can with me trace the Lords hand in the whole.

It is indeed most remarkable how *He* has brought about all things, and again and again with deep pleasure and I hope gratitude I ponder over the striking manner in which *He* has led me by the hand while I seemed to be wandering in the dark at least only enabled to proceed step by step, always doubtful what was to be the issue, and I enjoy with much comfort the realization of the truths we have so often talked over together that however perplexed we might be, and though mistaken in any present step, if only our hearts sought *his will*, He would be sure to make all right at the last – and so He has done now; when I arrived in London,

[1] *P. Browne* (1794–1872) var med afbrydelser britisk chargé d'affaires i Danmark 1824–57, gift med Catherine f. Puget; der findes (fasc. 465) mange breve fra dem begge til Grundtvig, jfr. N.F.S. Grundtvig: *Poetiske Skrifter VI*, 1885, 260. Ifølge H. Beck: *Gunni Buseck*, 168, støttede P. Browne Grundtvigs Sang-Værk økonomisk.

[2] *C.J. Blomfield* (1786–1857), biskop af Chester 1824–28, af London 1828–56.

[3] Om det storslåede kirkebyggeri som The Ecclesiastical Commission af 1836, med biskop Blomfield som ledende kraft, gennemførte, se: S. C. Carpenter: *Church and People 1789–1889*, 1937, 98 ff. jfr. Chadwick: *The Victorian Church I*, 131 ff. 331 ff.

I felt somewhat confounded though not very *uneasy* at suddenly finding that it was now taken for granted at home I was not going to N.S. Wales [4], though rejoiced to hear that my Father had been a new man ever since he received my letter proposing to remain. I was now however altogether at sea, and the position was a little *critical*, you may imagine then that I felt it as a special instance of the Lords goodness and intimation that I had been led to the right course when within a *weeks* time the Bishop, overcoming his fears of my low *churchmanship* and his accorded prejudice against preferring Irishmen in his diocese, gave me this benefice which though not a *fat living* considering the expensiveness of London will be a competency something about £ 300 a year and a good house, the post is however an arduous one, my district will contain about 4,000 as my own express parishioners, but you may fancy there is scope enough for far more than I can possibly reach when I tell you that with mine there are but three churches and I believe but about 3 more clergymen to 50,000 souls, moreover in other respects it will be an arduous post; I am situated in the very hotbed of dissent close to the celebrated *Tabernacle* [5] of Wesley [6] and Whitefield [7], on one side and on the other the Roman Catholic chapel [8], the principal one I believe or amongst the principle in London – here are indeed the two extremes, the opposite forces ought to keep me steady you will say – but I have added to all this to take a stand in reference to the Oxford Tract Controversy, which is going forward with intense heat on all sides, it seems to be the all absorbing topic in all quarters, especially of course among the clergy. I have been *hammering away* at it in various directions in the west of England near Bath, in the South in *Kent* where I attended a clerical meeting, in London, and to day in this region, Staffordshire, and *I* am almost always I find standing alone, none almost going with me, for I will neither stand by the Oxford men, nor absolutely against them and similarly with the opposite party; the

[4] I Aabent Vennebrev til en engelsk Præst (US. VIII, 192) ytrer Grundtvig glæde over at Wade har opgivet Australien for London; vennebrevet er til dels svar på Wades brev af 14/5–1839.

[5] Jfr. A. New History of Methodism, by W.J. Townsend m.fl. I, 1909, 269.

[6] *J. Wesley* (1703–91), metodismens grundlægger.

[7] *G. Whitefield* (1714–70), metodismens store prædikant.

[8] Om Grundtvigs besøg (23/7–1843) i det romersk-katolske kapel og i metodist-tabernaklet, se: Grundtvig-Studier 1952, 69.

Evangelicals suspect me of Puseyism, and shake their head in fear that I should be entrapped and be turning my head towards Rome, while the Oxford men think me far too low and perhaps a *hopeful* pupil of their school – you would be amazed had you been with me to day when I had the good fortune to meet indeed for the first time I believe with a *thorough-going* Oxfordman that seemed not only to go the whole lengths of *every* thing in the »Tracts« and other writings such as »Froudes Remains« [9] – but even to think Pusey [10] and Newman [11] rather too moderate, he considered schism such as that of the Dissenters and Presbyterians more *damnable* than a man living in adultery all his life and would not express a *hope* that it could be possible they should be saved, – he would *barely* abstain from declaring the certainty of their damnation, – the question was put to him about the burning of heretics – such he calls dissenters – and he declined answering it, he said he had not *made up his mind* on that point! but would by no means say it was wrong! he quoted one of our Bishops or Archbishops, who had in a sermon at Pauls cross approved of the burning of a heretic, as a proof of the probability of its being right! and in this case at least he must say it was right as our Archbishop had said it!! I thought it might *amuse* you to give you a specimen of a thoroughgoing Oxford man – and this one that seemed to be deeply read, a very clever fellow, and very amiable man in *other* respects. The nucleus of their system, and grand point on which most of their views or errors turn, seems to be with reference to what *essentially* constitutes *the Church*, making the idea of the *clergy absolutely* essential to the *idea* of Church whereby they make the Sacraments *absolutely* dependent on the Priest, on which grounds they deny that dissenters can be members of *the Church*

[9] R.H.Froude (1803–36), J.H.Newmans nære ven og en af de mest energiske og antiprotestantiske traktarianere; vennerne udgav 1838 f. Remains of the late Reverend Richard Hurrell Froude I–II, der ved sine katolske sympatier og skarpe kritik af reformationen vakte umådelig opsigt, bidrog til at vende stemningen mod traktarianerne og hidføre en spaltning indenfor bevægelsen.

[10] E.B.Pusey (1800–82), fellow of Oriel College i Oxford 1823, professor i hebraisk og canon of Christ Church sst. 1828–82; Pusey repræsenterede traktarianismens moderate fløj og blev efter Newmans konversion anglikatolicismens leder.

[11] J.H.Newman (1801–90), fellow of Oriel College 1822–45, vicar of St. Mary the Virgin (universitetskirken) 1828–43; efter sin konversion 1845 blev han 1847 romersk-katolsk præst og fra 1848 leder af St. Philip Neri Oratory i Birmingham; kardinal 1879.

not being baptized by *the Priest*, yet they seemed to be puzzled when pressed with the fact of lay Baptism having been admitted in the popish Church which Church they acknowledge – what is *the fact* on this point, is it an *ascertained fact* that from the *earliest* times lay Baptism was admitted?

When I press them, upon the *supposition* of the dissenters being properly baptized, and therefore pronounced *Christians* – they say, that their repulsing to take the Lords supper from the ordained Priest, but administering it themselves, and renouncing the Episcopacy is *deadly sin* after Baptism which *annuls its benefits*.

I should like to know what is to be said upon this point about their not receiving the sacrament of the Lords supper, from the properly ordained minister – and if they are thus utterly without it – and what the consequences of this –? They will also say that those hold not their Baptismal covenant who admit not the proper officers (the Bishops etc) of the Church nor obey them, for that this is included in the article of *believing in »the Holy Catholic Church«*.

But enough of all this for the present, I will only add I wish very much you would *finish* and *publish* your little book[12] on all these points that I might have it to translate – by the way as to translation, the prospects of my being able to execute my cherished project of translating your history are now more hopeful from my remaining in London, both as regards the facility of publishing and also of having correction and hints from you. I have spoken amongst others on the subject to the Archbishop of Canterbury's[13] Chaplain[14] and his Librarian *Maitland*[15], a great book worm and *much interested about* the middle ages – he said he thought my translating such a work would be a *very great benefit*, that all was darkness on the subject in England and he had no doubt it would succeed and work its way tho *slowly* – Sir F. Mad-

[12] Se brev nr. 4, note 1.

[13] *W. Howley* (1766–1848), biskop af London 1813–28, ærkebiskop af Canterbury 1828–48.

[14] *W.H. Mill* (1792–1853), leder af Bishop's College, Calcutta, 1820–38, kapellan for ærkebiskoppen af Canterbury 1839–48, professor i hebraisk i Cambridge og kannik i Ely 1848–53.

[15] *S.R. Maitland* (1792–1866), historiker, bibliotekar ved Lambeth Palace 1838–48, udgav *The British Magazine* 1839–49; han stod traktarianerne nær i bevægelsens første stadier.

den[16] I have only seen for a moment but he has promised to speak with me over it, was engaged when I called, and business and ill health prevented me from seeing him again as yet – I lost much time by being laid up with a bad leg as well as troubled with headache, – by the way Pusey has published a volume[17] which he styles a letter to the Bishop of Oxford[18] in which he gives a statement of all their views – it is very interesting and if you do not see it before I shall send it to you on my return to London. – I must not make my letter illegible by writing across and must therefore hasten to conclude with very kind remembrances to your wife[19] and family, Rørdam[20], Kierkegaard[21] and all other our Christian friends.

Believe Me My very dear Friend Yours ever affectionately attached

Nugent Wade

Remember me also very kindly to the Brownes – *remember that now there will be house and home* for you in London, I hope you will think sincerely of paying us a visit – direct (– if you write to me before the end of June) to care of A. Wade Esq. Bank of Ireland Dublin.

[16] *Fr. Madden* (1801–73), leder af håndskriftssamlingen i British Museum jfr. Toldberg: *Orbis Litterarum*, a.s. 280 ff.

[17] E.B.Pusey: *A Letter to the Right Reverend Father in God Richard, Lord Bishop of Oxford, on the Tendency to Romanism imputed to Doctrines held of old, as now, in the English Church*, 1839. Skriftet der indenfor et år kom i fire udgaver var – fremkaldt af striden om traktarianernes afvisende holdning til et monument for reformationstidens evangeliske martyrer (en aktion der igen var et svar på udgivelsen af Froude's Remains) – et forsvar for traktarianernes anglikanske renlighed og en stærk understregning af den apostolske succession, H.P.Liddon: *Life of Edward Bouverie Pusey II*, 1893, 52 ff. 76 ff., jfr. Aabent Vennebrev, US, VIII, 193.

[18] *R. Bagot* (1782–1854), biskop af Oxford 1829–45, af Bath and Wells 1845–54.

[19] *Elisabeth Christina Margaretha Grundtvig*, f. Blicher (1787–1851).

[20] *P. Rørdam* (1806–83), lærer i København, sognepræst i Mern 1841–56, i Lyngby 1856–83.

[21] *P.C. Kierkegaard* (1805–88), sognepræst i Pedersborg-Kindertofte 1842–56, biskop over Ålborg stift 1856–75.

3.

22. Bunhill Row London –
August 9. 1839

My dear Friend

A few lines I must write though only as a first instalment of a long threatened epistle, Mrs. Browne is to sail to-night and I am about to hasten to see her off, and be assured when my thoughts turn towards Denmark my *heart* must fix on you, so a few lines must take the same direction, though I cannot now write as fully as I would, it was not until the week before last I received your welcome »*Aabent Vennebrev*«[1] and you may be sure I was most agreeably surprised to find that the *book* which I had heard Mrs. Browne had for me from you was addressed to myself – many thanks for the affectionate way in which you have addressed me in it, and be assured I feel not only gratified but highly honored in Denmark by my name being thus associated with yours in those reminiscences that must so *deeply* interest all your many attached friends – and the friends of *truth* in your beloved country – you rightly judged that such an account of yourself would have interested me deeply and would I could prevail upon you to fill up the sketch on another occasion – it is strange that after all our many and long conversations together about your plans and movements and my own we should both have entered at the same time upon *new* and sometime ago unexpected fields of labor. I trust I may have grace to improve the opportunity the Lord afforded me in Christian intercourse with you, towards clearing off of many of those crude notions and prejudices prevailing here, and attaining clearer views on many important points; I find more and more from day to day the value of many of those views regarding the *Church* in its true sense – the Word and Sacraments – had it not been for the clue thus afforded me I feel that I should have found myself in a continued puzzle in the midst of all the conflicting opinions hotly maintained by the different parties in this country – it is all confusion, all parties seem in the wrong; I should rather say both parties, for after all amidst many minor diversities they may be ranged in two grand parties, the very High Church or *Oxford school* – and the very low or those hitherto styled *Evangelical* – I feel I cannot thoroughly go with either and yet that I have points in common with both. I have therefore hitherto avoided any express identification of myself with either, and anticipate

[1] Jfr. p. 99 og brev nr. 2, note 4.

being set down at one time as an Oxford tract man – when ever namely I speak strongly of the Church and Sacraments – and again as an Evangelical when (as I hope always to do Gods grace enabling me) I preach the simple Gospel, – indeed it is *a pity* that the name Evangelical which should be ever the glory and boast of a minister of Christ, should have become a party name, and stand characteristic of the confused and erroneous views held by those in other respects well deserving of all praise.

I have already broken the ice with regard to those much discussed and now distinctive subjects – the first few Sundays I preached on general subjects – but last sunday gave me a most suitable opportunity for speaking out on the subject of Baptism – we had then our first Baptism – and under most appropriate circumstances – I baptized *two Jewesses a mother and daughter*, before a large congregation – it was an interesting case and I had reason to be satisfied of its genuineness – an adult Baptism of two children of Israel afforded me an easy introduction to the subject and suggested as my text the passage in Act 2 (which happened also to be the 2d lesson for the day) »Repent and be baptised every one of you etc – next Sunday we are to have the Lords Supper and I preach on the subject, so I shall feel the ice broken and dare say the cry of High Churchman may probably be raised – but I must really be off – I send you by Mrs. Browne Puseys celebrated letter[2], it is however a *fair* specimen of the best class of Oxford men and their views – *an apology*, as it were – and *far short* of the extreme views I have heard expressed by some – it gives one a very favorable impression of the authors spirit. – I send also No. 1 of a series of essays on the other side of the question by an author of considerable celebrity (Isaac Taylor)[3] – you may keep them as long as you like – but remember I expect a *book* from *you* on the subject, which you have partly led me and *Denmark* to expect in your Vennebrev – I know indeed you have enough to do with subjects more nearly concerning *home* but hope you

[2] Jfr. brev nr. 2, note 17.

[3] I. Taylor (1787–1865), opfinder, kunstner og forfatter, udgav 1839 ff. i otte hæfter *Ancient Christianity and the Doctrine of the Oxford Tracts for the Times* – med hvas kritik af teorien om anglikanismen som via media mellem Rom og protestantismen og den legitime efterfølger af den »udelte« oldkirke; bogen fandtes i Grundtvigs bibliotek. Jfr. iøvrigt: Günter Biemer: *Newman on Tradition* (engelsk oversættelse 1964).

will have time at least to write some notes upon it – now then I must say Farewell the Lord bless you and your labors remember me affectionately to Mrs. Grundtvig and your children – to the Fengers[4] and Mr. Rørdam and all other Christian friends in Denmark and Believe me my *Dear Friend*

Yours affectionately

N. Wade

I expect to hear from you *very soon*

N. W.

remember I consider you *have half promised to pay me a visit* –

4. Parsonage House St. Pauls Bunhill Row London

Feb. 5. 1840

My dear Pastor

I have long been wishing for a quiet hour to sit down and have a *talk* with you (if we may dare apply the word to the emanations of the pen) but I fear if I am to wait for leisure I may wait long enough so I shall just begin and »dimidium facti qui coepit habet« – I received your little tract on the Church[1] as a *most welcome* boon and read it *with avidity* and am now reading it again thinking much over it. I am more and more convinced every day of the value of your views with regard to the Church, since [no?] one here has a correct notion about it, the Evangelicals are all astray on the point and the Puseymen confound the whole subject with their extreme views about the Clergy that grand error you speak of, of confounding Church and Clergy makes much havoc on all sides –.

The refusal to admit the validity of lay Baptism, coupled with the denial of all priestly powers where the Episcopal succession is lost, is the great stumbling block on the way of the Oxford men, who would otherwise come very near the truth – I was much struck

[4] Jfr. brev nr. 1, note 1.

[1] Kirkelige Oplysninger især for Lutherske Christne I. Den hellige, almindelige Kirke, Nordisk Tidsskrift for christelig Theologi, udgivet af P.C. Kierkegaard og Th. W. Oldenburg 1840, genudgivet sammen med den i brev nr. 8, note 3 nævnte og endnu en afhandling 1870 og påny i US. VIII, 370 ff.

with your happy settling the question of the respective merits of the two parties[2] – the Oxfordmen being sharp-sighted enough to trace the *channels*, but [more?] blinded than the others as to the truth itself –.

Would that we could get clearer views here as to the broad basis of the Church as laid down by you (or pointed out by you) in the Baptismal Covenant – it will be a work of time, the way has to be fought inch by inch – I am about translating parts at least of your Tract, and some few questions I shall have to ask you, alas.

I have little time for anything amidst so many calls, with a District of 8.000, and all the concerns of the Church on my own shoulders. My health has thank God stood finely, I have been much better than when in Denmark but I begin to break a little now – however I hope to have help soon, as I have been voted a salary for a Curate, but I had rather have none than one with whom I could not cooperate, and it is hard to get men whose views are not stereotyped; we are now comfortably settled in our Parsonage which is a very commodious house, when do you mean to pay us a visit, that would be a happy day to me; I hope you have some thoughts of it – my castle would be (I hope *not* a castle in the air) that now in the new order of things they would make you a Bishop, and that you would then come over here to receive consecration and reconnect the links – how goes on the matter of the Bishops Prayerbook[3] – I hope you will succeed in fighting him out of it, have you written anything since, has Kierkegaard (to whom give my Christian love and very kind regards) yet brought out his periodical[4], I have written to Mrs. Browne to beg her to order Ditlevsen[5] to send it and any other of yours to me as they come out, perhaps you would tell her when anything interesting comes out that I might get it or write me *a line* yourself.

You may keep Puseys letter as long as you like, and I shall send you the rest of this odd book called »Antient Christianity« there are 3 more numbers already[6].

[2] Jfr. sst. 372.

[3] *J.P. Mynster* (1775–1854), Sjællands biskop 1834–54, udgav 1839 Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark.

[4] Jfr. note 1.

[5] *N.C. Ditlevsen* (1802–53), boghandler og forlægger i København, svoger til A.G. Rudelbach.

[6] Jfr. brev nr. 3, note 3.

I hope I shall soon have a line from you, I value it highly, so I hope you will give me the treat, your English *answers admirably*, but write which ever you feel least troublesome – I wish I might now and then get a copy in *English character* Danish of the Notes of your Sermons – all that comes from you is of value to me, for you have helped me to see my way in the midst of confusion – I hope your »better half« is very well and your children, remember me kindly to them and to Mr. Rørdam, Fengers – and Believe me my dear Pastor

Your ever attached

Nugent Wade

5. Parsonage House St. Pauls (Finsbury) Bunhill Row London

April 2. 1841

My very dear Friend

I feel myself obliged to begin my letter in almost the very same words as your last to me, writing as I am on exactly a similar occasion, namely on Mr. Brownes departure from hence to Denmark as yours was vice versa, and I also have to say that *long* have I been thinking of writing to you and thought so long that now I am run to the last moment, one only counterbalancing advantage is there of such procrastination that the constant recurrence of the *intention* brings ones friend as constantly before ones mind though I do not need this or any such help my very Dear and valued Friend to bring you before my mind, for that you are most constantly, brought up as you are with so many of my thoughts and views on subjects so dear to us both, bright spots indeed in my past life will ever be the remembrance of those happy hours I spent in your society – and great the benefit I still dayly feel from the light in which you were the means of leading my mind to view many of those subjects now so extensively discussed in our inwardly distracted church, your views on these points often serve me as a clue through the perplexities and guard me against the extremes on either side; here I find on all sides the very evils against which both in speaking and in your writings you so often guard by the view you take – would that I were able more clearly or more extensively to bring the correcting light to bear on the confused mass – and often would I gladly oh how gladly take my

quondam monthly flight to Kiöbenhavn and *Christianshavn* that I might enjoy again some of those long *cabinet-councils* we used to have together if council that can be called when the counsel is all on one side – my only substitute now is along with the pleasing remembrance to visit you in your books, which you would call your *sepulchre*, however even thence (*helped with the remembrance*) I get more light and comfort than from most of what is apparently living here, – your sermons are still my frequent study and comfort – by the way I translated one the other day with a view to publication, and lent it to, I may say the *leading* Puseyite of London Dodsworth [1] – though he *by no means* goes *all* the length of these wrong headed men, it was on the much mooted points »*Daaben og Nadveren*«, he was much pleased with it and thought the publication *highly* desirable! I hope soon to be able to prepare a few more and let them see the light in some way or other – but alas! both in this respect and in that of the history how sadly have I hitherto been held back by the innumerable engagements and labor of such a sphere as this is, still I do not give up, »*nil desperandum*« – and I think I have not at all gone back in my Danish practice in reading and the deep interest I take in the matter will I trust prevent this.

While talking of the sermons I am almost emboldened to repeat my old request that you would now and then let me have a copy of your sketch of some of your sermons, if only I could have them in the english *characters*. Mr. Browne would transmit any such to me – I have to thank you for your welcome present of your »Kiær-minder [2] etc – the good old king has indeed had his memory embalmed in a way that is not very usual *after Kings have gone* – but this leads me to speak of another matter no less deeply interesting to you, with much interest and indignation did I read your little book, the strictures on Mynsters proposed new alterbook [3], »*o tempora, o mores*« that such *monstrous* attempts should be made at such an age, and by such a man as he once seemed to be – do tell me what is the issue of all this, if as yet any issue – your last

[1] *W. Dodsworth* (1798–1861), præst ved Christ Church i London 1837–51, konverterede 1851.

[2] Grundtvigs hyldestdigt ved Frederik VI.s død (3/12-1839) blev med andre digte i samme anledning 1840 udgivet i Kiær-minder til Kong Frederik den Sjettes Krands, optrykt i US. VIII, 318 ff. jfr. *Poetiske Skrifter* VI, 267 ff.

[3] N.F.S. Grundtvig: *Frisprog mod H.H. Hr. Biskop Mynsters Forslag til en ny forordnet Alterbog*, udkom 18/12-1839, optrykt i US. VIII, 209 ff.

letter spoke somewhat gloomily as to appearances with regard to your church matters – tho full of cheering Faith in Him who *rules* – how go matters now?

Have you written anything in continuation of »den Hellige Almindelige Kirke« [4], which I read with great interest – is Brage og Idun still continued, I have not seen any since the 2d vol. the close of 1839 [5] – how goes on the Nordisk Tidsskrift [6], I only saw the two first parts, have you written any in it since? the last of your writings I have seen is the »Kiærminder« –. But indeed while I am putting all these questions I feel ashamed of myself and conscious I do not deserve a ready answer having so long neglected writing, I hope you will forgive me, and make me still more ashamed by letting me hear from you very soon, I wish to know how you have been able to bear the change from your happy literary »otium« (if sure that could be called which consisted in such constant labors) to the more stirring scenes of your new post, and how the Lords work is prospering in your hands, in short all you can tell me of yourself and the cause will be a most welcome treat. I go on pretty much in the same way, with more to do than I can do satisfactorily, my health, though thank God not worse but rather better yet still continually obstructing my designs and efforts, would that this were the only obstruction, more Faith more Love, more of the Spirits constraining influence would I know make amends for all else – I hope now that I have again taken up my pen I shall write frequently, particularly as the communication thro Mr. Browne is now opened afresh, but I fear my writing must be too-much one-sided as I feel always when I think of writing so many questions arising to my mind on which I wish to have your opinion that I fear lest they should be only as we say in Ireland a »bother« to you. –

The Pusey movement has been going on with much excitement, at last however the *Tracts for the Times* are *defunct*. This morning a letter from Newman to the Bishop of Oxford announces that they will write no more, his Lordship having intimated his »*advice*« to that effect – shortly before *the University* had condemned, or ex-

[4] Se brev nr. 4, note 1.

[5] Brage og Ydun, udgivet af Fr. Barfod med Grundtvig som hyppig medarbejder; andet binds første hefte udkom ca. 1/12-1839; tidsskriftet ophørte med bind IV, 1841.

[6] Se brev nr. 4, note 1.

pressed their disapprobation of Tract 90 the last[7], as this has made so great a stir; I send both the No 90, and Newmans letter – tell me what you think of the matter.

»Peter«[8] is waiting, it is near eleven o'clock at night, he is on his way, so my very dear Friend I must say for the present Farewell, pray give my wifes and my own united kind regards to Mrs. Grundtvig, remember me very kindly to your sons and daughter[9] – I hope they are all well. Remember me also very affectionately to Fengers, Rørdam, Oldenburg[10] and Kierkegaard. The Lord bless and prosper you always in all your labors and Believe me Yours ever most affectionately

Nugent Wade

PS. May I trouble you with a little commission, if you think the continuation of Brage og Idun and the Nordisk Tidsskrift from the dates mentioned above, would interest me and if you have written anything lately *yourself*, to give the list to Mrs. Browne who has promised to get them for me and send them by Sir Henry Wynn[11], also the Kirke Tidende[12] I have not seen since No 23 1840, if this contains matter to interest me, *especially* if any of your writing. do forgive me and write if only a few lines –

[7] Tracts for the Times nr. 90 (Remarks on certain Passages in the Thirty-nine Articles) blev udgivet af Newman 27/2–1841 for at bevare den romaniserende fløj af traktarianerne indenfor Church of England ved at vise, at reformationens anglikanske bekendelsesskrift ikke skulde forstås ud fra det 16. århundrede, men i overensstemmelse med den udelte, »katolske« oldkirke og uden at være i strid med tridentinum. Ledelsen af Oxford Universitet underkastede traktaten en skarp censur og biskoppen af Oxford bad ham standse serien; det gjorde han og offentliggjorde samtidig sine motiver i A Letter to the Right Reverend Father in God Richard, Lord Bishop of Oxford, on Occasion of Nr. 90 in the Series called The Tracts for the Times, 1841, jfr. J.H.Newman: Apologia pro vita sua, by M.J. Svaglic, 1967, 78 ff. R.W.Church: The Oxford Movement, 1892, 266 ff. Chadwick: The Victorian Church I, 181 ff. og Eugene R. Fairweather: The Oxford Movement, 1964, 144 ff. I Grundtvigs bibliotek fandtes følgende af traktaterne: 74, 75, 83, 85 (Newman), 86, 87 (Isaac Williams) 88 (Newman), 89 (J. Keble), 90 (Newman).

[8] Peter Browne.

[9] Johan Grundtvig (1822–1907), arkivar, historiker. Svend Grundtvig (1824–83), litteraturhistoriker, docent i nordisk filologi 1863, tit. professor 1869. Meta Cathrine Marie Bang Grundtvig (1827–87).

[10] Th. W. Oldenburg (1805–42), sognepræst i Sorterup-Ottestrup 1830–42.

[11] H. W. W. Wynn (1783–1856), britisk gesandt i Danmark 1824–53.

[12] Den af J.C.Lindberg siden 1833 udgivne Nordisk Kirke-Tidende standsede i februar 1841, men fik endnu et år en fortsættelse i Dannebrog.

6. Parsonage House St. Pauls Finsbury London
Feb. 8. 1842 –

My very dear Friend,

You are often present to my thoughts and often do I long for communication with you, I was much grieved to find by Mrs. Brownes letter that it appears you had written to me last and not having received any answer, you must indeed have thought my request sent through her that you should write to me again most strange and unreasonable, but alas! your letter, which would have been most precious to me never reached me, I have not heard from you since I wrote by Mr. Browne when he was leaving this [country?] and sent tract No 90 – I consider the loss of your letter a great one, and may I hope my very dear Friend that if you can snatch a moment from your many important avocations that you will kindly repair the loss by writing to me again, all that concerns you *personally* and in regard of the great cause you are engaged in promoting is *deeply interesting* to me – and I am very anxious to have the large gap in the history of yourself and your proceedings and writings – which the loss of your letter has left – filled up, and indeed I am sure that the same loving friendliness which made you ever so very liberal of your precious time in communicating with me »face to face« will urge you to the same now albeit it be *only* with the *pen*.

How – after your three years experience of it – do you like your altered position? does it afford you as desirable and effectual a field of increased usefulness as you anticipated? are you able to carry on your literary labors without serious interruption? is the cause »*Gammeldags Sandhed*« and »*Christelig Frihed*« gaining ground? any more of the »*Sang-Værk*« – I have only seen one Number since I left Denmark[1]. I am engaged in translating some of them as specimens for which I have been asked with a view to a similar collection now being made here[2] – by the way what is the *title*

[1] Sang-Værk til den danske Kirke I, 1837. Andet bindes første hefte udkom 1839, andet hefte 1841.

[2] Der er muligvis tale om et af de mange forarbejder til Hymns Ancient and Modern, 1861; jfr. Chadwick: The Victorian Church I, 518. Salmer havde hidtil været næsten ukendt og ilde set ved den anglikanske gudstjeneste, men kom efter 1830 i stigende grad i brug.

of the *Greek Liturgy* [3] from which you got those beautiful Hymns – I have also translated some of your sermons on points here so hotly controverted, and read some to a few friends who have been greatly pleased with them; Dodsworth – a leading man of the High Church party in London – said (as perhaps I told you in my last) that he thought the Publication would be highly desirable – but alas! such is the continued occupation and frittering away of time connected with my charge here that I can do but very little in this way tho I keep the project continually before me – as well as that of the History.

Any hopes of the History of Modern Times [4] being continued? but I must not pester you with further questions, *all* you can have time to tell me will be a welcome treat. I suppose you are pretty well acquainted with the state of things here from the Newspapers – for now our Theological affairs are become subjects of Newspaper discussion, you have no doubt viewed with sorrow tho scarcely with wonder the rankness of Puseyism exhibited at its full growth in the Perversion to Popery of *Sibthorp* [5] and *Wackerbarth* [6] – the *Popish* tendency is spreading fearfully – numbers of the young men at Oxford are known to be in the habits of attending the Popish Chapel – several pamphlets have appeared addressed to *Sibthorp* some asking why have you become a Catholic – he has answered in another »My reasons for *becoming* a Catholic [7] – the best part of which of course consists in showing the vital importance of *Catholicity* – but *Dodsworth* has in a new pamphlet put the

[3] Formentlig *Liturgicon Gracee*, jfr. J. Elbek: Grundtvig og de græske salmer, 1960, 19 ff.

[4] *Tredie del af Grundtvigs verdenshistorie* (Haandbog i Nytaars-tidens Historie) udkom 1843, jfr. subscriptionsindbydelserne af 1838 og 1841 (Bibliografi nr. 595 og 710).

[5] *R. W. Sibthorp* (1792–1879), fellow of Magdalen College i Oxford 1818–41, konverterede 1841, vendte tilbage til Church of England 1843, men konverterede påny 1865.

[6] *F. D. Wackerbarth* (1813–84), uddannet i Cambridge, konverterede 1841 og blev professor i angelsaxisk ved det katolske St. Mary's College i Oscott, emigrerede 1852, blev svensk statsborger og knyttet til det astronomiske observatorium i Uppsala.

[7] *R. W. Sibthorp: Some Answer to the Enquiry: Why are you become a Catholic*, 1842; *A Further Answer to the Enquiry: Why have you become a Catholic*, 1842.

proper question – »why have you become a *Romanist*? [8] – this is well done – after all though such are the result and poisonous growth of what is called Puseyism – the movement is doing much good among a better class in awakening our attention to sounder Church Principles, and leading to higher views of the Sacraments – this effect is very general. I am happy to be able from time to time to set some people right with regard to the Lutheran Church – in this country they take their views of it exclusively from Germany – I can tell them a different tale from *the North*, – by the way would you enable me to answer more accurately the question as to the sense in which the »gammeldags« Lutherans in general hold the doctrine of Consubstantiation – I know your views – does the view generally held correspond exactly to that of Luther himself – is there any strong feeling of inclination to restore the lost link of Episcopal *succession* – is it feasible, would the »powers that be« be disposed to acquiesce – I know there would be a strong feeling amongst some here to have it brought about – and as yours is the purest branch of the continental Church, happy would I be to see the bond of *union* with us closer drawn – there is an opinion here that the swedish Church retained the succession by some means or other, is it so?

My paper forces me to close, and I am half ashamed to send you so stupid a letter full of *questions* – as to myself I have not much to say, my health thank God better, and the work before me in the immense population such as I can never adequately fulfil – family cares increase, I have now *four*, two sons and two daughters – you see the quiver is filling fast. How is Mrs. Grundtvig and how are your children, remember me to them affectionately. I suppose the boys are now entering life, what course have they chosen. Remember me affectionately to the Fengers, Dr. Kierkegaard and Rørdam and Believe me my Very Dear Friend – ever affectionately yours

Nugent Wade

[8] W. Dodsworth: Why have you become a Romanist? A Letter to the Rev. R. W. Sibthorp, 1842; jfr.: Correspondence of John Henry Newman with John Keble and others, 149, 181, 186, 269.

7.

St. Pauls Finsbury. London

Sep. 22. 1842

My very Dear Friend –

Heartily rejoiced was I at once more receiving a letter, and so full and interesting a letter from you, at the same time its opening sentence grieved me to find how great a loss I had experienced from the miscarriage of your former together with the Numbers of Dr. Kierkegaards Review[1] – I was additionally disappointed at this from observing that you had therein sent me an Article of yours on *Baptism* as well as the Church[2], I had already on a former occasion received the latter from you in a separate form, and understanding it to be the commencement of a series was longing for the continuation – my longing you may well conceive is now increased from finding that in so far a continuation exists, and that it had *seemed* to have nearly reached me yet verified the old adage »many a fall between the cup and the lip« – add to all this that I have of late been particularly anxious just on this very subject to have as clear and full a development of your views as possible, and had been just thinking of writing to you on the subject – so close to the root does it lie of *all* the great questions now agitated among us, so I am sure you will allow me to ask you to send me a copy the first opportunity that arises and perhaps you will forgive and indulge me on the score of »*Irish audacity*« when I also ask another letter after having kept you so long waiting – to my surprise I find such an opportunity is at hand for Mrs. Browne writes that they expect to be in England in November – it will be a double joy if she be also the bearer of Despatches from you, perhaps among the rest my eyes may be greeted by so much of »*Nytaarstidens Historie*«[3] as has as yet seen the light, albeit considered by its Parent as »too young as yet to cross the seas alone« – surely you will commit it to such safe conduct as Mrs. B.

If you can find time to touch on Baptism in your letter – I wish you would say whether in your view of it we are authorised to say that in all cases where Baptism is duly administered whether to Infants or Adults, *grace is actually conveyed* – regenerate grace

[1] Se brev nr. 4, note 1.

[2] Se brev nr. 8, note 3.

[3] Se brev nr. 6, note 4.

– what we are to say with reference to those who grow up and live in utter ungodliness and unbelief, that that grace died away (like a once living seed in an unwatered soil) they not having fulfilled the conditions? or that there was only the covenant Promise waiting for its realisation on their fulfilling the conditions on the supposition of which – *professed* in the »*Daabs Pagt*« – they were baptised? the former solution plainly involves the Defectibility of Grace – the falling away even from the grace of Regeneration – and that in such a multitude of Instances. I have however been greatly struck by the fact into which I have lately examined somewhat closely that *all* the Fathers of the first 3 or 400 years *uniformly* call Baptism *Regeneration*, and that in no *loose* way, as some moderns, as if it meant only a change of *state* – but in its one sense of *new life* with the washing away of original sin – and that as taking place in every instance – is it not so that they do thus speak – I see if I thus run on with questions, I will be asking you to write me a book.

I suppose you are not unacquainted with the still sustained vigor with which the movement is going on here – High Church Views continue to spread – and I think too in a happier channel, without running to the Popish heights of the *Critic*[4], taking a lower but more pervading course – I believe the restless troubled spirits whom the *Critic* represents are comparatively few – they however audaciously would fain speak of themselves as the only enlightened – »and despise others«, they seem to be daily throwing off the mask and speaking *out* – they now sneer at the *Anglicans!* – there are however many choice spirits who are not to be confounded with them, and who must be looked on as representing to a certain extent a large mass of less prominent pious evangelical Highchurchmen. I am sure it would be with pleasure you would

[4] The British *Critic* var traktarianismens førende organ; Grundtvig læste det til stadighed efter 1837 (Nordisk Tidsskrift IV, 120). 1838–41 var Newman redaktør, derefter hans svoger, T. Mozley, men tidsskriftet blev nu især præget af radikale ånder som W.G. Ward og Fr. Oakeley der med stigende voldsomhed angreb reformationen og protestantismen og på alle måder fremhævede romerkirken som idealet; derved fremkaldtes en dyb splittelse indenfor traktarianismen (jfr. brev nr. 11, note 1–2). Newman trak sig efter kritikken af *Tract* nr. 90 mere og mere tilbage og Pusey blev den moderate fløjs leder, jfr. Chadwick: *The Victorian Church* I, 199 ff.

find your review of 90[5] applied rather to the former class whom the choicest spirits of our Church repudiate – you have doubtless seen the late number of the *Quarterley* in which even *Sewell* in an able Article on our Church stands off from them.[6]

The Bishop of London also in 3 Sermons lately published has taken occasion in the strongest manner to denounce their treatment of the Lutheran Church and to speak in *very different* language[7]. I wish I had an opportunity of sending them to you – indeed I anxiously wish we could make arrangements with some Copenhagen Bookseller who does business with London (I suppose there is some such) thro whom and his London Correspondent we could interchange such works of immediate interest as appear, it is quite impossible for you in Denmark to get a fair idea of what is going on here from such works only as make the loudest noise, these *Criticisers* are wise in their generation and take good care to keep themselves above the surface – but the ugly ever bounding Porpus is not to be looked on as representing all the fishes of the sea that swim below it – perhaps Dr. Kierkegaard, and his Co-editors would also like some such arrangement. I have filled my paper, and have no room for much more I should wish to have said,

[5] I artiklen De Nye Anglicaner (Nordisk Tidsskrift IV, 1842, 117 ff.) tog Grundtvig udførligt afstand fra Tract nr. 90 og Newmans brev til biskoppen af Oxford (brev nr. 5, note 7).

[6] *W. Sewell* (1804–74), fellow og sub-warden of Exeter College i Oxford, professor i moralfilosofi sst. 1836–41, teologisk og skønlitterær forfatter, grundede siden to store anglikanske kostskoler, men pådrog dem ved manglende økonomisk sans umådelig gæld. Sewell der synes at have været en af Wades teologiske autoriteter skrev (The *Quarterly Review* LXIII, marts 1839, 525 ff.) en anmeldelse af »the tracts« og anden traktariansk litteratur siden 1833, som han trods nogen kritik fandt overensstemmende med anglikanismens ældre autoriteter og i det hele »a very reasonable and valuable contribution to the cause both of the Church and the State«, men da Tract nr. 90 udkom tog han (A Letter to the Rev. E.B. Pusey on the Publication of No. 90 of the Tracts for the Times, dateret 17/3–1841) afstand og foreslog serien standset. Samme synspunkt udfoldede han samtidig i The *Quarterly Review* (LXIX, marts 1842, 471 ff.), hvor han nu anførte de ældre anglikanske autoriteter mod traktarianerne. De to tidsskriftsartikler var anonyme, men i The *Church of England Quarterly Review* (XII, 1842, 224 ff.) nævntes Sewell som forfatteren og kritiseredes for sit omsving, jfr. *Mary C. Church: Life and Letters of Dean Church*, 1894, 33, og *H. P. Liddon*, II, 287. Om Sewells ejendommelige personlighed, se: *T. Mozley: Reminiscences chiefly of Oriel College and the Oxford Movement* II, 1882, 23 ff.

[7] *C. J. Blomfield: Three Sermons of the Church, preached in the Parish Church of St. James, Westminster, during Lent, 1842.*

I can only hasten to thank you for the welcome little parcel of Pamphlets that accompanied your letter – which by the way I did not receive for a long time – Mr. Chapman did not bring it – are we ever to see you in England – how happy I should be to have you as a guest – do try and come – affectionate regards to your wife and children – to the Fengers also, and Rørdam and Dr. Kierkegaard – and Believe me my Very Dear Friend yours ever affectionate

N. Wade

You may always write in Danish – it will perhaps be less trouble to you – and I am still *hiemme* in your style –

8. St. Pauls Finsbury. London.
Nov. 30. 1842.

My very dear Friend –

At length I have had the good fortune to recover the long lost but most precious packet you sent me a year and a half ago, and which it appears has been lying all that time at Lord Sligo's[1] house in London; how it got stranded there without my having heard any thing about it I scarcely can say, but you may be sure on »Peters« announcing to me the fact, I was rejoiced to find it was in existence, and felt as I carried it off I had possessed myself of a treasure, your letter tho covered with dust I read with avidity and great pleasure, coupled with regret at not having received it before – many thanks for the books and pamphlets, you may be sure, as written by *you* they must have interest for *me* – The *Tidsskrift*[2], I should in any case have been glad to see, but doubly so for the sake of your contributions to it – as yet I have had them only a couple of days and the little available time that I have had has been – as you might well fancy – *absorbed* with your *intensely interesting* essay on Baptism[3], my last letter which I hope you have ere this received, will have shown you how anxiously I was

[1] *Peter Howe*, 2nd Marquess of Sligo (1788–1845).

[2] Se brev nr. 4, note 1.

[3] *Kirkelige Oplysninger især for Lutherske Christne II. Daaben efter Christi Indstiftelse*, Nordisk Tidsskrift II, 171 ff. US. VIII, 407 ff.

looking out for this, and how much I must prize it – but I must say no more of it till I have touched on some points in your letter; I quite feel with you, with reference to the Oxford Divines – and in discussing with their followers and reading their books I have always felt the absurdity and inconsistency of their system, while professing to maintain, and in many respects very well maintaining Primitive and Catholic Truth in opposition to the *Ultra-Protestant Theories of Private Judgment*[4] – yet continually with extraordinary blindness making *then* Primitive age to begin some hundreds of years after the Apostles, from the time of *Cyprian* onwards, I have often thought of what your History pointed out[5] – that just then began the development of the seeds of Popery – and I doubt not this their blindness is to be attributed to their lurking affection for Popery – often have I striven to point out the grand and vital distinction you allude to between the Baptismal Creed and all others – and all else – but most deep rooted and wide-spreading is this confusion in their minds, and except with a few I have seldom been able to gain a hearing for this wide distinction (*as vital*), they will always fall back upon the idea of a »written« creed, and then go on to talk of early acknowledged variations and additions to the Apostles Creed!! as the times required – as for instance the article of the descent into Hell. I always refuse to be dragged into the discussion of it as a *written* document but endeavour to take up the position you have so powerfully held in your essay not fearing the »mad-dog« cry against »*Tradition*«!![6] however that the thick cloud is not wholly impenetrable there seem to be some indications. I send you a little Tract on the Unity of the Church written by one of the *Wilberforces*[7] who bears the character of a strong Puseyite, with which I was much struck, as he there seems to dwell on the fact that the Church of England requires no more from her Laity as essential to their Churchmanship than the Apostles creed – in a way that indicates a sense of this vital

[4] Jfr. brev nr. 12, note 5.

[5] Haandbog i Verdens-Historien I, US. VI, 571, jfr. VIII, 383.

[6] Jfr. US. VIII, 428 ff.

[7] Af den berømte W. Wilberforces sønner blev Samuel Wilberforce (1805–73) biskop i Oxford og Winchester, mens tre andre konverterede, bl.a. de to teologer R. I. Wilberforce (1802–57), archdeacon of East Riding (York), og præsten H. W. Wilberforce (1807–73); han stod Newman meget nær, konverterede 1850 og udgav 1842: *The Tractarian Doctrine on Christian Unity*.

distinction – if I can lay hands on it I will also send you a copy of a late number of the British Magazine partly as a specimen of another more modified organ of the party – and partly to let you see an article, on the *Apotheosis of the Church* [8], in which – (if you can tolerate the somewhat pedantic *hard* words new-coined from your »beloved« (Latin) there seems to be something of that »følelse af Christi virkelige Liv i Hans Menighed« [9] which you feared was scarcely at all to be met with. I am for every reason delighted to get this essay of yours on Baptism, I have long as I have said been anxious to make some of your writings and proceedings known here, I have striven to do so by *word of mouth*, which you will of course say is not a bad way as far as it can go, but tho I have found myself tolerably well able to do so *thus* I have not felt myself as yet »voxen nok« to take the *pen* in hand and attempt in that far more arduous way to make known the *Catholic* views held in the Danish Lutheran Church – then as to Translation I have as I mentioned translated some sermons but they still lie in MS. – something constituting a *whole* in itself or specific subject was most desirable and this Essay on Baptism seems just the thing – I purpose setting to work to translate it immediately and perhaps also that on the Church – I think it might do well to publish it as a *Voice from the North* or Lutheran Testimony to or Vindication of Catholic Truth – I have a mind at all events to send the MS. to Dr. Pusey himself – and let him see what Lutherans – at least in Denmark think of »Gammeldags Christendom« – but I am puzzled with one part – from page 192 – as to what you there speak of as ogsaa hørende til Daabens *Væsen* [10] – 1. What is the »ord af Herren som helliger Vandet og optager det i sig – do you mean anything distinct from what went before or from the words »in the name of the Father etc – 2. I am at a loss as to the »Erklæring der lød over vor Daab og har giennemlydt Kirken fra Arildstid« »Den almægtige Gud etc – we have a passage similar – but not in

[8] The British Magazine var grundlagt 1832 af den højkirkelige Cambridge-teolog H.J. Rose der fik så afgørende betydning for traktarianismens tilblivelse. Bind XXII, 1843, 513 ff. bragte et indlæg (underskrevet »H«) – On the Apotheosis of the Church – der i højest spekulativ form og med udnyttelse af paulinsk og især johanneisk »mystik« skildrede kirken som corpus mysticum Christi.

[9] Rimeligvis citat af et brev fra Grundtvig til Wade, jfr. Nordisk Kirke-Tidende 20/10–1839, især 746.

[10] Nordisk Tidsskrift II, 192 ff. US. VIII, 423 ff.

the same terms, but you speak of it as *Catholic*, »til Daabens Væsen – do you mean *essential* to its *validity* – 3. the »*Fred med dig*« – we have not this – *more's the pity* – but do you then consider we want what »hörer til dets *Væsen* – or *validity* – and how are we to know that these hold so essential a place – where do we find, or how do we judge that they were from the beginning. I always thought – the *Renunciation* of the Devil – The Creed – and the *words* »in the name of the Father etc – over the water that these constituted the Essentials however other things *ought* to be – how would you translate and explain respectively »*Pagtens* og *Optagelsesens* ord«? as to our words on signing with the cross, why seem to forget women – cannot women fight »manfully«? why these words only suitable to Adults[11]. –

I hope you will excuse these questions, but I do think this Essay affords a fine opportunity for introducing your writings and I want to be clear about it, your remarks about Infant Baptism are very valuable, as the whole indeed is – in page 205, when you speak of Infants as *uskyldige*[12] – I suppose you mean as to actual sin – do you not consider that *original* sin is then first washed away; –but I must have done – if I were to attempt to give vent to all I wish to say and ask, I should only send you a *volume* and tire your patience. Remember me affectionately to Mrs. Grundtvig and your children – also to Pastors Fenger and Rørdam and Oldenburg – I should like to see his review of the Oxfords[13] – also to Dr. Kierkegaard. I send you also the Bishop of Londons charge[14]

[11] Hentyder til Grundtvigs bemærkning (US. VIII, 425): »I den Engelske Kirke siger man: »til et Tegn, at han ei skal skamme sig ved Bekiendelsen af den Korsfæstede Christus, men mandelig kæmpe under hans Banner mod Synden, Verden og Djævelen, og forblive Christi tro Tjener og Stridsmand til hans Livs Ende«, men deels synes man her at have glemst, at »Kvinden« er ogsaa »Medarving til Livet«, og deels vilde den Anmærkning kun passe ved Voxnes Daab og Confirmationen«.

[12] US. VIII, 434.

[13] Th. W. Oldenburg døde 26/5-1842; en afhandling om traktarianismen kendes ikke fra ham, men Wade kan i deres private brevvexling have hørt om planer desangående.

[14] A Charge delivered to the Clergy of the Diocese of London at the Visitation in October, 1842. Denne skrivelse – som fandtes i Grundtvigs bibliotek – offentliggjordes 10/10 1842, opnåede syv udgaver samme år og vakte umådelig opsigt; den fremkaldte den første af århundredets mange ritualstridigheder, fordi den befalede præsterne nøje at følge Common Prayer Books »rubrikker« og derved – mod biskop Blomfields hensigt – syntes at støtte den højkirkelige linie, jfr. Chadwick: *The Victorian Church I*, 214. ff.

about which there has been so much noise – I fear you will scarcely be able to read this – I have written in a hurry – I am overdone with work – and rather poorly – oh would you could realise your wish and pay us a visit – The Lord bless you and your work

Yours ever affectionately

N. Wade

If you can write to me, Peter Browne says any letter sent to Sir H. Wynn directed under cover to him (Peter Browne) will be forwarded – but perhaps the safest way during Peters absence would be to send by direct Post directed to me – St. Pauls – Finsbury Bunhill Row London –

9.

St. Paul's Finsbury

May 19. 1843.

My very dear Friend,

With the greatest delight have I received by your letter this day the news that you are »virkelig« coming to pay us a visit[1], and I hasten to send you off a line at once to say you must remember *my house is your home* as long as you are in London, and all I can possibly do in facilitating the *very important* object you have in view, you may surely reckon upon, I think I must accompany you myself to Oxford, in which I should have a double inducement first to be of any use I may in acting the »Jackall«[2] and secondly enjoy as much of your company as possible and have the gratification of being present perhaps at some of your interviews with the »great abused« of the movement party, to one a leader in London Dodsworth I am myself [to ?] introduce you, and I shall now make it my business to reconnoitre the ground and find out all I can as to the others and procure the necessary introductions – I consider the step you are taking as one of the *greatest importance to the cause at large* and most well-timed, there is indeed great need for some decisive measures to set them right as to »gammeldags Lutheraner« – they have very vague ideas about the Lutheran Church, I must

[1] Grundtvig rejste fra København 8/6 og var tilbage 7/9-1843.

[2] Sjakalen antoges at jage byttet op for løven!

do them the justice however to say that those of the party to whom I have spoken with reference to the state of things in Denmark and the views and proceedings of yourself and friends have received the intelligence with very great interest and pleasure, and manifested then anything but »Luther-had«. I believe the fact is their books are worse than themselves and *ignorance* of anything more than what swims on the surface and makes a noise and so passes for genuine Lutheranism albeit little else than *Prussian* medley and German neology will account for much of their notions and feelings on the subject; certainly there is a most extraordinary coincidence in their church views in the main with your own, a work that has lately appeared is a remarkable illustration of this, »Sewells Evidences«[3] in some very important parts particularly on the Creed and generally in speaking of Historic Christianity – I could almost fancy I was listening to yourself, – but I must now say no more, – and as I hope so soon to have the great pleasure of seeing you – what is the pen to the tongue – just write me a line to say how far your movements are fixed and when I may be on the look out for you, should I not meet you at the steamer, just put your things in a Cab, and tell the fellow to drive you to Bunhill Row near Finsbury Square, my house is beside the Church, – and *dont be afraid to bring your pipe*[4], my study shall be your sanctum, and if the odour remains behind all the better, it will serve to keep up the recollection by association of the happy hours which (as I fondly hope) I shall have enjoyed with you and remind me too, all the more strongly, of the *many many happy* hours I have passed in your little *sanctum* in »Christianshavn«, give my very kind remembrances to Mrs. Grundtvig and your children, Dennis[5] is quite rejoiced at the thought of your coming, He joins in line with your ever affectionate

Nugent Wade.

[3] W.Sewell: Popular Evidences of Christianity, 1843.

[4] Grundtvig nænnede dog ikke at fylde Mrs. Wades pæne stuer med røg! jfr. Grundtvig-Studier 1952, 42 f.

[5] *Peter Dennis Browne*, søn af P.Browne og ven med Grundtvigs sønner, jfr. Poetiske Skrifter VI, 260.

10.

St. Pauls Finsbury
Sep. 30th. 1843

My dear Pastor,

A few days since as I was sitting in my now lonely study in came a great big parcel with your name upon it and on opening 16! what a treasure the famous Richardsons Dictionary[1] a prize indeed it is to me, but tenfold shall I prize it for your sake, and all I can say is »mangfoldige tak«, I hope I may make a good use of it, and by becoming thereby better master of my own language (which I deeply need) be better enabled to make some of the treasures in yours known to my countrymen; I congratulate you in having once more »Foden under deres eget Bord«. I know what a delightful feeling this is after a long ramble, you must indeed find the quiet refreshing after such a tossing about – I have scarcely been able to settle down yet, to anything like study and now have all the duties to myself, as my brother has left me for a months holidays. This evening I am engaged in cooperating in another Danish migration the 5th this year for (which I dare say will surprise you) two more of the Miss Fenwicks, Eliga and Octavia[2], are on the point of starting, as the others already there liked their quarters so well that they had no mind to return this winter and these determined to follow them, Octavia will now have an opportunity of strengthening her already pretty warm Danish predilections – I have been afraid lest as Mrs. Fenwick is not returning I should lose my expected store of Danish books which Svenn was so kind as to undertake to procure for me, I write however to Dennis to ask him to take them, but I must not be too sanguine as to his execution of commissions. I happened to look into a tolerably lengthy History of the Middle ages – a short time after you left – published (in the Series called Lardners Cyclopaedia) in 4 vols, and there my eye was attracted by a notice in the index to the Anglosaxon period – of an extract from Dr. Gruntrig[3] – turning to the text I found the

[1] Ch. Richardson (1775–1865) udgav 1836 f. det filologisk-etymologiske værk: A New Dictionary of the English Language I–II.

[2] Mrs. Wades yngre søstre.

[3] D. Lardner (1793–1859) udgav 1830–49 i 133 bind The Cabinet Cyclopaedia, et populær-videnskabeligt værk hvori S.A. Dunham (1796–1858) i fire bind skildrede Europe during the middle Ages; Grundtvig-citatet findes i IV, 1834, 49 ff.

author expressing his indignation at our neglect of our Anglo-Saxon Mss, »A learned Dane he says would have presented us with this and many other treasures, let us hear his language as to Beowulph and then follows the extract alluded to from your »prospectus[4] – he proceeds – »Dr. Grundtvig (at last catching the right spelling) may reproach the literary indifference of the English with whatever force he is able, he will make no impression on either the government or the people etc – in a note he says – »the contempt which he sometimes expresses and which he every where intimates for the current literature of this country is most richly warranted, *Englishmen as we are we thank him for the lesson* even though it will have no effect – again – »what has become of this eminent Scholar and his Proposals«? could not 80 subscribers names be procured? or has the Editor *as is reported* from some cause still more disgraceful to the country left it in disgust?[5] etc etc – all this was before the Aelfric Society (Published in 1834) – I thought it might be interesting to you to see this, it shows that your labors in the cause were not without producing some effect, and perhaps led to this same Aelfric.

I find that in the same series (the Lardners Cyclopaedia) there has lately appeared a Scandinavian History in 3 vols, in which the Northern Mythology is given at considerable length[6], this and Pigotts book[7] shows that attention is beginning to be directed to the subject. As to the great Theological question, the Bishop of Ossorys Charge – a bulky volume of about 300 pages has lately appeared on the Anti-Pusey side, and has made some noise – he is a very able man and writes with considerable vigor, this is of

[4] N.F.S.Grundtvig: Bibliotheca Anglosaxonica. Prospectus and proposals of a subscription, for the publication of the most valuable anglo-saxon manuscripts, illustrative of the early poetry and literature of our language, 1830. Bibliografi nr. 487A–B, jfr. Toldberg: Orbis litterarum, a.s. 285 ff. og P.G.Lindhardt: Grundtvig. An Introduction, 53 ff.

[5] The Ælfrich Society for the Illustration of Anglo Saxon and early English History and Philology, stiftet 1842 og opkaldt efter abbed Ælfric af Eynsham (Grammaticus), jfr. Danskeren V, 206.

[6] S.A.Dunham: History of Denmark, Sweden and Norway I, 1839, 1 ff., jfr. note 3.

[7] G.Pigott: A Manual of Scandinavian Mythology, containing a popular Account of the two Eddas and the Religion of Odin, illustrated by Translations from Oehlenschläger's Danish Poem The Gods of the North.

course highly applauded [8] – it is worth seeing; Garbett [9] – the Poetry Professor has published some letters to the Bishop of Ossory relative to Puseys Sermon [10] – and I see notice of a *volume* by him as a Review of the Sermon and generally on the doctrine of the Eucharist [11] – Newman it appears has again tendered his resignation of his living of St. Marys [12] – but nothing more is known about it – it is said there has been a conclave of the Party to discuss whether they should withdraw bodily from us – and that the decision was – *not yet* – one of the Newman monastery has gone over to the Romanists – but it appears he had been placed with Newman

[8] Blandt de mange bisper – ialt 24 – som i henvendelser til stifterne tog mere eller mindre skarpt afstand fra traktarianismen efter udgivelsen af Tract nr. 90 (H.P.Liddon II, 237, Chadwick: The Victorian Church I, 187 ff., jfr. W.S.Bricknell: The Judgment of the Bishops upon Tractarian Theology, 1845, og M.Trevor: Newman. The Pillar of the Cloud, 1962, 257 ff.) var også J.T.O'Brien (1792–1874), biskop af Ossory, Fern and Leighlin (Irland) 1842–74, hvis første »Charge« til stiftets præsteskab (sept. 1842) opnåede tre udgaver 1843. Han karakteriserede Newmans forsøg på at gøre de 39 artikler »katolske« som uærlig og dobbeltbundet kasuistik, fuldt af jesuistisk sofisteri. Gladstone der stod traktarianerne nær betegnede i et brev (30/10–1843) til den senere kardinal H.E.Manning denne charge som det betydeligste af de biskoppelige indlæg (»the heaviest blow that has ever been aimed at the tractarian theology«), Correspondence on Church and Religion of William Ewart Gladstone, by D.C.Lathbury, I, 1910, 287.

[9] J.Garbett (1802–79), professor of poetry i Oxford 1842–53, archdeacon of Chichester 1851–79. Det stormfulde valg af Garbett til professor i poesi (1842 – efter J.Keble og frem for den traktarianske digter I. Williams) opfattedes som en styrkeprøve mellem traktarianerne og deres modstandere, Church, 314 ff., Chadwick: The Victorian Church I, 203 ff., jfr. Grundtvig i Nordisk Tidsskrift IV, 146 f.

[10] Et »brev« til biskop O'Brien af Ossory kendes ikke; formentlig drejer det sig om: J.Garbett: Dr. Pusey and the University of Oxford. A Letter to the Vice-Chancellor of the University, 1843.

[11] J.Garbett: A Review of Dr. Pusey's Sermon; and the Doctrine of the Eucharist according to the Church of England, 1843. Puseys universitetsprædiken (14/5–1843: The Holy Eucharist a Comfort to the Penitent – som fandtes i Grundtvigs bibliotek) førte til at universitetsstyret gav ham prædikeforbud i to år (»a munere prædicandi intra præcinctum Universitatis per annos duos suspendere placuit«), fordi man anede transsubstantiationslære i prædikenen, H.P.Liddon II, 306 ff., Church, 328 ff. og Fairweather, 271 ff.

[12] Newman opgav 18/9–1843 sin stilling ved St. Mary's; hovedårsagen var biskoppernes kritiske holdning som ifølge hans syn på bispeembedets autoritet gjorde hans forbliven som præst uholdbar, Apologia 187 ff., jfr. 123 ff., Church, 232 og W.Ward: The Life of John Henry Cardinal Newman I, 1913, 76.

by his friends to save him if possible from so doing[13] – and now I must for the present close my budget, it is late on Saturday night and as the Miss F.s would not be allowed to go on board tonight I have to accompany them early in the morning – so I must say good night and for the present farewell, remember me very kindly to Svenn and thank him for me for his letter, give my very kind regards to all your family – and Believe me My dear Pastor

Your ever affectionate friend

Nugent Wade.

PS. – should I see Palmer[14] I shall not forget your message – I hope you will soon let me hear from you again.

11.

Ap. 30. 1844

London.

My very Dear Pastor –

I just attempt to write you a few words to send my affectionate love to you and Svend by Denis, who is just packing up to be off – I intended writing you a long letter, but alas I have had one of my very bad head-aches these two days, and can scarcely write, I long to hear from you again, Svend held me out a hope that you were about to write to me, but the desired messenger has not come to

[13] Den unge W. Lockhart – som var med da Grundtvig var til breakfast i Oriel College (p. 102) – blev af slægt og venner anbragt i Newmans »kloster« i Littlemore for at hindre ham i at konvertere; Newman tog imod ham på betingelse af at han blev i tre år, men i august 1843 brød han løftet, blev katolik og snart efter munk. Newman mente strax at dette vilde være »a good excuse for giving up St. Mary's« og betegnede siden begivenheden som »the immediate cause« til at han gjorde det, Correspondence of John Henry Newman with John Keble and others, 248 ff. 258 f., jfr. Apologia, 162, 192 f. og Chadwick: The Victorian Church I, 195, 197, 276.

[14] Formentlig W. Palmer of Magdalen College (1811–79), som Grundtvig traf under det andet besøg i Oxford og siden brevvekslede med (p. 104 og p. 153 ff.). Palmer var stærkt optaget af den græsk-ortodokse kirke – var i Rusland 1840–41 – og søgte (forgæves) optagelse i den; han tilhørte traktarianismens mest radikale og antiprotestantiske fløj og konverterede 1855; jfr. brev nr. 12, note 9.

hand – you observe the »Critic« is dead[1], I believe Palmer of Worchester[2] had a hand in the murder. Have you seen the first number of the New Review the *English Review*[3] which has succeeded as its substitute of a more moderate tone, Palmer is the Editor; I have had several interviews with him, and some correspondence about Denmark – he says he is very anxious to make one departement of the Review the channel for communicating accurate information with reference to the Lutheran Church and other Foreign Churches, and wished me to give him all I could about Denmark. I wrote him a pretty full account to the best of my knowledge chiefly in what concerned your own career taken very much from the »Vennebrev« – he expressed himself as intensely interested and more than ever anxious to have full information and make the state of things in Denmark known extensively through his review – he proposes as soon as he is in possession of enough to have an article on the Danish Church – it just occurs to me that it might give you a better idea of Palmers object to send you a few of his notes to me on the subject – he wished me if possible to give him for *the present* even half a page to introduce the topic – until he should afterwards have fuller matter – but I thought it as well to defer information for *the public* until it could be more full and accurate and give him for his own use the history to which

[1] The British Critic blev under indflydelse af bl.a. W.G.Ward (brev nr. 12, note 4–8) mere og mere romersk-katolsk og måtte – af mangel på støtte og for at holde bevægelsen sammen – standse i efteråret 1843; dermed kom spaltningen i traktarianismen klart frem, se T.Mozley: Reminiscences II, 385 ff., jfr. Chadwick: The Victorian Church I, 171, 180 og især 201.

[2] W.Palmer of Worchester College (1803–85), præst, teologisk og især liturgi-historisk forfatter, spillede en afgørende rolle da traktarianismen 1833 blev til, men tilhørte snarere »what was commonly called the high-and-dry school« (Apologia, 47). Efter publikationen af Froude's Remains (brev nr. 2, note 9) blev han kritisk overfor bevægelsen, men støttede dog Newman efter udgivelsen af Tract nr. 90. Da redaktørskiftet (brev nr. 7, note 4) i The British Critic samtidig gav den katolicerende fløj lejlighed til frit at udfolde sig angreb han den skarpt og gjorde i A Narrative of Events connected with the Publication of the Tracts for the Times, 1843 – der sammen med andre af hans skrifter fandtes i Grundtvigs bibliotek – rede for de to linier, den anglikanske og den romaniserende, i bevægelsen og kritiserede især Ward for at have omdannet The British Critic til værktøj for pavelig propaganda (jfr. A Narrative, 2. udg. 1883, især 136 ff.). Om Wards »svare«, se brev nr. 12, note 5, jfr. iøvrigt Chadwick: The Victorian Church I, 186, 270, 541 f.

[3] The English Review, Quarterly Journal of Ecclesiastical and General Literature. Første hefte kom i april 1844.

I alluded – I wish you would turn your thoughts to such an answer as *you* would be *the best person* to furnish, to the queries or any of them which Palmer has put forth in his letter, I think the opportunity ought not to be lost, as the *feeling is now excited* with regard to what is going on with you[4].

I am at present full of perplexity, my situation here in a pecuniary point of view becomes daily more difficult, it has been proposed to me to go to India as Principal of the Diocesan College or Institution at *Madras*, the main and ultimate object of which is training for the Ministry and Missionary purposes – there would perhaps be added to it some more direct Ministerial work, at all events ample scope for it – independently of any such duty however the income is £ 500 a year and an excellent house – I am much perplexed, whether I should consider this an opening which I ought to accept while difficulties thicken around me here, or whether I should stand my ground – I trust I can say with truth my only desire and prayer is to know what the Lords will is and I am ready to go or stay – I wish I had you by my side my very dear Friend to aid me by your council, at all events *I wish* you would write to me, as soon as you can, for tho it may not be fair to expect you to advice at such a distance, a letter from you has often been most cheering and may prove a word in season – give my very kind remembrances to Mrs. Grundtvig – and tell Svend with my love that I fully intended to have answered his kind letter by Denis and thanked him for his very kind execution of my commission with regard to the books but alas! I am not now able for more than to assure you that I am my very Dear Friend

Your very affectionate

Nugent Wade.

[4] I fasc. 448 findes tre breve (10/1, 22/1–44 og et udateret) fra Palmer til Wade som denne foruden at sende dem til Grundtvig har refereret i brev nr. 11. Det fremgår at Palmer ikke har ment at kende Grundtvig godt nok til selv at henvende sig og heller ikke har vidst om det var »advisable«; men han bad Wade give oplysninger om alt vedrørende dansk kirkeliv og teologi (især om rationalismens indflydelse og den grundtvigske kreds, ligeså om bøger og tidsskrifter etc.). I det andet brev takker han Wade for tilsendelse af Grundtvigs »essay« – formentlig det om dåben (brev nr. 8, note 3) – og i det sidste for en yderst interessant »communication« som han vil bruge »in some future time«. Det synes dog ikke at være sket. De få notitser om Danmark i *The English Review* handler ikke om Grundtvig.

12.

St. Pauls Finsbury *Bunhill Row*

Feb. 25. 1845.

My dear Pastor

I cannot let the Homilies[1] go off to you without claiming a place in the package for a few lines, and right heartily do I wish that instead of my lines, myself were to be of the party, for I long to see you and talk with you as of old over subjects that are every day becoming more and more matter of practical anxiety.

I had hoped to have visited you last summer but this hope was completely knocked in the head by my being left without a curate, a position in which by the way I still am, though I have had one temporarily at the close of the year – I was rejoiced to see your handwriting once more by your letter of Nov. 3. and grieved to hear you had been so very poorly but delighted that the next sentence told me you were »rask« (that most expressive word) again[2]; right glad am I also to find that things have at length taken such a turn in Copenhagen, and the Church finding who is their real friend, I hope you will not fail to let me know when the *Psalmebog* is completed and *established*[3], of course I shall be most anxious also to see it – alas! I have no such good account to give of the state of things here. The popish »*developments*« endanger a reaction against Church principles, and yet I am not without a hope that even so the Devil is overreaching himself, for though the quondam foes of the true principles of the Church take occasion from all this to become more rabid, those on the right side have been startled to their watch and without relinquishing what is *Catholic*, seem more ready to repel the intrusion of what the Development people[4] now plainly acknowledge to be simply Popish – I suppose you have scarcely seen Wards book, though doubtless you have heard enough of it »The Ideal of a Church« in which he unhesitatingly acknowledges that the *Roman* is that Ideal, to

[1] The Homilies of the Anglo-Saxon Church. In original Anglo-Saxon with an English Version I–II, udgivet 1844 ff. af B. Thorpe, jfr. Danskeren V, 205 f.

[2] Grundtvigs sindslidelse i 1844.

[3] Jfr. brev nr. 13, note 3.

[4] W. G. Ward (note 5) optog allerede 1842 ideen om »development« som argument for at romerkirken var den sande kirke, jfr. brev nr. 13, note 12. Om forholdet mellem Ward og Newman på dette punkt, se Owen Chadwick: From Bossuet to Newman. The idea of doctrinal development. 1957, 120 ff.

which it should be our most earnest wish and effort to conform our own, it is indeed an *extraordinary* book, many good things indeed in it, much that one can sympathise with and must agree to, while he points out our *deficiencies*, but all this by the side of the most atrocious wrongheadings and ignorant calumnies, the great bugbear with him is the Lutheran doctrine of Justification by Faith, and he seems at [a] loss to find language sufficiently strong to characterise that »fearful, detestable diabolical heresy«, which indeed he treats as at least as bad if not worse (I think he says *worse*) than *Atheism* itself – he devotes a large portion of his work to this subject, and the description he gives of the doctrine, and of the extent to which as he alleges its promoters *allow* of the most immoral life argues a degree of either ignorance or lying that seems almost incredible as coming from one who could write the style and spirit evinced by other parts of the work [5] – for a »giænsmæle« from the North! you have heard of course that the convocation at Oxford have condemned his work and deprived him of his degrees [6] I am happy to say however that one of the most atrocious attempts at spiritual tyranny which has been made in latter days, has been

[5] *W. G. Ward* (1812–82), fellow of Balliol College i Oxford, den mest yderliggående af traktarianerne, udgav i juni 1844: *The Ideal of a Christian Church in Comparison with existing Practise* – et svar på *W. Palmers* (Worchester) kritik af den romaniserende fløj (jfr. brev nr. 11, note 2); heri hed det bl. a.: »Of the Lutheran doctrine of justification and the principle of private judgment, I have argued that, in their abstract nature and necessary tendency they sink below atheism itself«, og »a religious person who shall be sufficiently clearheaded to understand the meaning of the words, is warranted in rejecting Lutheranism on the very same grounds which would induce him to reject atheism, viz. being contradiction of truths which he feels on most certain grounds to be first principles«, *The Idea* etc. 587, 305, jfr. *Church*, 336 ff. og *Fairweather*, 157 ff. *Newman* (og *Palmer* af *Magdalen College*) var nogenlunde af samme mening: *Lutherdommens »main heresy*, as it appears to me, is its doctrine of justification which *Melanchton* could only defend by explaining away, but which in spite of *Melanchton* has succeeded in destroying belief in the »Holy Church Catholic« far and wide. *Magd. Palmer* considers the heresy to lie in its doctrine of *Private judgment* – which perhaps is another side of the same substantial error«, *Correspondence of John Henry Newman with John Keble and others*, 182.

[6] Om det store opgør som førte til at *Wards* bog blev fordømt af Oxford Universitet og han mistede sine akademiske grader (13/2–1845), se *Church*, 383 ff. og *Chadwick: The Victorian Church I*, 209 f. En resolution som også fordømte *Tract* nr. 90 blev standset. – Grundtvig mente at universitetet »i et latterligt Arrigskab« havde berøvet *Ward* hans grader, men anmeldte meget skarpt hans bog i *Dansk Kirketidende* 23/11–1845, optrykt *US. IX*, 55 ff.

defeated; The Hebdomadal Board had proposed to introduce a *new Test* as to the sense in which the members of the university subscribed the articles which would have enabled the party in power to turn off and degrade every man whose conscience was not of that elastic and easy kind; that would enable them to bolt whatever was dictated to them – this was too much even for the amount of intolerance still prevailing amongst us, and they had to give it up [7].

Do you see any of our Reviews as a substitute for the Defunct British Critic, The English Review [8] edited by Palmer (not cursing) [9] is that which has aimed at replacing it by more moderate views but the »Christian Remembrancer« [10] borders more closely on what it was, and is very ably conducted.

How gets on your »Modern History«? [11] I am longing for its completion and the commencement of your Church History [12], I hope the Lord may spare you many years to enable you to accomplish that long cherished enterprise; I am still as you see in Bunhill Row but my financial position becomes daily more embarrassing, now that the »quiver« has been furnished with a 6th »arrow«, for Mrs. Wade presented me with another daughter last month, I have lately been again on the point of honorary! *banish-*

[7] Som et led i kampen mod traktarianismens radikalisering, især efter udgivelsen af Wards bog, foreslog Oxford Universitets Vice-Chancellor en resolution om at de 39 artikler stedse skulde forstås i den mening deres oprindelige forfattere havde haft (december 1844). Dette forsøg på konfessionel stramning vakte stor modvilje, ikke mindst i alle liberale og »bredkirkelige« kredse, og tre uger før dommen over Ward blev forslaget trukket tilbage, jfr. Chadwick: *The Victorian Church I*, 208 f.

[8] Se brev nr. 11, note 3.

[9] Til forskel fra Palmer of Worchester gik Palmer of Magdalen under navnet »cursing-Palmer« – på grund af hans grove antiprotestantiske polemik og kætterjagt, jfr. p. 153.

[10] *The Christian Remembrancer*, redigeret i de første 10 år af J.B. Mozley, (broder til Newmans svoger T. Mozley, brev nr. 7, note 4), afløste 1844 *The British Critic* som traktarianismens organ.

[11] Se brev nr. 6, note 4.

[12] 26/7–1842 skrev Grundtvig (H. Beck: *Gunni Busck*, 262) at han håbede at komme igang med den kirkehistorie som skulde være »Hoved-bogen«, og 28/8–1843 (*Danskeren V*, 219) meddelte han dronningen, at han efter de engelske inspirationer agtede »om Gud vil, at lade en Kirkehistorie blive mit første boglige Værk herefter«, men en egentlig kirkehistorie fra hans hånd kom først med de 1871 udgivne foredrag han holdt 1860–63: *Kirke-Speil* (jfr. Bibliografi nr. 1461A).

ment from the shores of old England, the Bishop offered me the chaplaincy of Monte Video in South America 6 or £ 700 a year, but after mature deliberation, though the difficulty of holding my ground here owing to the smallness of my means made the apparent largeness of the income a momentary temptation, I declined the appointment, finding it would cost me some hundreds before I should get there, and that the expense of living was much greater than in London, another serious consideration being that place has long been in a state of siege, and the people are cutting one anothers throats, – His Lordship has now offered me another Church better situated at Fitzray Square near the Regents Park, (close by Portland Plan which you remember, where Lady Radstock[13] lives). I have not yet accepted it as it is as yet uncertain whether the income would be much better than this, I think it most likely however that I will, for at all events it would be a great gain to have done with the abomination of dependance on *Pew Rents*; there whatever the income is it will be *fixed*, and I shall have nothing to do with the hateful system of »buying and selling« (i. e. pew letting)[14]. The Church will not be opened until Easter 1846. I do not yet give up the hopes of paying you a visit, should matters so turn up as to enable me to afford the time and *cash*, how delighted should I be, once more to be closeted with you in your little study! Give my very kind remembrances to all your family not forgetting my old friend Svend – all here join in sending their love. Arthur (my son) has just told me to send his and Susannahs, and now my very Dear Friend grant my earnest request to let me *soon* hear from you and Believe me Your ever affectionate and deeply obliged Friend,

Nugent Wade

[13] *Esther Caroline Puget*, søster til Mrs. Browne, gift med viceadmiral G. W. Waldegrave, 2nd baron of Radstock (1786–1857), jfr. Grundtvig-Studier 1952, 43.

[14] Om det uheldige system at skaffe kirkerne indtægt ved at udleje kirkestole, se Chadwick: The Victorian Church I, 329 ff. 520 ff. Mange af de nye kirker havde frie stole.

13.

St. Pauls Finsbury

Oct. 21. 1845.

My dear Pastor

Once more the Parsonage resounds with all the preparations for a descent upon your beloved land by a party of Anglo-Danes from the territories of Finsbury. Nicholas Fenwick[1] after his seven years exile in the other world and Isabel are about to start tomorrow morning, and amidst all the bustle of packing and parcels as I cannot as I should wish have *myself* packed up with the rest and enjoy the delight of visiting you in person, I must content myself with sending you a line; I had indulged a hope that it might have been possible for me to have seen you in Denmark before this, but I dare say you can well understand how difficult it is to fulfil such hopes; amongst other things holding me to the spot, I have been since midsummer 1844 without a settled curate, it is only just now that I have succeeded in making a satisfactory arrangement which will relieve me a little from some of my overwork; you must have thought it strange not to have heard from me in answer to your letter of the 5th of February accompanying your *most welcome* present of the lectures on Mythology[2] and the *Prøvehefte* til en ny Psalmebog[3] – but it is only *lately* that it at length came to hands – I was amazed when I looked at the date and puzzled to think how it was so long upon the road, but I suppose Magister *Allen*[4] must have taken some wide detour, – I was at first uneasy at observing that you had not received the additional numbers of the Saxon Homilies[5] as I had procured them nearly a year ago when I was laid up with my broken leg, and had sent them as I supposed by Mr. Wake[6] – but observing the date I hoped you might have received them since your letter

[1] *N. Fenwick* (1806–63), Mrs. Wades broder, var britisk vicekonsul i København, jfr. iøvrigt brev nr. 10, note 2.

[2] *Brage-Snak om Græske og Nordiske Myther og Oldsagn for Damer og Herrer*, 1844, optrykt i US. VIII, 493 ff.

[3] *Kirke-Psalmer* udgivne til Prøve af Kjøbenhavns geistlige Convents Psalme-Comitee, udkom 8/1–1845, jfr. Bibliografi nr. 796, 804A, 825, 829A-F, 832.

[4] Historikeren *C.F. Allen* (1811–71) opholdt sig fra juni til oktober 1845 i London.

[5] Jfr. brev nr. 12, note 1.

[6] *C.D. Wake* (1791–1864), kaptejn og baronet, forfatter af opbyggelige bibelkommentarer; flere breve fra ham til Grundtvig findes i fasc. 448.

was written, particularly as Mr. Wake wrote me [a] word to say that though he was not going back to Denmark he had taken care to forward the parcel to you through the Foreign Office (by Mr. Bidwell)[7] and that he meant them as a present to you (and paid for them accordingly) – I hope to hear you have got them.

I have been going on here much the same as usual; the feeling amongst the low Church and anti-Church people against me continuing as usual though I trust my own congregation – the more earnest at least – go on hopefully and have learned to be less startled at what are distinctively church principles – the present however is again a trying crisis, you may fancy what a new impulse must be given to anti-church feeling even amongst those who were creeping on to better views by the recent secessions and the anticipations of many more; you have heard of course of *Wards* perversion to Romanism,[8] and heard it without the least surprise but *Newmans* going over is another matter which will be received by vast numbers with very different feelings – about a week or so since he resigned his Fellowship at Oriel and the day or a few days after was received into the Romish Church by – would you believe it – re-baptism!![9] this to me is awful, how such a man after writing as he once and for long did could take a step like this is amazing, a step by which he denied not only the Christianity of us all but his own during all his previous life! – he will be followed of course by several – *Christie*[10] whom we met at Oriel is they say already gone and I dont know how many more – Dr. Pusey has written a letter to one of the Journals[11] or inserted in one – in which he mourns it, but I fear in rather too uncertain terms (I send you the Journal the English Churchman) – all this however though it will grieve will not surprise you – two years ago you foresaw that all this might come any day in the case of Newman

[7] *J. Bidwell* (1783–1853), chef for det konsulære departement i Foreign Office 1826–51.

[8] Ward konverterede 5/9–1843.

[9] Newman opgav 3/10–1843 sit fellowship ved Oriel College og konverterede 9/10; ved den lejlighed blev han af den italienske passionist, father Dominic, som optog ham i romerkirken døbt »sub conditione«, jfr. father Dominics beretning i *W. Ward*, I, 95.

[10] *A. J. Christie* (1817–91), fellow of Oriel College 1842–45, konverterede med flere andre i sommeren 1845, sst. I, 84.

[11] Puseys brev i *The English Churchman* (16/10–1845) er optrykt i *H. P. Liddon*, II, 460 ff.

and those who with him adopted the *Development Theory*[12]. *Sewell* remains very firm and had lately written strongly on this subject and generally against the Popish movement in rather a strange form a *novel* called *Hawkstone*[13] published however without his name – it is a curious and very interesting book; it seems pretty certain that my time here is drawing to a close, I believe I am to move Westwards in the Spring or beginning of the Summer to a new Church in the neighbourhood of Fitzray Square near the Regents Park, as soon as I know more about I will let you know, it has been uphill work with me for some time past in more ways than one with an increasing family and a decreasing income – but I must now ask you to tell me something of *yourself*, what you are doing, what you are writing, whether you have finished your *Modern History*? – whether your hopes for your Church have approached any nearer to realization? how Svend is? what he is at? how go on the *Scottish Ballads*?[14] *Pray do* write very soon and Believe me with affectionate remembrance to all your family Your affectionate and grateful Friend

Nug. Wade.

14.

London

Jan. 22. 1846

My dear Pastor –

I sent you a letter by Fenwick, which I hope he delivered, and I had written you one some time before that in reply to yours of last spring, I have been anxiously looking out for even a few lines from you, and I earnestly hope if you can possibly snatch a moment,

[12] 6/10–1845 skrev Newman forord til *An Essay on the Development of Christian Doctrine*, hvis tese var at romerkirken havde bevaret de sande tegn på genuin udvikling af den oprindelige kristendom. Newman havde accepteret teorien 1842 og første gang offentligt fremsat den i sin sidste universitetsprædiken (2/2–1843), *Apologia*, 178 ff. jfr. Chadwick: *From Bossuet to Newman*, 120, 139 ff. Diskussionen om »udviklingslæren« gik livligt i Oxford i foråret 1843, og Grundtvig må adskillige gange have hørt derom.

[13] W.Sewell udgav 1845: *Hawkstone; a tale of and for England in 184–*.

[14] Hovedformålet med Svend Grundtvigs rejse var at samle materiale til de afsluttende hefter af *Engelske og Skotske Folkeviser*, som han udgav 1846, jfr. *Grundtvig-Studier* 1952, 65, og *Gads danske Magasin* 1931, 313.

you will soon let me hear from you, for it is a very great pleasure to receive any communication from you and to hear how you are going on, what you are doing, and how the great cause is prospering in Denmark.

I send you a letter from Barrow [1] whom I saw lately at Oxford, where I spent a few days, reviving old recollections – he was so busy as it was term time that I could see very little of him, I had rooms in Exeter, which Sewell gave me, and I lived there during my stay – it was the time of the excitement on occasion of Newman's perversion, and Sewell was engaged in answering at least reviewing his book on Development (see the English Review, Dec. 1845) [2]. He had also preached before the University on the occasion and published his sermon, it was examining »*the Plea of Conscience*« made of these men for going over [3]. How true a prophet you have proved about the issue of the New Theory of Development – it has just landed there where you said it would –

I wish you would write to me – I go (D.V.) to my new charge in spring, it is at Fitzray Square, near the Regents Park – but no diminution of burden as you may fancy being a population of 16,000 – with kindest Remembrances to all your family, Believe me my Dear Pastor Your ever affectionate

Nugent Wade.

15.

Rectory St. Anns Soho London

Aug. 29. 1851

My Dear Pastor Grundtvig

I am ashamed and vexed with myself that I should have allowed so long time to elapse without writing to you, and was very sorry that in the midst of hurry and bustle I should have let one and another cross from London to Denmark without a scrap of my pen, by the way I hope you got the Saxon Homilies [1] pens etc – all

[1] *J. Barrow* (1810–81), bibliotekar ved Queens College i Oxford, konverteret 1864. Grundtvig nød godt af hans gæstfrihed under det første ophold i Oxford 1843 og stod i brevveksling med ham, jfr. fasc. 448 og Grundtvig-Studier 1952, 45, 67.

[2] *The English Review* VIII, 1845, 386 ff.

[3] W. Sewell: *The Plea of Conscience for seceding from the Catholic Church to the Romish Schism in England*, 1845.

[1] Se brev nr. 12, note 1.

right by Mr. Earles friend [2]; Mrs. Browne lately wrote to me but she could not tell me much about you as she said she had only seen you once for five minutes since her return, I have not heard from you since the successful issue of the war, which I have no doubt rejoiced your heart, are your sons at home with you and have they been able to settle down from being warriors to works of peace, has Svend yet substituted the pen for the sword? [3] how go on Church matters? I hear that now there is entire religious liberty [4], Mrs. Browne mentions this and that some are looking forward to the eventual formation of a frie Church, and a Pastor Hasse has sent me through her a request to know the necessary conditions for receiving ordination in England, [5] what do you think? [6] could not steps be now taken to get the succession restored by Episcopal ordination and consecration from this country? not that we can boast much of our present Episcopal bench, there are some very good, but the less said about others the better, however we must look through and beyond the men to the ordinance and grace of God in his Church with the hopes of its fertilising when and where he pleases; we are still sadly troubled with Romanising tendencies and as now one now another drops or rushes over the precipice we suffer from reactionary tendencies and Church principles are brought into disrepute, and those Clergy (and laity too) who desire to maintain them and the *sound* practice of Catholic truth are subjected to every species of suspicion and abuse, howe-

[2] *J. Earle* (1824–1903) fellow of Oriel College 1848–58, præst i Swanswick fra 1857, professor i angelsaxisk i Oxford 1849–54 og igen fra 1876. I fasc. 448 findes (1848–51) fire breve fra ham til Grundtvig, dog ikke om kirkelige forhold, jfr. iøvrigt Toldberg: *Orbis litterarum*, a.s. 307. 1848 var Earle på et længere besøg i København og kom hyppigt hos Grundtvig; 23/8–1851 introducerede han Mr. Thornton (fellow of St. John's College i Oxford): »a pupil of mine in Anglo-Saxon who knows 300 times as much Anglo-Saxon as I did when I was with you»; Thornton vilde studere skandinaviske dialekter og Earle bad Grundtvig bistå ham under opholdet i Danmark.

[3] Grundtvigs sønner deltog, først som frivillige, siden som officerer i treårskrigen, jfr. Ingeborg Simesen: *N.F.S. Grundtvig og hans nærmeste Slægt under Trøaarskrigen*, 1933.

[4] Hentyder til Grundloven af 5/6–1849, §§ 81, 82, 84.

[5] *L.D. Hass* (1808–81), missionær i Smyrna, sognepræst i Hals 1847–58, i Nibe 1858–69. Om hans iver for at få indført anglikansk succession i en kommende dansk frikirke, se brev nr. 16, note 2.

[6] Grundtvig havde forlængst tabt al interesse for anglikansk bispevielse, jfr. p. 105f.

ver strongly opposed in reality to Popery they may be, this is the case with myself, troubles of this kind assail me on all sides; how earnestly I do long for opportunities of that happy communion and intercourse I used to enjoy with you my very dear Friend, I wish you *could* spare me a few minutes to write to me now and then, at all events *do* try and write to me now, at the present moment I am enjoining a little quiet having just escaped from London for my summer holiday with my wife and *ten* children, having about six weeks since had the *tenth* arrow added to my already tolerably full quiver[7], Mrs. Wade joins me in kindest remembrances, and give my very affectionate regards to Mrs. *Grundtvig*[8], *Svend*, your eldest son and your daughter and her excellent and kind hearted husband[9]; ever your affectionate

Nugent Wade.

16.

Rectory St. Anns Soho London

March 14/ 52

My very Dear Pastor Grundtvig.

It is long long since I have heard from you, and I long very much to see the scratch of your pen once more and know how you are, what you are doing, and what you have been doing since I saw you on occasion of my visit[1], would that I could repeat it and indeed I do not despair that I may; I have even been indulging a dream of the possibility of such a thing this summer it would indeed be a great treat to me specially to see you and have some of our old talks together, I want very much to know how *Church* matters are going on with you. I hear you have got »religious Li-

[7] Der var i Wades ægteskab ialt 14 børn – man må uvilkårligt mindes Anthony Trollopes kostelige roman om anglikansk gejstlighed (Barchester Towers, 1857), hvor den arme pastor Quiverful også har »fourteen arguments« for et bedre kald!

[8] Lise Grundtvig var død 14/1–1851.

[9] Meta Grundtvig blev 1847 gift med *P.O. Boisen* (1815–62) der fra 1854 var kapellan ved Vartov.

[1] 10/7–1847 meddelte P.Browne at han havde besøg af Wade og indbød Grundtvig til at mødes med ham. Under dette besøg har Wade sikkert også truffet Grundtvigs svigersøn som han (jfr. brev nr. 15, note 9) synes at have kendt personlig.

berty« *fuldstændig*? what does this mean and is it true, would this for instance allow you if so disposed to get the link of Apostolic Succession restored by receiving consecration from us? there is a very strong feeling of interest in the Danish Church springing up in this country amongst High Churchmen and a desire for intercourse and communion with it, it would be a matter of great joy to us if by the restoration of the succession we might be in actual communion and so this lead on to the union of the non-Papal Churches at least; is there any strong feeling amongst you – »*your high-churchmen*« at least – of a desire for the succession and for closer communion accordingly with the Church in England, there seems to be a yearning for unity spreading in many parts of Christendom. I have had a letter from a Pastor Ludvig D. Hass expressing on his part a wish for the extension of our orders to Denmark [2], who is he? is he a »good man and true«, he seemed to be one who harmonised in the main with you, he would wish to receive orders himself from England, I should like very much to know your opinion of him and of such a course, I know *your* view is never to stir but *with* your Church bodily; *do do* my very dear Friend write to me even a few lines that I may *see* you do not forget your old and affectionate Friend

Nugt. Wade.

Certain New Post-office regulations have wonderfully facilitated the transmission of Books and Pamphlets *by the Post* to and from Denmark. I wish in this way you could send me any little thing you have lately written especially on Church matters – and give me your address and I may be able to send you something –

[2] The Lambeth Palace Library (Ms. 1543) rummer – en oplysning jeg skylder bibliotekar E. G. W. Bill tak for – det andet af de to breve Wade modtog fra Hass (jfr. brev nr. 15, note 5). Det er udateret og oversættelsen er korrigeret af Wade:

Dear Sir and Brother.

I received your letter of Augt. 29 and it rejoiced me much to find how great interest you take in this matter. You have conjectured rightly as to my personal wish and the grounds of it, for I have always looked upon *the true Apostolical Ordination as a great good and a great blessing*. I foresaw however the possible consequences [indskud af Wade: alluding I suppose to the probable *exclusion* of any one from their Church who should as he wished to do have received ordination from another Church] it might be attended with in a State Church. – Now on the contrary as the State Church in this Country is dissolved and something indefinite is come in its place – something which has not as yet assumed an organised form

– whilst full and unlimited Religious Liberty is established as a Fundamental Law of the Kingdom, I consider the time is come to enter into communion and connection with your Church, as that which has best preserved what is Primitive and Apostolic, and cheer myself with the hope that the Lords Will will be brought about thereby whether he bow the hearts of few or many to the same view. – I will endeavour to express my view in a few words in English [indsatud af Wade: his English sentences being a *literal* translation of Danish idiom would have been unintelligible, so I have been obliged to correct it by re-translating his Dan-English].

I do acknowledge your Church as genuinely apostolic with the most perfect ordination amongst Protestants – but I am not contented with her condition as a Government or State Church with the supremacy of the Queen and other things likewise!

I conjectured that the conditions for Ordination in your Church were such as you mention. As I have now found my supposition correct, I have gone through the 39 Articles again with which I was also before acquainted, and find that on the whole I could subscribe them with a good conscience, and in certain particulars agree with them still more than with the »Augsburg Confession«. – I have also carefully examined the »Common Prayer Book« and must confess that on the whole it is the best Protestant Liturgy I know.

The particular things to which I have some objections to make I will here mention. In the 27th Article on Baptism: it is said: »Baptism is not only a sign – – but it is also a sign of Regeneration or a new Birth«. This is too little to say as I understand the matter, for Baptism is not a sign of Regeneration or New Birth but it is the New Birth itself by Spirit and Water; but perhaps »Sign« is here meant to signify the same as »Sacrament« in the 28th Article. In this last Article »of the Lords Supper« I could have wished the words »only after an heavenly and spiritual manner« omitted, for this too according to my view is to say too little – it follows from this that neither can I be quite satisfied with the words with which – in the Administration of the Sacrament – »the consecrated Bread and Wine« are given to the communicants, for it seems to be both too little said and too indefinite, when it is said »The Body of our Lord Jesus Christ – – – take and eat this«.

I should find it far more in accordance with my conviction if these concluding words »take and eat this« were wholly omitted – but it would be still far better if it were expressly said »This our Lord Jesus Christs Body which was given for thee preserve thy body and soul unto everlasting life«; then also the concluding clause was unnecessary.

The same observation applies to the consecrated wine. – Further, I am well pleased that the Priest in your communion receives the Sacrament with the communicants, which he must not do in the Lutheran Church.

You will see from this – my Dear unknown and yet well-known Friend – that I cannot otherwise than approve »consubstantiation« as that Doctrine which seems to me best to satisfy the language of Holy Scripture respecting the Sacrament of the Altar and the very words of its institution.

* * *

Then follows a sketch of his own personal history and the circumstances under

which he became acquainted with the English Church, after which he proceeds to speak of the state of things in Denmark consequent upon the troubles of 1848.

* * *

It is true that here in Denmark along with the political changes Religious Liberty (and that a complete Liberty) was established, but this, no more than the civil Liberty which also stands in the Statute Book, has been turned to account for the real benefit of the people or even for the better part of them. The major part of the people as well as of the clergy are dead and indifferent not only to Christianity, but to everything spiritual. The Priesthood is on the whole embittered against religious Liberty, which has only been made use of by Baptists and Mormons, and which is defended by me and some few others – while therefore we have religious Liberty according to Law (de jure) it seems to me best for the true Church of Christ – The Holy Catholic Church – and the true Ordination – to use our Liberty also «in Life» (de facto) which in time will result in great blessing to the whole people; and as this my view founded on Gods Word and the History of the Church urges me just now earnestly to desire Ordination in your Church's Communion, *I will hereby crave it*, as I am firmly convinced that in the Lords Hand and with His Holy Spirits help it will contribute mightily to preserve here the true Church's Liberty from the worlds might and force and to strengthen it in its battle with all the Prophets of Lies. –

I hope therefore that you will speak with the Bishop of London on the subject and thereupon give me the necessary instructions.

Yours united in the one Faith and Baptism

Ludvig Daniel Hass

To dage efter at Wade havde skrevet brev nr. 16 til Grundtvig sendte han (16/3–1852, Lambeth Ms. 1543) ovenstående brev fra Hass til den særdeles højkirkelige anglikaner og konservative politiker A.J.Beresford Hope, vel for at han skulde forelægge det for biskoppen af London. Wade fandt det glimrende at Hope påtænkte at udbrede nogle »Church Tracts« i Danmark, men det burde kun ske i forståelse med Grundtvig og (J.F.) Fønger, og det allerbedste var om man kunde sende »a mission« (på tre medlemmer deriblandt gerne en skotsk biskop) til Danmark for at skabe personlig kontakt og gensidig sympati. Iøvrigt mente han at Hass var for pessimistisk, thi mange danske præster var dog kommet til bedre anskuelser under påvirkning af Grundtvig – »the Dr. Pusey of Denmark«! – som havde haft »a marvellous effect« gennem sine prædikener og bøger: »an able man with sounder and more lucid views of catholic truth I never met«. Wade tumlede stadig med planer om at oversætte Grundtvigs prædikener og afhandlingen om dåben (jfr. brev nr. 8 og passim).

I Dansk Kirketidende (13/6–1852, jfr. sst. 16/5 og 26/9–1852) oplyste Hass at han »gennem en engelsk Geistlig« havde forhandlet med »den biskoppelige Kirke om Betingelserne for Ordinationens Modtagelse af den«. Rimeligvis var Hass en af de grundtvigske præster der 1854 bad Martensen lade sig bispevie under svensk medvirken (H. Martensen: Af mit Levnet III, 1883, 6 ff.).

17.

St. Anns Rectory Soho London

Ap. 29. 1852.

My Dear Pastor Grundtvig –

Allow me to introduce the Rev. I.M. Neale [1], Warden of Sackville College, author of *many* highly esteemed Theological works, especially one extensive one on the *Eastern Church*. He is now proceeding to Denmark on an Ecclesiological tour, anxious to make himself acquainted with your Church from personal intercourse with such a man as yourself and others who can give and put him in the way of obtaining the most accurate and fullest information, He is as you will soon perceive one of the *very High Church* party in this country and highly esteemed, my knowledge of him is rather as a public character than from private acquaintance, indeed our nearest acquaintance was in the way of friendly collision a little time since at a meeting of the London Church Union, when much interest was excited and feelings running high on the subject of the condition of the Foreign Churches, for and against, and when I took occasion to speak somewhat warmly of what I *knew* of the »Church« movement long going on in Denmark mainly under your auspices, and of the extent to which *Catholic* principles have pervaded the Lutheran Church among you; a very strong yearning after *Union* with other branches of the Church Catholic is now, and has long been pervading Churchmen in this country – Rome is practically out of the question – she closes the door; the feeling turns towards the Northern Church, and men are deeply interested by hearing of the Catholic Sympathies in your branch, the question of »the *succession*« naturally arises as to what pro-

[1] *J.M. Neale* (1818–66), stifter (1839) af The Camden Cambridge Society (siden kaldet The Ecclesiological Society), warden of Sackville College 1846–66. Neale stod traktarianerne nær og var specialist m. h. t. de østlige kirker, skrev bl. a. det højt ansete værk: *An Introduction to the History of the Holy Eastern Church I–II*, 1850; han oversatte adskillige salmer fra græsk og latin til brug for den anglikanske gudstjeneste og var en fremragende arkæolog og liturgihistoriker; det af ham stiftede selskab blev årsag til en gennemgribende romantisk (ny-gotisk) fornyelse af anglikanske kirker, kirkeinventar og udsmykning, og dermed til dels også til de ritualstridigheder som snart fulgte, jfr. Chadwick: *The Victorian Church I*, 212 f. og samme: *The mind of the Oxford Movement*, 1960, 55: »Cambridge, as the original centre of that group of church-restorers and decorators and designers known as the Cambridge Camden Society, was till 1845 more important than Oxford in the matter«.

spect there might be of our being linked together through this bond, by the restoration of Apostolic succession in the Episcopate to you, I remember what *your* feeling was on this subject, how desirable could it be effected without however denying what you have received through the presbyterian line, how far does this feeling prevail with others likeminded with yourself in respect of Catholic truth? is there any opening now or facility on your side which did not exist when I was in Denmark. I have been informed that there is – the facility on ours exist in the strong desire to be in union with you, and the interest excited on the subject in the minds of the Scotch Bishops who you know are entirely *free* and unfettered by any state regulations[2] – many as I have mentioned among us feel warmly on the subject; *Neale* is *not* among the sanguine, but the contrary, hence a great desire to visit the country and judge for himself, and glad will he be to find the prospect more hopeful than *he thinks* it. He means to take an extensive tour in Denmark, he is anxious to make himself acquainted with all your Church matters, he wishes to visit some of your country clergy in the midst of their parochial work, if you could give him introduction to such as *Fenger* a visit to whom I enjoyed so much, it would be very kind of you, how I wish I was able to accompany him and have the very great pleasure of visiting *you* and other old friends in Denmark, I am not without hopes I *may* be able to do so this year later in the season, meanwhile do let me have, if it were but one line from you, I think the sight of your handwriting would stimulate my desires to make the attempt not a little; did you receive a letter from me about a month since? give my kindest remembrances to Svend, and your daughter and her husband and Believe me My dear Pastor

Your affectionate Friend

Nugent Wade.

[2] Den anglikanske kirke i Skotland (The Episcopal Church of Scotland) er til dels synodalt ordnet og bispene vælges af præsteskabet: »There is no tradition of connexion with the State, and Scottish bishops are free from the legal impediments which formerly tied the hands of the English bishops. For this reason they have several times been able to consecrate bishops for foreign countries, who could not be consecrated in England for legal reasons«, The Anglican Communion. A Survey by J. W. C. Wand, 1948, 258.

18.

St. Mary Magdalen College Oxford

August 25. 1843

My dear Sir.

You sent me a letter when you were on the point of leaving Oxford[1] – to which I was in hopes of being able to write some short answer, besides a mere acknowledgement to be sent you together with my note or letter for the Russian Chaplain in Copenhagen which you were so good as to offer to deliver for me. I am sorry to say that the continued weakness of my eyes has made and still make it impossible for me to write more than a few words; It is true that we differ considerably in our views both about Baptism and Ordination of Priests, that both the one and the other can be so validly perpetuated in Societies pretending to subsist apart and in perfect independence even of the whole Apostolical Episcopate, or that they should have a right to be recognized by it; I thinking on the contrary that Baptism so administered can only be recognized on the part so Baptized submitting himself to the Episcopal communion and then only so far as to have what is lacking supplied by reconciliation without repetition of the Form, while Ordinations of Priests or Pastors by Priests whether within or without the Episcopal communion, I regard as utterly invalid and as incapable of being recognized at all; on these Points

[1] 30/7–1843 fortalte Grundtvig sin kone at han just var ved at skrive til »en af de Romerske Magistre«; det må være William Palmer af Magdalen College – kaldet »cursing-Palmer«, jfr. brev nr. 10, note 14 – som hører til de »næsten rene Papister« og nylig var »kommet hjem fra Sverige og havde saa tit hørt af de Svenske Præster, at det var »Grundtvigske« Ideer han kom med, at han var glad ved at finde mig her; men naturligviis kunde vi ikke enes, da vi vel tale meget ligt om »Kirken« men han taler om den, som om den kun bestod af Bisperne og hvem de vil lukke ind, istedet for at jeg veed den, med og uden Bisper, bestaaer af alle dem »som troe og er døbte«, troe hvad vi alle ved Daaben bekiende og er døbte derpaa til Samfund med Faderen og Sønnen i den Hellig-Aand« (Grundtvig-Studier 1952, 53 f.). På Grundtvigs brev svarede Palmer 25/8 og modtog derefter endnu et brev som han besvarede 3/9–1843. Begge breve giver et klart indtryk af hvad diskussionen har drejet sig om. 15/9–1843 karakteriserede Grundtvig sin kombattant således: »i den saakaldte »cursing-Palmer«, som aabenlyst har bansat Protestantismen, fandt jeg vel en forvoven, aabenhjertig og i Grunden godmodig Karl, men han er reen catholsk i Hovedet, og for Øieblikket et af Papisteriets bedste Redskaber«; andre af de »ny Anglicaner« lyttede villigt og »studsede dog ved at see, hvor urokkelig en Klippe Daabspagten er, og selv cursing-Palmer emmede sig ved de Stød, han fik af den« (Peter Rørdam. Blade af hans Levnedsbog og Brevvæxling fra 1806 til 1844, 298).

my opinion agrees with that of my Russian friend at Copenhagen and with the doctrine of the Greek, Roman Catholic, Armenian, Syrian and all other Eastern Churches whether heretical in any point or orthodox, and so far as I can understand with the Tradition of the whole Church from the beginning and with Scripture: you think that I mistake the true sense of Scripture and the early Fathers: I think however you must agree with me that *some* force must be allowed to the concurrence of testimony from all the actually existing Churches which are of more ancient origin than the 16th Century. But whatever you may think of my views I hope you will not be displeased with me for avowing my sincere conviction and will agree with me in thinking that if we both endeavour to follow after truth where ever it may lead and at whatever cost, there will be a deeper inward unity between us in spite of any outward differences (however great) than there could be even if we were joined in the most exact unity of outward confession and in the same Church, without having inwardly a convergency of will and desire towards *the one* point, and so with the greatest respect and regard I remain my dear sir yours most sincerely

W. Palmer

PS. I may make my compliments to Mr. Wade – through whom I am in hopes of being able to procure a copy of the Danish agenda, if he will kindly bear me in mind where ever there should be an opportunity.

19.

St. M. Magd. Coll. Oxford

Sept. 3. 1843

My dear Sir.

Thank you for your kind note. I cannot write much on account of my eyes, but still there are one or two expressions in it upon which I must offer a remark for fear of seeming to affront by my silence. Firstly I never have said nor written any story tending to show that I consider it improper to recognize any one in your circumstances as a fellow member of the visible Church of Christ – on the contrary you will find on the last page of my printed letter

to a Protestant Catholic which I think I gave you[1], the expression of a contrary opinion, namely that if Foreign Protestants did not place themselves in a heretical position by their acts and public professions, the mere historical circumstances of their original excommunication by the Pope or the Latin Bishops who were under him would not necessarily require that other Bishops and Churches should excommunicate them too. What I said with respect to yourself was not that you were or were not a fellow member of the visible Church, not that you were or were not in some sense a Servant or »Minister« of Christ working among your fellowmen for good, and it may be in a high degree as instrument of Grace to them – but *this* is what I did and do say, that you cannot (in my judgment) be recognized as a »Clerk«, a »Presbyter«, »Priest«, »Sacerdos« or ἱερεύς in the Ecclesiastical and Canonical sense of the word. I cannot make things to be other than they are by my opinion about them – otherwise I hope I should have charity enough to make all people in the world whom I now think to be wrong in opinion or position to be right – all I can do or you or any other man is to bear witness to truth so far as we are convinced we know what is truth. If I seem to the Roman Catholic to be out of the visible Church, I am far from complaining of his opinion on the contrary – I would assume in conversation with him his own theory, I would argue with him even as if he were right and say that still even if so, if I am honestly following truth according to my power and knowledge – I am in some sort a Catechumen rather than a heretic or schismatic and am drawing nearer and nearer to his opinion if it be the truth – which however for the present I cannot allow it to be. I put this parallel case, however, in spite of all your generosity and kindness there is a sort of reproachfulness lurking under some of your expressions which I do not quite like, because they seem to me to be hard upon me and what I really do not deserve: If I know myself I would willingly exchange places with any man whom I now think to be in the wrong, so as to give them my position which I deem better and have theirs myself though I think it worse, provided only I might keep an honest intention, and so do not reproach me for what I cannot help – but believe me to be always with great respect and

[1] W. Palmer: A Letter to a Protestant-Catholic, 1842. Bogen fandtes i Grundtvigs bibliotek.

affection for all the zeal which you show for what you know and think to be catholic and sympathy for all the difficulty and reproach you must encounter from heretical Protestantism in so far as you diverge from or are opposed to its spirit, I remain my dear sir yours most sincerely

W. Palmer

Psykiatrisk undersøgelse af sognepræst Sofus Holm.

Indlagt i asylet ved Århus den 31. maj 1877
efter at have kritiseret Christian IX for godkendelse af den
provisoriske finanslov af 12. april 1877.

Af Johannes Nielsen og Henning Skov

Indledning

Psykiatrisk undersøgelse af sognepræst Sofus Holm, Kallerup, der blev indlagt i Asylet ved Århus i 1877 efter at have sluttet sin prædiken i Kallerup Kirke den 22. april 1877 med at bede Gud indskyde Kongen at nedlægge den krone, han ikke længere bar med rette, fordi han havde underskrevet den provisoriske finanslov af 12. april 1877.

Provisorietiden

Den 19. maj 1875 indgav ministeriet C. A. Fonnesbech sin afskedsbegæring, og den 11. juni udnævnte Christian IX et nyt ministerium med Jacob Brønnum Scavenius Estrup som konseilspræsident. Ministeriet Estrup blev dannet på trods af, at Venstre havde flertal i Rigsdagen.

Da Rigsdagen mødtes i efteråret 1875, mødte regeringen med en samlet forsvarsplan til 71 millioner kroner, som af Venstre blev modtaget med en forsvarsplan til 30 millioner kroner samt forslag om indkomstskat. Der var ingen forligsmuligheder, og Estrup sendte Rigsdagen hjem efter et par måneders forhandlinger og udskrev valg i april 1876. Efter valget kom Venstre ind med et styrket flertal, de havde nu 74 af tingets 102 medlemmer, og de havde 87.000 stemmer sammenlignet med Højres ca. 50.000.

I marts 1877 diskuterede man i Rigsdagen muligheden af en midlertidig finanslov, der skulle løbe til 15. april, men forhandlingerne gik i hårdknude påskelørdag den 31. marts. Da Folketinget

mødtes efter påskeferien den 4. april, meddeltes det, at Kongen havde besluttet at hjemsende Folketinget. Man var nu klar over, at den provisoriske finanslov ville blive en realitet, og den 12. april udstedtes: »Foreløbig lov om indtægts- og udgiftsbevilling indtil finanslov for finansåret 1. april 1877 til 31. marts 1878 er given«.

Venstre havde holdt fast ved den forudlagte plan gående ud på at tvinge regeringen til at træde tilbage ved at nægte at vedtage den årlige finanslov. Der stod jo i Grundlovens paragraf 49: »Forinden finansloven er vedtaget må skatterne ej opkræves. Ingen udgift må afholdes, som ikke har hjemmel i finansloven eller i en tillægsbevillingslov«.

Ville regeringen benytte provisoriske love, var svaret enkelt. Grev Holstein udtrykte det på et møde i Kolding: »Frygten for en provisorisk finanslov betyder intet. Dersom Kongen virkelig skulle bryde sin ed på forfatningen, ville man uden mindste fare kunne nægte at betale skatter«.

Helt anderledes så man på det hos Højre. Man henviste til Grundlovens paragraf 25: »I særdeles påtrængende tilfælde kan Kongen, når Rigsdagen ikke er samlet, udstede foreløbige love, der dog ikke må stride mod Grundloven og altid bør forelægges den følgende Rigsdag«.

Denne bestemmelse om provisoriske love var netop, hævdede Højre, Kongens eneste væрге mod Folketinget. Udgangspunktet var: ved at søge at tvinge en regering bort gennem finanslovsnægtelse angreb man Kongens grundlovshjemlede ret til frit at vælge sine ministre. Da en finanslov var nødvendig, måtte Kongen derfor benytte paragraf 25. Når der i paragraf 49 stod, at finansloven skulle være vedtaget, så betød det ikke, at Rigsdagen skulle have vedtaget den, men blot, at den lovgivende myndighed skulle have vedtaget den, og efter paragraf 25 var den lovgivende myndighed »i særdeles påtrængende tilfælde« netop Kongen alene. »Den opdagelse er så simpel, når den først er gjort, at selv ærede modstandere kunne gøre den efter«, skrev teoriens fader, professor Henning Matzen.

Sofus Holm

Den 3. marts 1876 udnævntes den 39-årige kapellan Sofus Holm fra Østrup-Hjodstrup på Fyn til sognepræst i Skjoldborg-Kallerup sogn i Thy. Som sognepræst i Skjoldborg lod han i 1876 opføre en

ny præstebolig. Sofus Holm var en særdeles frisindet mand, som ikke brød sig om at optræde med præsteværdighed. Han samlede gode venner og meningsfæller hos sig uden hensyn til deres økonomiske forhold, og ved en hyggelig pibe tobak drøftedes tidens brændende spørgsmål. Hos pastor Holm var en af sognets fattigste husmænd mindst lige så velkommen som de rige og ansete gårdmænd, hvad der vakte ikke ringe uvilje og medførte, at mange af sognets »spidser« absolut ikke brød sig om pastor Holm.

I marts 1876 sendte nogle beboere i Skjoldborg følgende åbne brev til pastor Holm i den lokale avis: »Er det sandt, hvad rygtet fortæller, at Deres velværdighed, der af Hans Majestæt Kongen er udnævnt til at beklæde Deres embede og er lønnet af staten, sidste konfirmationssøndag hos gårdejer Poul Bertelsen, Skjoldborg, i hvis hus De var til stede for at lykønske i anledning af en datters konfirmation, har udtalt, at såfremt en provisorisk finanslov blev udstedt, ville De nægte at betale Deres skatter samt har tilrådet en del tilstedeværende gårdmænd at følge dette eksempel?«

Pastor Holm svarede nogle dage senere i avisen: »De unavngivne beboere i Skjoldborg sogn, som har afkrævet mig svar på, hvad jeg i et privat selskab måtte dels have sagt og dels tilrådet om at betale skat eller ej, dem skylder jeg ikke offentligt at meddele, hvad jeg privat har ytret, og dem indlader jeg mig heller ikke på at give svar på deres spørgsmål. Derimod vil jeg – af hensyn til, hvad jeg skylder mit eget gode navn og rygte, af hengivenhed for den menighed, som jeg er præst for og af agtelse for det sogn, som jeg er medlem af – herved erklære, at hvad jeg ved den nævnte lejlighed har sagt, er ikke i strid med, men i forståelse med min stilling som kristen borger i Danmarks rige og præst i den danske folkekirke, og at jeg med mine ytringer har holdt mig på lovens og Guds ords grund.«

Få dage senere skrev Thisted Amtsavis: »Det vil være læserne i frisk minde, at der i næstforrige uge rettedes et spørgsmål til pastor Holm, hvorpå gaves et undvigende svar. Samme præst har nu i søndags i sin prædiken og kirkebøn i Kallerup Kirke ladet sig henvise til ytringer, som vakte almindelig forargelse og derved foranledigede de herværende autoriteter til at tage sig af sagen. Under et politiforhør har efter forlydende forskellige vidner erklæret, at pastor Holm i sin prædiken omtalte Kongen som meneder, der havde brudt sin ed på Grundloven, og i den efterfølgende kirkebøn ønsket, at Gud ville få Kongen til at indse, at han ikke bar kronen med rette. Disse forklaringer har præsten i alt væsentligt tiltrådt.

Sagen går nu til justitsministeriet, og præsten har afgivet løfte om indtil videre at afholde sig fra kirkelige forretninger.«

Det blev nu offentligt meddelt, at pastor Holm var suspenderet fra sit embede, og at der var beordret tiltale mod ham ved gejstlig ret. Amtmanden i Thisted beskikkede sagfører Lykke, Thisted, til at føre sagen, som efter ordre fra biskoppen i Ålborg skulle anlægges ved Provsteretten for Hillerslev-Hundborg herreder: »For det af ham under gudstjenesten i Kallerup Kirke den 22. april 1877 udviste forargelige og for Hans Majestæt Kongen fornærmelige forhold«.

Provsteretten, der skulle behandle sagen i første instans, bestod af provsten og amtmanden. Sofus Holm blev arresteret; dette skridt motiveredes dels med sagens beskaffenhed og dels med nødvendigheden af at få hans mentale tilstand nærmere undersøgt. Den 31. maj 1877 blev Sofus Holm indlagt på Asylet ved Århus.

Sofus Holms prædiken i Kallerup Kirke søndag den 22. april 1877

Denne prædiken har Sofus Holm nedskrevet efter hukommelsen nogen tid efter, at prædikenen var holdt, muligvis under indlæggelsen i Asylet ved Århus fra den 31. maj til den 8. juli 1877.

»Den Glæde Herren lovede sine Disciple Aftenen før sin Korsfæstelse, det var Glæden over hans paa Døden følgende Opstandelse og over, at de selv skulde blive levendegjorte ved Delagtighed med ham i hans Livskraft. Og som lovet, saaledes skete det ogsaa: Herrens Opstandelse fulgte paa hans Korsfæstelse, og med hans Opstandelse begyndte ogsaa hans Menigheds umistelige Glæde, nemlig Glæden over Livets Sejr over Døden, og den Glæde boer endnu i Herrens Menighed.

Og det er nu det, som vi idag vil tale om, hvordan allerede her den christne Menigheds Glæde over Livets Sejr over Døden ytrer sig. Denne Glæde afspejler sig egentlig i den Forvandling som foregik med Apostlene, da de Opstandelsesdagen havde seet Herren og var blevne beaandede af ham. Før Mødet med Herren sad de nemlig indespærrede for lukkede Døre af Frygt for Jøderne, men efter at de vare blevne beante af den Opstandnes Aand, saa veg Frygten for Frimodigheden i Følelsen af, at Livet er stærkere end Døden, Sandheden stærkere end Løgnen, Lyset stærkere end Mørket. Og hvor det bliver Tilfældet, at den Opstandnes Aand giver os Følelsen af, at Livet er stærkere end Døden og Sandheden stær-

kere end Løgneren, da løsnes Tungebaandet, og der faaer Munden Mod til at tale, hvad Hjertet mener, og der bliver vi befriede. Saaledes var det med Apostlene, og saaledes er det endnu; paa den Maade ytrer sig den christne Menigheds Glæde over Livets Sejr over Døden, naar vort Hjerte og vor Sjæl frit kan aabenbare sig gennem vor Mund.

Siger vor Mund, hvad vort Hjerte nægter, da lyver vi, saa begaar vi Sjælemord paa os selv; og sige vi vel ikke Løgn, men dølger Munden dog, hvad Hjertet føler og tænker, saa hemmer vi vor egen Udvikling, saa er vi bundne og fængslede indenfor de lukkede Døre af Frygt for Jøderne; kan derimod Munden frit udtale, hvad der ligger os paa Hjerte, da er vi fri som Fuglen, der er løst af Fuglefængerens Snare. – Talefrihed, Mundens Frihed, er nødvendig for vor menneskelige Udvikling; skal vi udvikles, maa vi ogsaa sige alt, hvad vi vil, naar det blot er sandt og ikke siges i Dommens eller det Ondes Tjeneste; men i Livets og Selvopholdelsens og det Rettets og Kjærlighedens Tjeneste (og dermed tillige i Kampens Tjeneste, og det er Kampen mod Livets Fjender og mod det Onde; jvf. Herrens Ord: jeg er ikke kommen for at bringe Fred, men Sværd. Matth. 10).

Og denne Mundens Frihed, hvorved der kommer Pagt mellem Hjerte og Mund, og hvorved vi befries, og som er os en Nødvendighed som Mennesker, den skal vi Gud ske Lov ikke bede Nogen om Forlov til; vi skal ikke spørge eller bede noget Menneske om Forlov til at sige sandhed; thi det har vi Lov eller Ret og Frihed til, uafhængig af alle Mennesker; og det har vi Ret og Frihed til som Mennesker. Men denne vor Ret eller Frihed kan vi ej hævde, saalænge vi hjærtelig er bunden i Syndens Trældom; er vi bundne hjærtelig i den Troldom, saa synes vi (fejgt), at Sandheden og Retten maa være bange for Løgneren og Uretten, men f.ex. Sandheden – uforbeholdent bekjendt – maa dømme Magthavernes Færd. Og synes vi saaledes, at Sandheden maa gaa af Vejen for Usandheden, saa kan vi ikke hævde vor Menneskeret til at sige Sandhed.

Men med Christus kommer vi til at kunne gjøre denne vor Ret gjældende; vindes vi nemlig saaledes af ham, at vi i vort Hjerte byder alt det Sande og Rette velkommen, saa Sandheden er os en kjær Ven og ikke en besværlig Politibetjent, som passer paa os (som paa Forbrydere), og forsager vi at gjøre vort Hjerte om til en Røverkule, d. v. s. til et Hjemsted for alle Slags fule Ting, og viser vi det Slette og Lave paa Dørene som Fjender deraf og som Venner af Sandheden, saa bliver vi ogsaa visse paa, at naar vi staar paa

Sandhedens Side, saa staar Sandheden ogsaa paa vor Side, og saa bliver vi ogsaa visse paa, at Sandheden er den stærkeste og kan nok beskytte sine.

Paa den Vis hjælpes vi ved Christendommen til at kunne hævde vor Menneskeret til frit at lade vor Mund være vort Hjertes Tolk.

Og saa har vi ej blot Ret og Frihed til at sige Sandhed, men det er ogsaa vor Skyldighed. Vi skylder Sandheden at hylde den som vor Konge ved at være den bekjendt, og vi skylder os selv ved Sandhedens Bekjendelse at bevare os selv i vor Pagt med Sandheden. Og som vi skylder Sandheden og os selv at bekjende den Sandhed, som vi troer, saaledes skylder vi ogsaa hverandre Sandhed. Af Sandhedens Meddelelse afhænger ethvert sandt Forhold mellem Mennesker; derimod er det modbydeligt at snakke hverandre efter Munden og derved bestyrke hverandre i det Gale; det er jo at befordre Mørket i Stedet for at foraarsage det; derimod er det velsignet at leve i Sandheds Meddelelse med hverandre. Og bliver Nogen fornærmet paa Sandheden, fordi hans Selvskhed derved bliver saaret, saa forlanger han med sliG Fornærmelse, at Sandheden skal omvende sig efter ham, istedenfor at han selvfølgelig skal omvende sig efter Sandheden, hvis han har traadt den for nær.

Det bliver altsaa Hovedsummen, at Sandhedens Meddelelse er liflig for os Alle, naar vi vil være Mennesker; hvorimod kun stødende for os, naar vi holder med det Umenneskelige. – Altsaa: med Sandhed gjør vi ikke Uret; men derimod forsager vi Uret; og vi har som Mennesker Ret og Frihed til at sige Sandhed; og det er vor Skyldighed mod Sandheden, os selv og hverandre; og det er det Lykkeligste; thi Mennesket befries i os, naar Mund og Hjerte er i Forstaaelse med hinanden; og det er derfor det Sikreste, thi staar vi paa Sandhedens Side, saa staar den almægtige Sandhed ogsaa paa vor Side.

Og se nu, kjære Venner! Efterat vi har sagt dette, saa er der Noget, som jeg idag maa tilføje. Og det er først dette: Kirken eller Menigheden har godt af Danmark, og Danmark skal atter have godt af Menigheden (Menigheden og dansk Tunge har jo sin Gjerning i Danmark); og derfor er det ej blot Blodets Røst, der taler, naar vi, der er Christne af dansk Herkomst, har Deltagelse for Danmark, men det er heller ikke Kirken uvedkommende, hvad der skeer i Danmark.

Og hvad der nu er skeet her i Danmark i disse Dage, det er dette: at der af Kongen er lagt Haand paa Grundvolden for hele det dan-

ske Samfundsliv; der er lagt Haand på Grundloven, paa den Lov, som er min Ret og din Ret og enhver dansk Mands Ret. Og med dette sit Angreb på vor Grundlov har Kongen tillige brudt sit med Ed bekræftede Ord, hvorpaa han er Konge, saa han nu ikke længere er Konge med Rette. Og saa hedder det i Dagens Epistel »ære Kongen«, men det er ikke at ære Kongen at forholde ham Sandheden og snakke ham efter Munden og derved befæste ham i det Gale; men det er at ære Kongen at sige ham Sandhed og derved aabne ham Vej til Sandheds Erkjendelse og Omvendelse. Og saa skal vi efter Biblen bede for Kongen; men vi skal ikke bede for det lovstridige Regimentes Fortsættelse, men for dets afskaffelse.

Tro og Love er Betingelser for enhver Gjærning, Tro og Love forudsætter man agtet hos en Hønsepige, og hvad der er en Forudsætning for den mindste Bestilling er ogsaa en Forudsætning for den største Gjærning. – Og det er denne Forudsætning, som er krænket af Kongen, han har brudt sit med Ed bekræftede Ord, hvorpaa han er Konge og er derfor ikke længere Konge med Rette, men kun med Vold og Magt og Uret. Derfor maa vi bede til, at han vil nedlægge Kronen og ej blive det Folk til Skade, hvilket han som Konge er sat til at gavne. Et helt Folk er ikke tjent med at have en Meneder til sin Konge og Høvding; det er en forfærdelig Forsmædelse, og det vil Gud ikke hæller; men han vil, at vi skal have en ærlig og skikkelig Mand til vor Konge.

Saa veed vi nok, at vi som Christne skal gjengælde Ondt med Godt, men det skal man da aldrig gjøre paa den Maade, at det bliver paa en Andens Bekostning, som f.Ex. hvis vi opoffrede hele det danske Folks Ret for at føje Kongen i hans Uret. Og fremdeles: hvis vi gjorde det, saa blev det ej at gengjælde Ondt med Godt, thi det blev ej til Tjeneste af noget Godt, men det blev kun til Befordring af Tyranni og Slaveri, d.v.s. til Befordring af det Onde og til at forraade Liv og Frihed. Og det var ej Kongen til Gavn, men at befæste ham i det Onde; derimod er det netop det Bedste, vi kan gjøre ham at sige ham Sandheden, og det højt og tydeligt over hele Danmark.

Og saa blot disse smaa Bemærkninger til Slutning. Jeg har som Embedsmand aflagt Ed paa Grundloven, derfor har jeg ej blot Ret og Frihed til at tale dens Sag; men det er ligefrem min Skyldighed, som jeg ved Tavshed vilde forsømme. Og dernæst har jeg aflagt Ed til Kongen, og den vilde jeg svigte ved Tavshed, hvorimod jeg er den tro ved som sagt at sige ham Sandheden. Dette er dog ej

sagt for at komme Kongen til Livs eller i Dommens Tjeneste, men det er sagt i Livets Tjeneste, d. v. s. for at værne om vor af Kongen angrebne Ret.

Saa er der ogsaa meget af det samme i os, som Kongen er falden (?) over; der er hos os meget af Personsanseelse. Bliver saaledes et Ord sagt af en anset Mand, saa agtes det tidt og ofte, om det end er nok saa ubetydeligt, af Omgivelserne som noget overmaade dybsindigt; bliver der derimod sagt noget af en udvortes ringe Mand, saa bliver det tidt og ofte slaaet hen som Intet, uafhængigt af, om det er Ret eller ej; der sees paa, fra hvilken Mund det er, Ordet udgaaer, istedenfor at høre efter, hvad der udgaaer af Munden, og noget hermed beslægtet gjentager sig i alle Forhold. Men i Fald vi forsage dette grimme Væsen istedenfor at pleje det, og vi saa er frimodige, saa vil det, som nu er sket her i Danmark, blive Anledning til den borgerlige Friheds Sejr, og det vil blive til Ordets Befrielse og dermed ogsaa til den christne Menigheds Udvikling. Og dertil give Du Gud, vor Fader, Din Naade i Vorherres Jesu Navn! Amen! Saa bede vi dig, o Gud, at Du vil indskyde Kongen at nedlægge den Krone, som han ikke længere bærer med Rette.«

Journal over Sofus Holm under indlæggelsen i Asylet ved Århus

Syge-journal over patienten Sofus Holm i Asylet ved Århus. Indlæggelsesnummer 2813. Indlæggelsestid 31. maj 1877, afgangstid 8. juli 1877.

»Faderen var Præst mellem Middelfart og Assens, (død 1860), Moderen, en født Regensdorph fra Hamborg, levede endnu i mange Aar i Bogense. Ingen af Forældrene have været sindssyge, heller ikke, efter hvad der foreligger, fjernere Slægtninge – ogsaa hans Søskende synes at være sjælelig sunde, men det er i sin Tid oplyst for Kommunehospitalet (sandsynligvis af en søster), at Familien har Disposition til Maanesygdommen.

Han blev sat i Kolding Latinskole, hvorfra han blev Student i 1856.

Allerede i Drengesaarene skal han have gjort sig bemærket ved et pirreligt Gemyt og vekslede Sindsstemninger; i Studenteraarene synes han i det hele at have været et ret livsglad Menneske med et noget exalteret Væsen; han studerede Theologi ret flittigt, skjøndt han ikke var uden Tvivl og Skrupler i religiøs Henseende og tog Examen med bedste Karakter i 1862. Umiddelbart derefter kom

han som Huslærer til Præsten Immanuel Barfoed i Sørup i Slesvig. Denne sætter ham særdeles højt fra Karakterens Side og skildrer ham i et Brev fra Maj 1877 som et Menneske, der kun kjendte aandelige Interesser, let lod sig begejstre af alt, hvad der greb ham, med fabelagtig Uro trængte ind i ethvert Spørgsmaal, der mødte ham paa hans Vej, var aaben, ærlig og sandhedskjærlig indtil Hensynsløshed i alle sine Udtalelser, navnlig i national Retning, saa at han jævnlig stødte slesvig-holstensk sindede Befolkning dér i Pastoratet for Hovedet – en Skildring, der ogsaa ret godt stemmer med den Dom, som hans Svoger, Kommunalæge Schou i Kjøbenhavn, fælder over ham i hans yngre Aar. Han synes dengang væsentlig at være gaaet op i patriotiske Interesser og sluttede sig i det hele til det national-liberale Parti, men lader dog undertiden til at have røbet nogen Vaklen i sine Anskuelser.

I Sørup forblev han, indtil han i November 1863 blev indkaldt til Krigstjenesten. Han var under Krigen med ved Dannevirke, fik ved Dybbøl en Kugle i den højre Hofteregion, som uden at efterlade videre Følger gav Anledning til et Lazaretophold i Kjøbenhavn, efter hvilket han avancerede til Lieutnant, men kom som saadan først tilbage til Als faa Dage før denne Stilling maatte rømmes og synes at have tilbragt den øvrige Del af 1864 paa Fyn.

Efter Krigen opgav han dog ikke den militære Bane; baaret af levende Patriotisme og Tydskehad vedblev han i flere Aar at være Officer (10de Bataillon i Fredericia) og synes en Tid lang ganske at have opgivet Theologien formedelst religiøse Betæneligheder, men tog Huslærerpladser, naar han ikke var til Tjeneste. Saaledes havde han i 1865 og 66 et meget fordelagtigt Engagement hos Tesdorph paa Orupgaard, der skal have sat megen Pris paa ham, indtil Holm brouillerede sig med ham ved sine hensynsløse og yderliggaaende Udtalelser, rimeligvis angaaende Nationalitets Spørgsmaalet. Dog var han paa Orupgaard ogsaa i andre Henseender anset for en exalteret Person. Han opgav Stillingen paa Orupgaard for en temmelig daarlig Plads hos Dr. Bucsk i Ballerup, som han dog snart igjen ombyttede med den militære Virksomhed.

Imidlertid gjærede det religiøse Liv stærkt i ham, han synes navnlig i Vinteren 1868–69 at have lidt meget af Tvivl og Anfægtelser. Han aflagde ved denne Tid et Besøg hos sin Svoger, Pastor Otto Møller i Gylling, som i Løbet af en halv snes Dage – efter hans egne Ytringer – forhjalp ham til Klarhed over de Punkter i Kristendommen, der hidtil havde forurolet ham og aabnede hans Øje for Grundtvigianismens Værd, saa at han forlod Gylling

som en begejstret Tilhænger af denne, hvad han ogsaa senere er vedblevet at være. Fra dette Besøg tog han hjem til sin Moder i Bogense – som det lader – med det Forsæt at blive Præst, men viste sig efterhaanden mere og mere exalteret, blev søvnløs, snakkede udelukkende om religiøse Materier og nationale Interesser, blev stærkt paavirket af Nordlys, Bisole og lignende Naturfænomener, som just dengang havde været iagttagne, blev mere og mere forvirret, saa at han i Juli 1869 maatte indlægges paa Københavns Kommunehospital i en fuldstændig maniakalsk Tilstand med Voldsomhed, Hallucinationer o. s. v. Den meget ufuldstændige Journal fra Hospitalet oplyser forøvrigt kun, at det maniakalske Anfald tabte sig temmelig hurtigt, saa at han 6 Dage efter sin Indlæggelse igjen blev udskreven efter Familiens Ønske, uden at der tilføjes noget om, hvorvidt han dengang blev anset for rask, eller hvordan i det hele hans Tilstand var ved Afgang.

Heller ikke fra andre Sider foreligger der noget paalideligt herom. Han gik fra Hospitalet tilbage til Bogense, og et halvt Aars Tid efter blev han personel Kapellan hos en Pastor Lassen i Østrup mellem Bogense og Odense. Da han i denne Stilling ikke i kirkelig Henseende kunde sympathisere med Præsten – en meget gammel Mand – synes han under sit femaarige Ophold der at have ført et mindre heldigt Liv inden for fire Vægge, søgte hverken Omgang med Familien eller med Nabopræsterne. Som den han nærmest knyttede sig til af Nabopræsterne, nævner han selv en Kapellan Lassen, Søn af Lassen i Østrup.

Han synes forøvrigt i det mindste i Begyndelsen at have været godt lidt af den gamle Lassen, og det lader ikke til, at man der i Huset har bemærket Rester af det maniakalske Anfald, som har vakt Betænkelighed, men han skal dog i mange Henseender have været sær. Han havde sædvanligvis ikke mange Tilhørere i Kirken og skal ikke have sluttet sig nøje til Menigheden – agiterede ikke i politisk Henseende, men lagde dog meget excentriske Ideer for Dagen i denne Retning.

Han havde meget at gjøre med Højskoleforstander Cold ved Odense, befæstede sig mere og mere i en yderlig gaaende grundtvigiansk Retning og blev i politisk Henseende ensidigt udpræget Venstremand. I det ovenfor omtalte Brev fra Pastor Barfoed omtaler denne et Besøg, som Holm aflagde paa Laaland i Sommeren 1875 og bemærker, at han dengang havde gjort et sørgeligt Indtryk paa ham.

Han saa bleg og gusten ud, var sjudsket i sin Paaklædning, ensidig og exalteret i sine Udtalelser, baade i politisk og kirkelig Retning, vilde i sidstnævnte Henseende kun anerkjende Grundtvigianismen i den krasseste Form og var Venstremand til det yderste. Hans Præstevirksomhed syntes ikke at tilfredsstille ham, han undslog sig for at søge Embede, havde mest Lyst til at være Frimenighedspræst, men da han betvivlede sine Gaver hertil, tænkte han nærmest paa, efter den gamle Lassens Død, at skabe sig en tarvelig Tilværelse som Friskolelærer. Højrebladene vilde han ikke engang læse, han havde nok i Venstrepressens Sandhed. Han forekom i det hele Barfoed som en Mand, »der i ensomt Fængsel var blevet fremmed for Verden«, men ved et otte Dages Ophold hos Barfoed levede han kjendeligt op og begyndte igjen at blive den Samme, som han havde været i Sørup.

Uagtet sine stædige Udtalelser om Præstevirksomheden i Statskirken, varede det dog ikke mere end et Halvaarstid, før Holm var bleven Præst i Skjoldborg og Kallerup (sidst i 1875) i Thy.

Efter hans egne Ytringer forefandt han dog, navnlig i Hovedsognet, ikke nogen særdeles Sympathi for hans Venstresind, som vel derfor mest har støttet sig til Husmandsklassen, som mere delte hans politiske Anskuelse og ikke søgte synderlig Omgang udenfor Sognets Smaamænd, med hvem han tildels synes at have fraterniseret paa en mindre taktfuld Maade (han sees saaledes at være Dus med en Landsbymurer i Sognet). I det hele lader hans grundtvigianske Begejstring til da at være traadt noget i Baggrunden for den politiske Exaltation, som under Konflikten i Rigsdagen i Vinteren 1876/77 aldeles opfyldte ham og drev ham til stedse større Yderligheder, skjøndt han just ikke synes at have agiteret stærkt i offentlige Møder, men mest indskrænket sig til extreme Udtalelser i sin nærmeste Vennekreds, som dog ikke undlod at vække Opmærksomhed ogsaa udenfor samme. Heller ikke lagde han Skjul paa, at Udstedelsen af en provisorisk Finanslov kunde foranledige ham til Demonstrationer fra Prædikestolen, og det kom saaledes ikke ganske uventet for hans Sogns Folk, at han efter at bemeldte Lov var udkommet i Midten af April 1877, den paafølgende Søndag (22. April) i sin Prædiken i Kallerup Kirke bragte dette Regjeringens Skridt paa Bane som en ulovlig Gjerning, betegnede Kongen som den, der havde brudt sin Ed paa Grundloven og følgelig ikke længere var berettiget til at bære Kronen, som han udtalte Haabet om, at han vilde nedlægge. Efter den Opsigt dette vakte og den Misbilli-

gelse, som umiddelbart efter Gudstjenesten blev ham tilkjendegivet, afholdt han sig dog fra lignende Udtalelser i den Prædiken, han strax efter holdt i Hovedsognet.

Han blev nu strax suspenderet fra Embedet og sat under Tiltale. I Forhørene vedgik han sine Udtalelser og erklærede dem for Frugten af modnet Overlæg, som han havde anset det for sin Pligt ikke at tilbageholde, men gik ind paa at afholde sig fra lignende Ytringer, da det blev ham betydet, at han ellers vilde blive belagt med personlig Arrest. Dette Løfte holdt han dog ikke, og som Følge deraf blev han arresteret den 18de Maj.

Imidlertid var Spørgsmaalet om hans Tilregnelighed paa Grund af Sindssygdommen i 1869 blevet rejst gennem Breve fra hans Familie og Venner, og han blev i denne Anledning indlagt til Observation her i Asylet d. 31te Maj 1877. Da det Offentlige kun betalte for 3de Forplejning, erlagde han selv Differencen mellem denne og 1ste Pleje og blev saaledes anbragt paa Enkeltværelse i Asylet.

Journalnotat af 9. Juni 1877: Pastor Holm er en Mand af Middelhøjde, snarere under end over, noget spinkel, tør og mager, men ikke af sygeligt Udseende, med et ret livligt Physiognomi og uden noget særligt Paafaldende i sin sædvanlige Optræden og Væsen. Ved Ankomsten var han i nogen Sindsbevægelse og studsede ved at mærke, at her nok vilde blive Tale om mere end faa Dages Ophold, men beherskede sig dog ret godt, har efter et Par mislykkede Forsøg paa at stille sig paa en exceptionel Fod til Anstalten og efter en enkelt heftig Opbrusning over de tvungne Forhold, som dog lod sig dæmpe ved rolige Forestillinger, hidtil forholdt sig stille og ordentlig og uden Indsigelser føjet sig efter Stedets Skik og de givne Anvisninger.

Han samtaler ret frit og naturligt om almindelige Gjenstande uden at røbe særdeles Tilbageholdenhed eller Mistænksomhed, undslaar sig heller ikke for at meddele, hvad Oplysninger, der forlanges, udtaler sig ret uforbeholdent og aabent om sine Anskuelser og lægger ikke Skjul paa, at Øjeblikkets politiske Interesser fylder hans Tanker helt og holdent, men søger dog ikke Lejligheder til at udbrede sig derover. Indlader man sig imidlertid med ham paa slige Materier, taler han sig varm og ivrig, bliver hensynsløs og extravagant i sine Udtryk, ulogisk i sin Argumentation og taber sig i socialistisk og venstrepolitisk Pølsesnak.

Han er da ret uimodtagelig for Modgrunde, men taaler dog saa-

vidt Modsigelse, at det som oplyst er gjørligt at føre en Diskussion med ham, hvorigjennem der da kommer allehaande utopiske Ideer frem om de sociale Forhold ved Siden af en højst apellerende, men i det mindste tilsyneladende oprigtig og velment patriotisk Følelse, et glødende Frihedssværmeri og et brændende Had til alt Højrevæsen, der stemples som Løgn og Tyranni, medens han tillige med al sin Ensidighed og blinde Fordømmelse af anderledes Sindede, i mange Punkter lægger en reel og retskaffen Tænkemaade for Dagen. Saaledes udtaler han sig meget skarpt om den J. A. Hansenske Skandale, misbilliger ogsaa Bjørnbek og hans Færd og synes i det hele mest at have drevet Venstrepolitik for egen Regning uden at være Redskab for nogen af Venstreførerne, med hvem han overhovedet ikke synes at staa i nærmere Forbindelse. Sine Udtalelser fra Prædikestolen vilde han have anseet det for Fejghed at tilbagekalde, de kunde dog maaske bevæge Kongen til at resignere, i hvilket Tilfælde han lader til at nære en uklar Forestilling om, at Folket i Anerkjendelse af hans Anger over Edsbrudet igjen kunde kaare ham til Konge, saa at Alt kunde blive godt igjen, hvorimod han ellers antyder Muligheden af en Afsættelse, naar Rigsdagen atter samles.

Konsekvensen af hans Optræden den 22. April synes han villig til at bære for den retfærdige Sags Skyld, »der dog omsider vil sejre«; men han lader dog til at være ret alvorlig ved Tanken om den Straf, der kan vente ham, om han end gjør sig Umage for at bortræsonnere dens Betydning for ham selv. I det hele kan han ingenlunde siges at gøre Parade mod det Foreholdne.

Det er ham meget magtpaaliggende ikke at blive erklæret for sindssyg, og han afviser Tanken om at være det med megen Bestemthed, uden at han dog synes at føle sig særdeles krænket derved eller bliver irriteret, naar Spørgsmaalet kommer paa Bane; i det højeste røber han nogen Uvillie mod dem af hans Slægt og Venner, som har rejst det uden al virkelig Grund. Anfaldet i 1869 forklarer han simpelthen som Resultatet af de religiøse Anfægtelser, Tvivl og aandelige Kampe, som han i længere Tid havde været underkastet og af de Grublerier hans Besøg hos Svogeren Otto Møller nærmest havde fremkaldt; han var derved blevet aandelig overanstrengt og havde tilsidst under længere Tids Søvnløshed tabt Herredømmet over sig selv. Han bestræber sig for at reducere saavel Varigheden som Intensiteten af dette Anfald til det mindst mulige, skjøndt han ikke synes at have nogen klar Erindring om

sin Tilstand paa Hospitalet – han ømmer sig endogsaa mod at erkjende det for en egentlig Sindssygdom og vil ikke vide af, at der efter hans Afgang fra Hospitalet endnu kan have været en sygelig Tilstand tilstede. Han benægter dengang at have været hallucineret, men indrømmer, at han endnu, naar der kommer religiøse Anfægtelser over ham, stundom hører »en Truselsrøst«, som dog ikke angriber ham videre, da han veed, at den kommer fra Djævelen. Denne Truselsrøst opfatter han gennem Øret: den kommer udvortes fra, men er ikke nogen artikuleret Lyd, skjøndt han nok forstaar dens Betydning. Ogsaa har han undertiden fornummet en Stemme, der kommer fra hans eget Indre og har sit Sæde i Brystet, men som ikke synes at forurolige ham, snarere at være ham tilfredsstillende. Derimod benægter han bestemt nogensinde at have haft Syner eller guddommelige Aabenbaringer. Men undertiden har han i Nærheden af visse Personer bemærket en fra dem udgaaende »Duft« som af Roser eller Nellikerod. Dette Phænomen, mener han, er det samme som i Christenforfølgesens Tid ogsaa iagttoges hos Martyrerne og betyder, at den Paagjældende har en levende christelig Tro. Første Gang, han bemærkede det, var hos Pastor Thomas Rørdam i Norup i Fyn, da han en Dag, medens han var Kapellan i Østrup, kjørte sammen med ham paa en aaben Vogn; senere har han bemærket det Samme hos Flere, blandt andre hos Pastor Jacobsen i Nykjøbing, og ikke sjældent naar han administrerede Alterets Sakrament, ved hvilken Lejlighed det især har været ham behageligt, da han saa kunde føle sig overbevist om, at Vedkommende nød Sakramentet paa rette Maade. Han holder for, at dette Phænomen til alle Tider har fundet Sted som særligt Tegn paa Guds Naade, men at det paa Grund af det tiltagende religiøse Liv er blevet hyppigere i nærværende Tider, fornemmelig siden Grundtvigs Lære om »Ordet af Guds Mund« fandt Indgang hos Folket, og at det altsaa staar i et særligt Forhold til Grundtvigianismen. Han selv er ikke den Eneste i hans Bekjendtskabskreds, der har fornummet det. Rørdam, til hvem han talte derom, erklærer det dog for Indbildning, men som En, der har iagttaget det og tror derpaa, nævner han en fynsk Højskolelærer Morten Eskesen (der vistnok er Broder til Patienten Thomas Eskesen, som døde her i Asylet for et Aarstid siden). Ingen af disse hallucinatoriske Phænomener vil han nogensinde have bemærket før Hospitalsopholdet i 1869, men han haandhæver meget bestemt deres Uafhængighed af dette, og det skjønnes heller ikke rettere, end at

de kun staar i Forbindelse med hans indre religiøse Rørelser, ikke derimod med hans politiske Exentriciteter. Ogsaa benægter han Sandsebedrag eller lignende Phantasmer i Barndommen og i Opvæksten, kun havde han paa Retraiten fra Dannevirke i 1864 Syner, ligesom mange andre af Soldaterne. Fremdeles indrømmer han, at han habituelt lider af urolig og afbrudt Søvn, især naar hans Sind er i Bevægelse, hvilket han uopfordret betegner som »en Nerve-svækkelse, han har arvet efter sin Moder«. Her paa Stedet synes han dog at sove ret godt, ligesom han i det hele lader til at føle sig vel og har Funktionerne i Orden, benægter ogsaa andre habituelle Onder og vil, med Undtagelse af en »Gigtfeber« længe før Sindsygdommen, aldrig have gennemgaaet nogen alvorligere Sygdom. Hjertets Auskultation udviser intet Abnormt.

Han har hidtil været holdt paa Eneværelse, hvor han beskæftiger sig med æsthetisk Læsning o. desl., saa at han sjældent træffes ledig. Han røber ingen Tilbøjelighed til at sætte sig i Forbindelse med Omgivelserne, viser sig endogsaa noget sky lige over for Patienterne og holder sig i Gaarden mest for sig selv, men sees ofte at gaae omkring der, fordybet i Tanker og i kjændelig Sindsbevægelse. Døren aabnes herefter for hans Værelse: han begynder at spise i Selskab med de andre Patienter i Afdelingen og at blive trukket ind i Samliv med disse.

Journalnotat af 15. juni 1877: Skikker sig fremdeles ordentligt, passer sig selv, indlader sig ikke meget med de andre Patienter og kommer ikke i Disput med Nogen.

Journalnotat af 21. juni 1877: Røber i Anledning af Rigsretsdømmen i Marmorkirkesagen en paafaldende Mangel paa Kjendskab til denne Sag.

Journalnotat af 30. juni 1877: Giver fremdeles ikke Anledning til at ansee ham for sindssyg, gjør sig meget lidt bemærket og finder sig i Forholdene, uagtet han ved Lejligheder ikke lægger Skjul paa, at han anseer de Indskrænkninger, hans Frihed her er underkastet, for utilbørlige. Han har i Anledning af en Søsters længe ventede Død faaet en naturlig og smuk Korrespondance med en anden Søster, hvori han blandt andet lægger megen Samvittighedsfuldhed i Pengesager for Dagen. Iøvrigt beskæftiger han sig en Del med Skriverier som Forberedelser til hans Forsvar. Han er nemlig fast bestemt paa selv at ville føre sin Sag. Advarslar om, at han kunde være udsat for at forløbe sig og gjøre Ondt værre ved denne Fremgangsmaade, synes han at tage Overlægen ilde op, skjøndt

han tilsyneladende har optaget dem i en god Mening. Derimod lagde han en umiskjændelig Glæde for Dagen ved i Aften at høre, at han med det Første vilde blive erklæret for ikke sindssyg og vilde aldeles Intet høre om, at han dog nok ved Lejlighed kunde være udsat for at blive det.

Journalnotat af 4. juli 1877: Erklæring afgaaet om, at han ikke kan ansees for utilregnelig, men er et til Sindssygdом stærkt disponeret Subjækt.

Journalnotat af 8. juli 1877: Afhentet til Arresten i Thisted under Ledsagelse af en Privatmand. Udskreven som: ikke sindssyg.

Udtog af journalen: Religiøs Exaltation og politisk Fanatisme, kulminerende i et Angreb paa Kongen fra Prædikestolen. Mistænkt for Utilregnelighed paa Grund af en forlængst overstaaet Mani. – Ikke sindssyg.«

Retspsykiatrisk erklæring over Sofus Holm ved professor Selmer

I konklusionen af den retspsykiatriske erklæring, der er skrevet af professor Harald Selmer under indlæggelse i Asylet ved Århus, anføres følgende:

“Sognepræst Sofus Holm’s yderliggående Paastande have ikke det samme Præg, som er karakteristisk for den Sindssyges Vanvidsideer; de have en mere abstrakt Charakter end disse, dreje sig ikke som hos den Sindssyge fortrinsvis om hans eget Jeg, have ikke deres Udspring fra Hallucinationer og ere i intet Væsentligt forskjellige fra de Sætninger, der nutildags jævnlig ses forfægtede af socialistiske og politiske Ordførere. – Den Tvivl, der har været rejst om Pastor Holm’s Tilregnelighed, synes mindre at støtte sig til selve hans inkriminerede Adfærd end til den Omstændighed, at han engang tidligere har været behandlet i Kjøbenhavns Kommunehospital for et Anfald af Sindsforvirring, der muligvis kunde have efterladt sig Følger, som i denne Henseende maatte komme i Betragtning. Han selv er nu ikke utilbøjelig til ganske at bortræsonnere den sygelige Beskaffenhed af dette Anfald, hvori han kun vil se Kulminationspunktet af den Exaltation, som var Følgen af et Omslag i hans christelige Trosliv, der efter langvarige og aandsanstrengende Grublerier og Anfægtelser i den foregaaende Vinter havde gjort ham til en ivrig Grundtvigianer. Imidlertid synes han for en stor Del at have tabt Erindringen om sin virkelige Tilstand under sit Ophold paa Hospitalet, og efter hvad der i Sagens Bilag

er meddelt efter Hospitalets Journal, maa det anses for afgjort, at han virkelig har haft et Anfald af akut Mani med Udbrud af Voldsomhed, Hallucinationer og religiøs Forvirring, som rigtignok synes at være gaaet paafaldende hurtigt over, medens der dog ikke er noget Usandsynligt i, at de Rester af Sygdommen, der muligvis have været tilbage ved hans Afgang fra Hospitalet efter ikke mere end 6 Dages Ophold, ganske kunne have tabt sig i Løbet af de Maaneder, han derpaa tilbragte i Hjemmet, indtil han blev Kapellan i Østrup. Under hans fleraarige Ophold i denne Stilling vides det heller ikke, at enten hans Embedsførelse eller øvrige Færd har vakt Formodning om, at han ikke var kommen sig, eller at der overhovedet, bortset fra de Ejendommeligheder og den Hang til Exaltation, som har fulgt ham hele Livet igjennem, har været bemærket noget Sygeligt i hans Sindstilstand, hvad der da ogsaa ganske stemmer med de Vidnesbyrd om denne, der ere fremkomne under de i Sagen afholdte Forhør, for saa vidt angaar den Tid, da han har været Præst i Skjoldborg. Der lader sig saaledes ikke paa-vise nogen Forbindelse mellem hint for længst overstaaede Anfald af Sindsforvirring og det senere Passerede. – Det samme gjælder om den Iagttagelse, hvorpaa Kapellan J. i en blandt Sagens Bilag værende Skrivelse af 8de Maj har henledet Opmærksomheden. Det er ganske rigtigt, at Pastor Holm ikke er aldeles fri for Spor af Hallucinationer. Undertiden, skjønt ikke ret mange Gange, vil han nemlig have bemærket saadanne Lugtfornemmelser, som i den ovennævnte Skrivelse omtales (en Blomsterduft i Nærheden af visse Personer og under visse Situationer, saasom ved Administrationen af Alterens Sakrament), hvis subjektive og illusoriske Natur han ikke vil indrømme, idet han under Paaberaabelse af lignende Beretninger fra Kirkehistorien anser dem for Phænomener, der ogsaa i tidligere Tider have eksisteret som Vidnesbyrd om en for Gud velbehagelig Udvikling af det religiøse Liv hos de Paagjældende, og som han nu mener igjen ere blevne hyppigere, siden Grundtvigianismen har vakt et saadant Liv i højere Grad end hidtil, – ligesom han ogsaa navngiver andre Personer, der have fortalt ham, at de have gjort samme Iagttagelse. Dernæst vil han under de religiøse Anfægtelser, han endnu stundom kan være underkastet, af og til have hørt, hvad han kalder »en Truselsrøst«, som kommer udvortes fra uden at forme sig til tydelige Ord og efter hans Formening hidrører fra Djævelen, og til andre Tider en bifaldende Stemme, der udgaar fra hans eget Indre. Aabenbarelses eller andre

bestemt udprægede Hallucinationer benægter han dog, og de anførte Fornemmelser staa efter hans egen Forklaring udelukkende i Forbindelse med stærke Rørelser i hans indre religiøse Liv, uden at have Noget at gjøre med hans politiske Meninger eller med den Optræden, som har foranlediget Myndighedernes Indskriden. – I Henhold til det Ovenstaaende skjønner jeg altsaa ikke, at Pastor Holm kan betragtes som utilregnelig med Hensyn til den Adfærd, som er gjort til Gjenstand for det Offenliges Tiltale; men jeg bør dog ikke tilbageholde den Udtalelse, at, medens han allerede efter sin naturlige Sindsbeskaffenhed maa anses for at være stærkt disponeret til Sindssygdом, giver det tidligere overstaaede Anfald i Forbindelse med de ovenberørte Spor af Hallucinationer forøget Sandsynlighed for, at han ved at komme i Situationer og Forhold, der maatte egne sig til at begunstige en saadan Eventualitet, igjen kunde blive sindssyg.«

Provsterettens dom den 17. august 1877

I Det kongelige Sundhedskollegiums forhandlinger i året 1878[1] anføres det, at Sofus Holm ved Hillerslev-Hundborg herreders Provsterets dom af 17. august 1877 blev idømt embedsfortabelse og otte måneders forbedringshusarbejde.

Provsteretten bestod af amtmanden i Thisted og provsten for Hillerslev-Hundborg herreder, og amtmanden i Thisted havde beskikket sagfører Lykke, Thisted, til at føre sagen. I Provsteretten oplyste lærer Bjørndal Poulsen fra Skjoldborg, at pastor Holm, efter at der var anlagt sag, havde sagt, at det ville være let at samle nogle tusinde unge mænd til at storme våbenkammeret i København, afvæbne hæren og kuldkaste det bestaaende styre, og det ville han selv gerne være med til. Bjørndal Poulsen mente dog, at denne udtalelse var kommet som en pludselig indskydelse, da pastor Holms tale ved denne lejlighed havde været meget springende. Han havde også udtalt, at han før havde sat sit liv i vove for landets skyld, så han var heller ikke bange nu.

Pastor Holm protesterede under sagens behandling i Provsteretten mod Provsterettens kompetence under henvisning til, at dommerne her var Kongens tjenere, mens Kongen selv var part i

[1] Det kongelige Sundhedskollegiums Forhandlinger i Aaret 1878, C.A.Reitzels Forlag, Kjøbenhavn, 1880, s. 102.

sagen. Men han erkendte, at han i sin prædiken i Kallerup Kirke havde udtalt, at landets konge, der havde aflagt ed på Grundloven, ved at udstede en provisorisk finanslov havde brudt sin ed og derfor var en meneder, samt at Kongen ikke længere sad på tronen med rette og heller ikke med rette bar kronen. I kirkebønnen bad han til Gud, at denne ville indgive Kongen at omvende sig og nedlægge den krone, han ikke bar med rette. Pastor Holm tilføjede, at det havde været ham en forfærdelig forsmædelse, at føreren for det danske folk sad på tronen med urette. Af talrige vidneudsagn, der var Provsteretten i hænde, fremgik det, at præsten egentlig var velanskrevet i sit pastorat, hvor man agtede ham for hans retsindighed og sandhedskærlighed, men han kunne dog være fuldstændig hensynsløs i sin søgen efter sandheden.

Ved udmåling af straffen mente retten dog at burde tage hensyn til hans retsindighed, hensynsløse sandhedskærlighed og hæderlige vandel, men dommen kom trods dette til at lyde på embedsfortabelse, otte måneders forbedringshus og udredelse af sagens omkostninger. Dommen blev appelleret både af Sofus Holm og kulturministeren til Landemodet.

Landemodets dom den 16. oktober 1877

I Ugeskrift for Retsvæsen 1878[2] anføres det, at Aalborg Stifts Landemodes dom af 16. oktober 1877 er sålydende:

»Under nærværende efter Ordre fra Kirke- og Undervisningsministeriet samt fra Justitsministeriet anlagte og fra Hillerslev-Hundborg Herreders Provsteret til Landemodet indankede Sag, tiltales suspenderet Sognepræst for Skjoldborg og Kallerup Menighed Sophus Holm, der er født d. 15. Marts 1837, for det af ham under Gudstjenesten i Kallerup Kirke Søndagen d. 22. April d.A. udviste forargelige og for Hans Majestæt Kongen fornærmelige Forhold.

Foreløbig bemærkes det, at Tiltalte under Sagens Behandling for Provsteretten har bestridt dennes Kompetence til at dømme i Sagen, fordi dens Medlemmer ikke blot ere Dommere, men tillige den udøvende Magts Haandhævere og som saadanne Kongens Tjenere, medens Kongen selv er Part i Sagen, men denne Indsigelse, som maa anses for ganske uhjemlet, og som han iøvrigt heller ikke

[2] Ugeskrift for Retsvæsen, G. E. C. Gad, Kjøbenhavn, 1878, s. 905.

udtrykkelig har gjentaget for Landemodet, vil ikke kunne tillægges nogensomhelst Betydning.

Forsaavidt dernæst Tiltalte, der paa ingen Maade har villet erkjende at have forset sig, har forsøgt at føre Bevis for, at Udstedelsen af den foreløbige Finanslov indeholder et Grundlovsbrud, for hvilket Kongen maa bære Ansvaret, og i Henhold dertil har ment sig berettiget til at udtale sig saaledes, som sket er, da følger det allerede af den Hans Majestæt Kongen tilkommende Ansvarsfrihed og Ukrænkelighed, at der intetsomhelst Hensyn kan tages til det af Tiltalte i saa Henseende Anførte, og idet Tiltalte – hvis Tilregnelighed der efter den af Overlægen ved Sindssygeanstalten ved Aarhus, hvor han har været indlagt til Iagttagelse, afgivne Erklæring samt de iøvrigt foreliggende Oplysninger ikke er nogen tilstrækkelig Grund til at drage i Tvivl – findes ved de fremhævede forargelige og i høj Grad fornærmelige Ytringer paa det Groveste at have krænket den Ærbødighed, der skyldes Landets Konge, maa det ved Fastsættelsen af det Straffeanvar, som han derved ifølge Straffelovens § 90 har paadraget sig, komme i Betragtning som skærpende Omstændigheder, at han efter den af ham aflagte Embedsed i en særlig Grad maatte føle sig forpligtet til Troskab og Lydighed mod Kongen, at han, som af ham vedgaaet, ikke har talt efter Øjeblikkets Indskydelse, men med fuldt Overlæg, og at de fornærmelige Ytringer ere fremførte fra Prædikestolen til den forsamlede Menighed.

Da Lovens 2–4–9 og Kirkeritualet Kap. I Art. I m. fl. paalægger Præsterne i deres Prædiken »at holde sig fra allehaande Skjænden og Forhaanelse, saa at de ingen røre ved Navn«, samt forbyder dem »at føre noget frem, som deres Tilhørere ikke vedkommer, eller noget, som angaar Kongens Regering, Statssager, Kgl. Ordinantser og Befalinger eller deslige, videre end til at formane Tilhørerne til allerunderdanigst Lydighed imod deres Konge, hans Bud og Befalinger«, skjønnes det fremdeles ikke rettere, end at det af Tiltalte udviste Forhold tillige maa lægges ham til Last som et grovt Misbrug af Embedsstilling, der efter dets Beskaffenhed maa siges at krænke det Offentliges Ret, og altsaa maa medføre Straf efter Straffelovens § 141.

Den Straf, Tiltalte har forskyldt, findes efter samtlige Omstændigheder og navnlig ogsaa under Hensyn til, at han iøvrigt har Vidnesbyrd om retsindig Tænkemaade og hæderlig Vandel, ved den indankede Dom passende at være bestemt til Embedsfortabelse og

8 Maaneders Forbedringshusarbejde, og da det ligeledes maa billiges, at Aktionens Omkostninger ere paalagte Tiltalte, vil bemeldte Dom saaledes i det Hele være at stadfæste, hvorhos Tiltalte i Salær til Aktor for Landemodet vil have at udrede 30 Kr. Sagførelsen for Landemodet har været forsvarlig.

Thi kjendes for Ret: Provsterettens Dom bør ved Magt at stande. I Salarium til Aktor for Landemodet, Prokurator Hasselbach, betaler Tiltalte 30 Kr. At efterkommes under Adfærd efter Loven.«

Landemodet bestod af: Frederik Christian Emil Dahlstrøm, kammerherre, stiftamtmand over Ålborg Stift, amtmand over Ålborg Amt, commandeur af Dannebrog p.p. og Peter Engel Lind, lic. theol., biskop over Ålborg Stift, ridder af Dannebrog; biskop Peter Engel Lind afgav dissens:

»Da det af, hvad der er oplyst om suspenderet Sognepræst for Skjoldborg og Kallerup Menigheder, Sofus Holm, maa betragtes som sikkert, at han, idet han begik den Forbrydelse, for hvilken han er tiltalt, har, vildledet af falske Begreber, troet at handle i Sandhedens og Rettens Navn, kan jeg ikke tilkjende ham Forbedringshus-Straf, men maa foretrække i Henhold til Straffelovens § 57, efter samme Lovs § 141 og § 90 at dømme ham til Embedsfortabelse og ét Aars simpelt Fængsel.»

Sofus Holms forsvarsindlæg i Landemodet

Sofus Holm havde tidligere frabedt sig en forsvarer ved sagens behandling i Provsteretten, og heller ikke ved behandlingen i Landemodet ønskede han nogen forsvarer, men her leverede han selv et indlæg, der er fundet i bispearkivet i landsarkivet i Viborg[3].

»Til Ålborg stifts landemode! Det har undret mig, at jeg hverken i anklageindlægget for provsteretten eller i provsterettens begrundelse af sin dom over mig eller i anklageindlægget for landemodet har fundet nogen påvisning af, at det er løgn, hvad jeg har sagt i Kallerup kirke, ligesom jeg heller ikke i indlægene imod mig har fundet nogen gendrivelse af det af mig indgivne forsvarsindlæg; ja, anklageren for landemodet fritager sig endogså ganske for en slig gendrivelse, i det han bemærker, at det af mig fremførte kun er gamle påstande; men selv om det kun er gamle påstande, derfor kan de gærne være sande, og derfor trænger de lige fuldt til en

[3] Aalborg bispearkiv, biskoppens journalsager, 1880, registr. nr. C 1-228 nr. 348.

gendrivelse, hvis de er usande. Jeg har derfor ikke meget videre at tilføje til det af mig fremførte dels i min prædiken og dels i mit forsvarsindlæg, så længe bægge står uigendrevne. Da imidlertid bestemmelsen om kongens ansvarsfrihed stadig føres frem imod mig – uden at der imidlertid gøres mindste forsøg på nogen gendrivelse af den formentlig uigendrivelige sandhed, at når kongen selv omstøder grundloven, da omstøder han med det samme den grundlovsbestemmelse, efter hvilken han er ansvarsfri –, skal jeg dog tilføje endnu følgende. – Jeg har formentlig med grund antaget, at den ene grundlovsbestemmelse ikke er bestemt på at slå den anden ihjel, og at således grundlovens § 12 ikke er bestemt til at ophæve § 7. Ti hvis det skulde være tilfældet, at § 12 om kongens ansvarsfrihed kan bevirke, at kongens ed ikke har det mindste at sige, så han kan holde og bryde den, som han lyster, eller hvis § 12 kan give ham lov at bryde den grundlov, som han i følge § 7 har lovet at holde, så har han jo efter det samme lov til at ophæve en hvilken som helst grundlovsbestemmelse også den om ministeransvarligheden, og da er den eneste grundlovsbestemmelse, der bliver tilbage, og som sluger alle de andre, den om kongens hellighed og ukrænkelighed og uansvarlighed, så han kan sælge land og rige eller gøre sig selv til en fjende og forræder deraf og dog vedblivende beholde sin uansvarlighed uskadt!! Men denne måde at læse grundloven på minder stærkt om den måde, hvorpå en vis person læser bibelen, og da er kongen ikke konge af Guds nåde, men af Guds vrede.

Men som nu § 12 ikke må ophæve § 7 og den hele grundlov, således må omvendt heller ikke § 7 gøre bestemmelsen om kongens ansvarsfrihed betydningsløs, men det gør den heller ikke, hvis der ikke lægges nogen anden mening ind i § 12 end denne indeholder. Hvis således lovene bliver slet og forsømmelig gennemførte, eller hvis landets midler, som er ministrenes bestyrelse underlagt, ødes, og hvis der uden at dette ændres af regeringen vises uorden og forsømmelighed i den gærning, som de offentlige myndigheder har at røgte, så at altså ministre og embedsmænd forsømmer at gøre landet den gavn, som deres embedspligt pålægger dem, da bærer ikke kongen, men ministrene ansvaret for denne strafskyldige forsømmelighed i ledelsen af regeringen over Danmark. Men, hvis ministrene ikke blot således er utro og forsømmelige statstjenere, men oven i købet gør brud på landets forfatning, da er et slikt brud ikke forsømmelighed i ledelsen af regeringen over landet, men et

fjendtligt angreb på samme, og da er ministrene ikke længere utro tjenerne, men åbenbare fjender. Ministrenes forhold er da at ligne ved en fører for en hærafdeling, som skal forsvare en fæstning, men som ej blot opgiver forsvaret og nedlægger våbnene og således formindsker forsvarernes antal, men som oven i købet går over til fjenden og forøger deres rækker. Og som en slig hærfører ikke er en blot forsømmelig fædrelandsforsvarer, men en åbenbar landsforræder, således er de ministre, som ikke blot forsømmer lovenes gennemførelse eller lader administrationen bære sig lige så galt og forsømmeligt ad som den lyster, men som oven i købet bryder med landets forfatning og påfører det ligefrem skade, de er ikke forsømmelige statstjenerne, men åbenbare statsforbrydere. Og mens derfor kongen i følge § 12 er uden al ansvar selv for de groveste forsømmelser i ledelsen af landets regering eller uden al ansvar for forsømmelsen af den gavn, som landet skulde have af sin regering, så kan han derimod ikke i følge samme § 12 have lov til i forening med sine ministre eller nogen som helst anden at påføre landet ligefrem skade ved f.eks. at bryde dets forfatning og således gøre sig til folkets fjende, ti skade har han i følge § 7 selv lovet ikke at ville gøre sit folk og land, og i tilfælde af at han således gør sig til landets fjende, ophører han med det samme at være landets konge, og i så tilfælde ophører hans ansvarsfrihed med det samme. Men på den måde gør § 7 ej § 12 betydningsløs, ti mens § 7 forbyder kongen at føre forfatningen skade og gøre indgreb i folkets ret, så forbyder § 12 folk og samfund at gøre kongen ansvarlig, når folket og samfundet uforsvarlig bedrages for den gavn og nytte, som det kan fordre at have af sin regering, og som folket skal være sine forpligtelser mod kongen tro, således skal kongen også være sine forpligtelser mod folket tro, og det har han jo selv personlig lovet i sin til rigsdagen og dermed til folket overgivne skriftlige erklæring, hvori han har sat sin tro og sit ord i pant for sig og sin overholdelse af rigets forfatning. Hertil kommer, at den ed, som kongen har aflagt på forfatningen, har jo ingen anden end han selv underskreven, den er ikke underskreven af nogen minister eller noget statsråd, men overgivet statsrådet og rigsdagen, og hvad ord og løfte han selv er ene om at afgive, det må han også selv svare til, og det kan ingen svare til i hans sted af den simple grund, at ingen kan svare til et ord, som han ej har været med til at afgive.

Det er altså denne tilføjelse, jeg har at gøre til mit første indlæg, der så vidt jeg kan skønne står aldeles uigendreven, og det er dog

derpå, skulde man tro, det kommer an, om det kan gendrives som løgn, eller om det må erkendes som sandhed. Det har jeg i det mindste været godtroende nok til at anse for hovedsagen, om mit ord har været med eller mod sandheden, ligesom jeg også har været godtroende nok til at formene, at tro og love skal respekteres ej blot af de små, men også af de store. Men hvis jeg altså har taget fejl med denne min godtroenhed, så at altså tro og love, langt fra at skulle respekteres også af kongen og fyrster, tværtimod kan tilsidesættes af slige ophøjede personer, og hvis jeg fremdeles har taget fejl med min tro, at kongen som enhver anden skal bøje sig for sandheden, og at ikke sandheden skal bøje sig for kongen, ja, så har jeg negtelig forset mig grovt, men så skal jeg også med Guds hjælp med sindsro tage mod følgerne af en slig fejltagelse og ønsker blot, at jeg aldrig må tage værre fejl.«

Skjoldborg præstegård d. 7de Oktober 1877.

Sofus Holm
sognepræst v/
Skjoldborg og Kallerup

Forsvarerens anmodning om en udtalelse fra Sundhedskollegiet den 25. februar 1878

Højesteretsdommen findes i Ugeskrift for Retsvæsen af 1878[4]. Ved forelæggelse af sagen i Højesteret procederede aktor, etatsråd Buntzen, til stadfæstelse af Landemodets dom, idet han skildrede præsten som en i alle retninger eksalteret grundtvigiansk og ultrademokratisk sværmer, mens defensor, højesteretsadvokat Henrichsen, inden dommen fældedes, ønskede en ny udtalelse fra medicinsk side om hans sjælelige tilstand, og derfor begærede aktstykkerne forelagt for Sundhedskollegiet. I Det kongelige Sundhedskollegiums forhandlinger i året 1878 anføres det, at højesteretsadvokat Henrichsen ved at fremsende sagens akter til Kollegiet i skrivelse af 25. februar 1878 skriver følgende:

»Det har imidlertid forekommet mig, der møder som Tiltaltes befalede Defensor for Højesteret, at Prof. Selters Konklusion er mindre sikker eller klar; thi hvor det ikke er en legemlig sygelig Tilstand, hvis Udvikling kan forudses at føre til Sindssvaghed, der foreligger, der synes det i alt Fald mig som Lægmand at maatte være betænkeligt at anse en Person, der tidligere har havt Anfald

[4] Ugeskrift for Retsvæsen, G.E.C.Gad, Kjøbenhavn, 1878, s. 907–8.

af Sindssygdom, for fuldt tilregnelig, naar der foreligger saadanne Data, at der er Anledning til at udtale, at der er Sandsynlighed for, at han igjen kan blive sindssyg. Heller ikke forekommer det mig klart, naar Prof. Selmer statuerer, at de i Erklæringen nævnte Hallucinationer, der saavel efter det i samme om de paa Anstalten gjorde Iagttagelser Anførte som efter det Tidspunkt, da Kapellan J. i Skrivelse af 8de Maj s. A. gjorde sin Erfaring, maa antages at hjemsege Tiltalte ogsaa i den seneste Tid, udelukkende staa i Forbindelse med stærke Rørelser i hans indre religiøse Liv, uden at have Noget at gjøre med hans politiske Meninger eller den Optræden, som har foranlediget Myndighedernes Indskriden; thi dette synes dog i intet Fald at kunne siges om de Lugtesansen vedrørende Hallucinationer. Men ved Siden heraf maa det vistnok erkjendes at være et højst betænkeligt Phænomen, at Tiltalte, der fra alle Sider har bestemte Vidnesbyrd om at være ikke blot en sandhedskjærlig, men ogsaa en alvorlig Mand, kan tage en saa vigtig Sag saa letfærdigt, at han, uagtet han maa vide, at han ikke besidder særlig Indsigt i Lov og Ret, drister sig til ikke blot for sig selv at fælde en kategorisk og efter hans Formening ufejlbarlig Dom, hvorved han kjender Kongen skyldig i en af de groveste Forbrydelser, men ogsaa at indrette sin Optræden i Embedet i Overensstemmelse dermed. Kommer nu hertil, at Tiltalte under Sagens Gang ikke har været at bringe til at indse sin Vildfarelse, men bestemt fastholder sin Opfattelses Berettigelse og for fuldt Alvor søger retlig at begrunde samme, og at han, som bemærket, tidligere bevislig har havt Anfald af Sindssygdom, har jeg, ihvorvel han ikke har givet mig Anledning dertil, idet han maa antages fremdeles at ville hævde sin fulde Tilregnelighed, af Hensyn til Sagens Betydning troet ikke at burde akkviescere ved Prof. Selmers Erklæring, men at maatte bringe Sagen frem for Kollegiet som den højeste lægevidenskabelige Autoritet med tjenstlig Anmodning om Kollegiets Udtalelse om Tiltaltes Tilregnelighed.«

Sundhedskollegiets udtalelser den 5. april 1878

I Det kongelige Sundhedskollegiums forhandlinger i året 1878 [5] anføres det, at Sundhedskollegiet den 5. april 1878 afgav følgende erklæring:

[5] Det kongelige Sundhedskollegiums Forhandlinger i Aaret 1878, C.A.Reitzels Forlag, Kjøbenhavn, 1880, s. 93–6.

»Den foreliggende Sag bærer fra mange Sider Vidne om Tiltaltes fremherskende Disposition til stærke sjælelige Brydninger og overspændt Sindsstemning, saavel som om hans Hang til yderligt gaaende Meninger og Mangel paa Ligevægt og roligt Omdømme overfor Forhold, som have sat hans Sind i Bevægelse, i hvilken Henseende Kollegiet kun nærmere skal paapege den i Etatsraad, Overlæge Selmers Erklæring givne Skildring af hans Maade at udtale sig paa i Samtaler om det Forhold, som har bragt ham under Tiltale, nemlig »at han let er kommen i Affekt og da har kunnet skrue sig op i en Exaltation, der har gjort ham uimodtagelig for Modgrunde, ulogisk i sin Argumentation, lidenskabelig i sine Udtryk og tilbøjelig til at tabe sig i nærgaaende Sigtelser mod anderledes Tænkende og til at udbrede sig i et Væv af Deklamationer og Phraser o. s. v.«. Etatsraad Selmer føjer til, at »selv hans mest yderliggaaende Paa-stande dog ikke have det samme Præg, som er karakteristisk for de Sindssyges Vanvidsideer«, og ganske vist maa det ogsaa ubetinget indrømmes, at disse Træk saavel som den ovenfor berørte almindelige Disposition ingeni lunde i og for sig give Berettigelse til at antage en ved en sygelig Tilstand hidført Forstyrrelse i Hjernens Virksomhed med Tab af selve Evnen til sund og rolig Tænkning som liggende til Grund derfor, selv ikke hvor de, som her, staa i en saa paafaldende Modsætning til den Paagjældendes hele Dan-nelsestrin; men ved Siden af hine udprægede Ytringer af en ejendommelig sjælelig Disposition er der under Sagen oplyst andre Omstændigheder, som med megen Styrke pege hen paa en bestaaende Sygdomstilstand af den antydede Natur. Som en saadan maa først og fremmest udhæves de hos den Tiltalte fremtraadte Hallucinationer fra Lugtesansens og, som det fremgaar af hans til Etatsraad Selmer afgivne Forklaring, ogsaa fra Høresansens Side. Naar han nemlig ikke blot har disse illusoriske Sanseindtryk, men ogsaa tilskriver dem objektiv Gyldighed og ikke kan ledes til at erkjende deres sande Natur, da har, i det Mindste for saa vidt, en sygelig Tilstand uimodsigelig grebet ind i Hjernens Virksomhed og Evnen til at dømme rigtigt om Forholdene, og at denne Forstyrrelse ikke indskrænker sig til det begrænsede Omraade, som umiddelbart vedrører Hallucinationerne, men ogsaa griber dybere ind i hans hele Sjæleliv, dette synes i og for sig meget rimeligt, allerede efter den alvorlige Betydning, som han tillægger sine Fornemmelser. Naar den Tiltalte har ment i saa Henseende at kunne hævde en Modsætning mellem sit religiøse Liv og sine politiske Meninger og med

disse tillige den Optræden, som har foranlediget Myndighedernes Indskriden, forekommer der Kollegiet ikke at kunne lægges megen Vægt herpaa, saameget mindre, som jo netop den foreliggende Sag viser de politiske Meninger blandede ind i den gejstlige Virksomhed. Hertil kommer nu som et meget betydningsfuldt Moment det Udbrud af aabenbar og utvivlsom Sindssygdом, som den Tiltalte tidligere har havt. Naar dette ses i Sammenhæng med de fremkomne Oplysninger om hans nærmest forudgaaende og senere paafulgte Liv og Færd, synes det ikke Kollegiet at staa som et isoleret og fra en ikke syg Tilstand afgrænset Sygdomsanfald, men langt snarere som en akut og voldsom Opblussen af en chronisk Tilstand, der er vedbleven at bestaa, om end tilbagevendende til relativ Ro.

I Henhold til de ovenstaaende Bemærkninger kan Kollegiet – skjønt det tilfulde erkjender, at Tiltaltes hele Optræden i flere Henseender giver et andet Billede end det, som den Sindssyge i Almindelighed frembyder – alt sammenholdt, dog ikke andet end finde overvejende Grund til at antage, at han ikke blot, som Etatsraad Selmer mener, efter sin naturlige Sindsbeskaffenhed er stærkt disponeret til Sindssygdом og efter sit tidligere Anfald særlig udsat for Tilbagefald, men i Virkeligheden allerede var sindssyg, da han gjorde sig skyldig i det Forhold, hvorfor han er sat under Tiltale.«

Højesterets dom den 26. april 1878

I Ugeskrift for Retsvæsen 1878[6] anføres Højesterets dom:

»Efter den indankede Doms Afsigelse er der af det kgl. Sundhedskollegium afgivet en Erklæring, hvori det blandt Andet udhæves, dels at Tiltalte lider af Hallucinationer, som han selv tillægger objectiv Gyldighed, hvilken sygelige Tilstand, efter hvad Kollegiet anser for meget rimeligt, ikke indskrænker sig til det begrænsede Omraade, som umiddelbart vedrører Hallucinationerne, men ogsaa griber dybere ind i hans hele Sjæleliv, dels at han tidligere har havt et Udbrud af aabenbar og utvivlsom Sindssygdом – hvorunder han efter det Oplyste navnlig havde et maniakalsk Anfald – og som, set i Sammenhæng med de fremkomne Oplysninger om hans nærmest forudgaaende og senere paafulgte Liv og Færd, ikke synes Kollegiet at staa som et isoleret Sygdomsanfald, men langt snarere som en akut og voldsom Opblussen af en kronisk Tilstand,

[6] Ugeskrift for Retsvæsen, G.E.C.Gad, Kjøbenhavn, 1878, s. 907–8.

der er vedbleven at bestaa, om end tilbagevendende til relativ Ro; hvorefter Kollegiet udtaler, at det ikke kan Andet end finde overvejende Grund til at antage, at Tiltalte ikke blot – som Overlægen ved Sindssygeanstalten har ment – efter sin naturlige Sindsbeskaffenhed er stærkt disponeret til Sindssygdom og efter sit tidligere Anfald særlig udsat for Tilbagefald, men i Virkeligheden allerede var sindssyg, da han gjorde sig skyldig i det Forhold, hvorfor han er sat under Tiltale.

I Betragtning heraf, og naar henses til de iøvrigt fremkomne Oplysninger, tør det ikke antages, at Tiltalte, da han udviste det ham paasigtede, i Landemodets Dom fremstillede Forhold, var i Besiddelse af Tilregnelighed. Der vil derfor i Medfør af Straffelovens § 38 være at tillægge ham Frifindelse for Aktors Tiltale, hvorhos Aktionens Omkostninger ville være at udrede af det Offentlige.

Thi kjendes for Ret:

Suspenderet Sognepræst Sophus Holm bør for Aktors Tiltale i denne Sag fri at være. Aktionens Omkostninger, derunder de ved Landemodets Dom fastsatte Salarier, samt i Salarium til Etatsraad Buntzen og Advokat Henrichsen for Højesteret 50 Kr. til hver, udredes af det Offentlige.«

Omtale af sagen i dagspressen

I indledningen til den ene af to skillingsviser[7], der behandlede sagen mod Sofus Holm, anføres: »At han er bleven idømt 8 Maaneders Forbedringshusarbeide, Fortabelse af sit Embede og Sagens Omkostninger for i en Prædiken, han har holdt i sin Kirke, at have forhaaet Kongen og betegnet ham som en Meneder.

Denne formastelige Tale har han villet forsvare ved at paabe- raabe sig Udstedelsen af den provisoriske Finanslov, hvilken – efter hans Mening – er et Brud paa Grundloven. Selv om dette er Tilfældet, saaledes at der er begaaet en Forbrydelse mod Forfatningen, er det ulovligt at gjøre Kongen ansvarlig derfor, da Hans Majestæt ifølge Grundloven er uansvarlig, hvorimod hele Ansvaret paahviler Ministrene. Kongens Person er hellig og ukrænkelig og

[7] »Den eneste rigtige og paalidelige Beretning og Vise om Kongen og Præsten«, C. Schoubo, Kjøbenhavn, 1877.

Ingen maa laste eller haane nogen af hans Gjerninger. Den, der gjør det, straffes med Forbedringshusarbeide.

Hvad der ogsaa er særligt oprørende ved denne Sag er den Omstændighed, at det er fra Prædikestolen at Holm har ført slig for-mastelig Tale. Kirken bør ikke være Stedet for politiske Betragt-ninger; man kommer i Kirken for at opbygges, for at høre Guds Ord, men ikke for at ophidses ved politisk Snak. Pastor Holm skal vel til Undskyldning herfor have anført, at flere kjøbenhavnske Præster have gjort sig skyldig i det Samme, om det end var imod Folket at de talte, men Andres Taktløshed kan ikke komme ham tilgode, han maatte vide hvad der passede sig.

Sagen gaar nu først til Landemodet, hvor alle Præsterne i hans Stift skal stemme over den og derfra til Højesteret. Holm opnaar vistnok neppe nogen Formildelse i sin Skjæbne. Tilbage staar da kun Kongens Naade, der vel neppe vil blive ham undslaaet, naar han henflyer dertil og beder om Forladelse for sine uhumske Ord.«

Beretningen til den anden skillingsvise [8] slutter med følgende: »Det tør dog haabes, at naar Pastor Holm erkjender sin Vildfarelse og bønfalder Kongen om Naade, at han da faar Formildelse af Straffen; men sit Embede faar han neppe Lov til at beklæde mere.«

Højesterets afgørelse blev kommenteret i flere aviser, og det erkendtes, at Højesteret havde måttet tage Sundhedskollegiets erklæring til følge og frikende præsten. Men det anførtes fra flere sider, at det rigtigste nok ville have været at kende pastor Holm skyldig og derefter benåde ham.

Thisted Amtsavis skrev blandt andet, at det for lægfolk var ufatteligt, at præsten blev frikendt uden brug af den kongelige benådningsret. Mange vil vide, skrev bladet videre, at hvis pastor Holm havde beklædt en lavere stilling i samfundet, så ville der næppe være gjort så mange omstændigheder for at undgå en dom-fældelse, og andre vil sige: »De turde ikke straffe ham«. For den almindelige opfattelse på egnen var Sundhedskollegiets erklæring såvel som dens indflydelse på højesteretskendelsen ifølge Thisted Amtsavis en overraskelse, hvor lidt man så end ønskede fuldbyrdelse af den straf, pastor Holm var ikendt ved Provsteretten og Landemodet. Bladet skrev, at der vel ikke kunne være tale om, at pastor Holm vedblivende kunne være præst. Enten måtte Kirke-

[8] »Præsten og Forbedringshuset« eller »Det var en kold En«, Christianshavns Bogtrykkeri, Kjøbenhavn, 1877.

ministeriet afskedige ham, eller det måtte ordnes, således at han selv søgte sin afsked med pension.

Morgenbladet i København refererede processen mod Sofus Holm, som tjente til at vise, hvilken ophidselse regeringens grundlovsbrud kunne føre til, men da sagen var afsluttet, var der ingen, der brød sig om ham eller tænkte på økonomisk at støtte den mand, der havde mistet sit embede for sin politiske overbevisnings skyld. Da Sofus Holm døde i Vrå i 1911, skrev det lokale venstreblad kun en halv snes linier om ham.

Sofus Holms tilværelse efter at være afskediget som sognepræst i Skjoldborg-Kallerup

I Dansk Præste- og Sognehistorie[9] anføres det, at Sofus Holm for såvidt kunne være blevet i sit embede efter frikendelsen ved Højesteret. Men da Sundhedskollegiet i sin erklæring havde betegnet ham som disponeret for stærke sjælelige brydninger, overspændthed, mangel på ligevægt og roligt omdømme som en følge af en kronisk sygdomstilstand, havde ministeriet heri et påskud til administrativt at afskedige ham med pension, og dette skete den 14. juni 1878.

Herefter flyttede Sofus Holm til Vendsyssel, hvor han købte en ejendom med møllevirksomhed i Nørre Bindlev. Han kom her i forbindelse med den meget kendte præst i Vejby, pastor Henriksen, der ud fra et grundtvigiansk standpunkt havde samlet en stor menighed. Pastor Henriksens forkyndelse var særdeles særpræget, hans trosbekendelse lød således: »Jeg forsager Kejseren og alt, hvad Kejseren er. Jeg tror på Alfader, på Kongen og den danske Folkeaand«. Foruden denne såkaldte »danske trosbekendelse« påstod pastor Henriksen, at Vorherre var en dansk mand, og at han selv var den eneste præst i landet, der rigtig kunne aflægge et »ånds-båret vidnesbyrd«.

I Historisk Aarvog for Thisted Amt fra 1934[10] anføres det, at pastor Henriksen efterhånden tilegnede sig en slags grundtvigiansk pietisme. Han beskæftigede sig særligt med det i bibelen omtalte gyldenår, som han mente var nært forestående. Hans mening

[9] Paul V. Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie (Kirkelig Geografi), Bind V, Aalborg Stift, 1959, s. 652-3.

[10] Historisk Aarvog for Thisted Amt, P.Haase og Søn, Kjøbenhavn, 1934, s. 482-3.

om oplæring og undervisning var ret ejendommelig. Ingen skulle lære noget, som der ikke var brug for i øjeblikket. Ånden gav det hele, både læsning, skrivning og regning, når dens tid kom. Ingen måtte foregribe åndens gerning. Ifølge pastor Henriksen forkvaklede folkeskolen børnene og ødelagde åndens arbejde. Børnene skulle lære, hvad de selv ønskede. Al tvang skulle bandlyses i skolen.

Sofus Holm blev en af pastor Henriksens ivrigste tilhængere, og han fandt ud af, at gyldenåret ville komme i 1888.

Pastor Holm blev i året 1883 gift med en søster til pastor Henriksen. Han rejste en del rundt og talte i forsamlingshusene, og han søgte også ved et par lejligheder stillingen som præst. Biskop Frederik Nielsen, Ålborg, nedlagde imidlertid på et vist tidspunkt forbud mod, at Sofus Holm udførte kirkelige handlinger i Ålborg Stift. Dette var ifølge Dansk Præste- og Sognehistorie[11] et uberegtiget overgreb, der gjorde Sofus Holm meget ondt og affødte et par bitre breve fra ham, fordi han syntes, biskoppen havde sat en plet på hans borgerlige ære ved ikke at give ham samme ret, som man ellers plejede at indrømme en afskediget præst.

Forfatteren til afsnittet vedrørende Sofus Holm i Historisk Aarvog for Thisted Amt 1934[12] fortæller, at han for mange år siden tilfældigt traf pastor Holm i Vrå. Han beskriver ham på det tidspunkt som en smuk, gammel herre med et venligt og tiltalende væsen. Sofus Holm døde den 15. marts 1911.

Diagnostisk vurdering

Der skal efter oplysningerne i journalen fra Sofus Holms indlæggelse i Asylet ved Århus være disposition til »månesygdommen« i familien, det vil sandsynligvis sige, at der var disposition til den manio-depressive lidelse.

Sofus Holm er beskrevet som en åben, udadvendt person med et pirreligt gemyt og med vekslende sindsstemninger. Han lod sig let begejstre af alt, hvad der greb ham, og han trængte med fabelagtig uro ind i ethvert spørgsmål. Han var åben og sandhedskærlig indtil hensynsløshed; 32 år gammel udviklede han en manisk tilstand, hvorunder han var konstant talende, springende i tanke-

[11] Paul V. Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie (Kirkelig Geografi) Bind V, Aalborg Stift, 1959, s. 653.

[12] Historisk Aarvog for Thisted Amt, P. Haase & Søn, København, 1934, s. 483.

gang og søvnløs. Han følte sig påvirket af nordlys og bisole og blev indtaget på psykiatrisk afdeling på Kommunehospital i København. I en periode i 33 års alderen isolerede Sofus Holm sig fuldstændig fra omverdenen. Han har på dette tidspunkt formodentlig haft en depression. I 48 års alderen blev han i en periode beskrevet som bleg, gusten, sjusket påklædt, ensidig og eksalteret i sine udtalelser. Der har muligvis på det tidspunkt påny været tale om en manisk periode. Der synes periodevis at have været lugt- og hørelsesshallucinationer; det fremgår ikke klart, hvorvidt disse hallucinationer kun har været til stede i forbindelse med maniske eller depressive perioder.

Der er intet, der tyder på nogen egentlig manisk tilstand den 22. april 1877, da Sofus Holm i sin prædiken kritiserede Christian IX for at have underskrevet den provisoriske finanslov. Det nævnes dog, at han få dage senere var springende af tankegang, og over for skolelæreren udtalte, at man let kunne samle nogle tusinde unge mænd til at storme våbenkammeret i København, afvæbne hæren og kuldkaste det bestående styre – det ville han i øvrigt gerne selv være med til. Disse udtalelser samt oplysninger om, at han ved denne lejlighed var springende af tankegang, kunne tyde på en manisk tilstand.

De nævnte forhold tyder stærkt på, at Sofus Holm havde såvel maniske som depressive perioder uden særlig ydre foranledning, og det må formodes, at han havde en manio-depressiv lidelse.

Om Det kirkelige Raads tilblivelse

II. En undersøgelse vedrørende forhandlingerne på landemoderne 1883

Af Carl Trock

Når vi – i den hensigt at finde forudsætningerne for oprettelsen af Det kirkelige Raad af 8. oktober 1883 – fra præstekonventerne (jfr. Kh. Saml. 1971 157), går videre for at se, hvorledes bisperne og landemoderne i 1883 stillede sig til konventernes henvendelse, da viser der sig allerede forskelle inden vi når til selve forhandlingerne, idet det ikke var ligeartede forsamlinger, der behandlede andragendet i de forskellige stifter.

I 3 stifter, på Fyn og Lolland-Falster samt i Viborg, holdtes der udvidede landemoder, d. v. s. at hele stiftets gejstlighed sammen med biskoppen og stiftamtmanden kunne overvære og deltage i forhandlingerne, de øvrige steder holdtes der almindeligt landemoder, hvor provsterne alene deltog[1]. De samme 3 steder refererer landemodeakterne udførligt forhandlingerne, mens der de øvrige steder kun ofres ganske få linier derpå – dette uanset hvilket resultat man kom til, om man stillede sig afvisende eller positivt.

Det er nærliggende at se en forhåndsindstilling allerede her, idet bisperne bedre kunne bevæge de almindelige landemoder i den retning de ønskede, og tillige opnåede de at dæmpe hele sagen ned. Det er dog et spørgsmål i hvilken grad biskopperne selv kunne bestemme formen for landemoderne. Der var nemlig nogen tradition at tage hensyn til. Den talte for udvidede landemoder i de 3 stifter, hvor de blev afholdt også i 1883, og bedst indarbejdet var den på Lolland-Falster. Men også for Sjællands Stifts vedkommende var der en tradition ganske på linie med Fyns stift og Viborg stift[2].

[1] Jfr. H. Matzen og J. Timm: Haandbog i den danske Kirkeret, 201 ff. Citeres i det følgende Matzen og Timm. – Om planer om at gøre landemoderne til led i en kirkeforfatning, se H. J. H. Glædemark: Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark, 349 ff. Citeres i det følgende Glædemark.

[2] Matzen og Timm, 202, hvor der nævnes de stifter, hvor udvidede landemoder *er tilladt*, yderligere siges her, at bortset fra Lolland-Falster var disses afholdelse kun *»fakultativ«*. – Om reskripterne, hvori anordnes, at der efter at de egentlige

Når der i Sjællands Stift kun afholdtes ordinært landemøde, så er det nok rigtigt, at se en stillingtagen deri fra biskop H. Martensens side [3].

Men udviklingen siden 1849 gør det nok rimeligt at påstå, at biskopperne i 1883 ret frit kunne bestemme om det snævrere eller udvidede forum skulle tage stilling. Ministeriet havde ved 2 lejligheder ønsket, at kirkelige spørgsmål blev behandlet på udvidede landemoder (cirkulærer af 18/5 1857 og 15/4 1867). Ja i 1857 blev det pålagt bisperne, at opfordre præsterne i deres stift til at overvære og deltage i forhandlingerne på landemoderne, uden at ministeriet dog udtalte ønske om at præsterne deltog i afstemningen. Hvad dette sidste angår, udviklede der sig den praksis, at præsterne ikke stemte i Sjællands stift, men nok i de 3 andre stifter [4]. Det er på den baggrund rimeligt at antage, at når der i andre stifter end Sjællands stift ikke blev afholdt udvidede landemoder, så lå der også deri en stillingtagen fra de vedkommende biskoppers side.

I Ålborg blev det billede så brudt. Landemødet her var ikke udvidet, men både biskop og landemøde stillede sig positivt i den foreliggende situation. Det er nærliggende at søge begrundelsen heri, at hoved-urocentret for tidens kirkelige røre just da lå i dette stift, hvor præsten for valgmenigheden på Mors var frataget sin anerkendelse [4A]. Derfor ønskede man ikke her åbne forhandlinger, for ikke at øge uroen og skabe yderligere spændinger, hvad der også ville være til skade for den sag, der skulle forhandles, og som biskoppen ønskede at understøtte.

landemodefórhandlinger er afsluttede, kan forhandles kirkelige spørgsmål med deltagelse af gejstligheden, se Gejstlig reskriptsamling III, 509 f. (3. udg. 1840), reskripterne daterer sig fra 20/1 og 5/5 1809 (Sjælland og Fyn), 28/9 1810 (Viborg) og 15/1 1813 (Lolland-Falster).

[3] Udvidede landemoder havde været et led i Martensens kirkeforfatningstanker, og han havde før rost sig af at have genoplivet traditionen herfor i sit stift (Den danske Folkekirkens Forfatnings-Spørgsmaal paany betragtet (1867) 107 f., jfr. Glædemark 352). I sidste bind af sine erindringer (Af mit Levnet III, 49 f.) henviste Martensen hertil, men lader – som undskyldning for at landemødet 1883 ikke var udvidet? – kultusministeriets holdning være årsag til, at han tabte interessen derfor (s. st. 49 f.), udvidede landemoder nævntes dog stadig som et fornødent udgangspunkt for en kirkeforfatning (s. st. 51).

[4] Matzen og Timm 203, jfr. Glædemark 354 ff., 445; Gejstlig reskriptsamling 1857/59 43, 1866/68 148.

[4A] Jfr. P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I, 104 ff. og Anders Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse I, 284 ff.

Det siger næsten sig selv, at både grundtvigianere og missionsfolk holdt sig hjemme, hvor præsterne havde lejlighed til at give møde. I al væsentlighed var det den tredje retnings folk, der kom og førte ordet, de andre følte stort set, at de ikke havde noget at komme efter. Derfor var direkte afvisninger af de foreliggende planer herfra undtagelsen, som da sognepræst N.K. Glud – underskriver på den store Askovadresse – i Viborg afviste enhver tale om kirkeforfatning, som noget der ville standse livet i kirken og tvinge de mest levende ud. Derimod var der mere moderate og mindre partitro folk med, af nogen eukumenisk indstilling; de kunne indlade sig på at overveje det, der lå for. Af grundtvigianere kom således på Fyn H.F. Rørdam, i Maribo mødte bl. a. H.F. Helweg og i Viborg Thorvald Elmquist og den senere valgmenighedspræst Villh. Malling, dengang Ørslevkloster. Johs. Clausen, Nr. Lyndelse på Fyn var også med. Han kan ikke tages som en repræsentant for selv et modereret Indre Mission, men sit udgangspunkt havde han da haft der.

27. juni afholdtes det udvidede landemøde på *Fyn*[5]. Biskop Engelstoft lagde for med en beklagelse af, at der ikke forelå et udformet forslag. Han var dog for det »uskyldige« at henstille til ministeriet at nedsætte en kirkekommission »eller foretage, hvad det maatte ansee hensigtsmæssigt for at fremme Sagen«[6].

Herefter gentog debatten fra stiftskonventets møde i maj sig næsten (jfr. Kh. Saml. 1971 170). Stiftsprovst A.K. Damgaard var nemlig meget betænkelig ved sagen. Rigsdagen kunne jo tage de indrømmelser, som Ålborg-konventet havde gjort; men de var uantagelige og den danske kirke havde aldrig før udtalt, at lægfolket kunne få flertallet i en synode og det endnu værre, at denne blot skulle være rådgivende, og rigsdagen havde heller ikke før gjort fordring på at afgøre de indre kirkelige spørgsmål. Med sådanne

[5] Også fra landemoderne bragte Dansk Kirketidende referater, som oftest ret korte og indsendt umiddelbart efter (15/7 og 26/8 1883, 516 og 589).

[6] Foruden de 5 store konventers henvendelse forelå et andragende fra Langelands konvent. Her hed det: »Idet vi formene, at Folkekirkens Forhold ikke vedblivende bør forvaltes, uden at Menighedens Røst høres på en fyldestgjørende Maade, og at de kirkelige Tilstande i vort Fædreland have udviklet sig saaledes, at der trænges til, at Kirkeforfatningsspørgsmaalet ordnes i Overensstemmelse med Grundlovens Løfte i dens § 75, tillade vi os herved ærbødigst at bede det høitærede Landemøde om at bringe denne Sag ind for Regjeringen med Anmodning om at fremme dens Gjennemførelse«. – Om forhandlingerne jfr. Landemøde-Act 1883, 33 ff.

tilbud mente han det let at bringe sagen igennem i rigsdagen, i hvert fald i folketinget, men det var for høj en pris for en forfatning. Derfor stillede Damgaard forslag om, at landemodet udtalte, at det ikke under de bestående forhold kunne ønske kirkeforfatningssagen indbragt for rigsdagen. Tillige måtte man udtale sig, hvis ministeren selv følte sig tilskyndet til at tage sagen op. I så fald måtte læge og gejstlige repræsenteres ligeligt i alle led, mens afgørelsen af indre kirkelige spørgsmål måtte forblive hos kongen og kirkerådet og dette skulle høres inden lovforslag af blandet natur blev forelagt rigsdagen.

Heroverfor gentog pastor Strøm, stiftskonventets formand, at det ikke drejede sig om støtte til betænkningen fra Ålborg, idet han tillige anbefalede, at man gik ind for nedsættelsen af en kirkekommission, som var på sin plads mere end nogensinde. I udtalelsen måtte man ikke afskære muligheden for, at der kunne komme et gejstligt kirkeråd. Johs. Clausen fandt det nødvendigt, at ministeren fik grundtræk at gå efter, så han ikke gik til rigsdagen med et skadeligt forslag. Et bisperåd kunne ikke gøre det ud for en forfatning, men problemet var at sikre sig imod, at lægmandselementet blev overvejende, og her måtte man uden frygt sige fra. H.F. Rørdam måtte bestemt modsætte sig en synodal forfatning, det var noget unaturligt herhjemme. Langt hellere måtte man udvide det bestående, det ville ikke volde så megen strid, og her havde det episkopale hjemstedsret. Det ville være en virkelig national forfatning at give bisperne udvidet ret og indflydelse, de måtte så vælges på en anden måde. Rørdam foretrak det bestående fremfor en synode, så havde man håbet om, at tiden bragte en episkopal ordning. Det reaktionære og dog realistiske havde også fortalere: Den sag tager rigsdagen ikke op. Tiden er heller ikke til det, det politiske livs misligheder og flertalsmagten vil blot blive flyttet ind i kirken. Men der kan bygges på landemoderne og bisperne og med kongen som summus episcopus (C. H. E. Schjerning, Tommerup).

Rørdam stillede forslag om at henstille til ministeriet, at bisperne fik større myndighed til at afgøre sådanne sager, som ikke berørte kirkens materielle stilling. Men det angik de enkelte biskoppers embedsstilling, sagde biskop Engelstoft, og kunne ikke forhandles under denne sag. Chr. Richardt, Ørsted, fandt, at der ikke havde været sympati for en synodal forfatning, og det måtte komme til udtryk i udtalelsen. Et forslag herom forkastedes med 16 stemmer mod 10. Derefter vedtoges med 25 stemmer mod 1 et

forslag fra pastor Strøm. Her udtaltes tilslutning til konventernes andragende og tillige ønsket om, at der blev nedsat en kirkekommission. Kirkens tarv blev dog kun betrygget, når det under de videre forhandlinger blev fastholdt, at der måtte være et lige stort antal læge og gejstlige i et evt. organ; dette skulle høres, inden der blev fremsat lovforslag af blandet natur, mens afgørelsen af rent kirkelige sager forblev hos kongen i forening med kirkens organ.

Herefter samledes det egentlige landemøde og det tiltrådte dette forslag (Landemøde-Act 41).

I 5 stifter, København, Lolland-Falster, Ålborg, Århus og Ribe, samledes man den samme dag, 4. juli.

Sjællands landemøde-akt meddeler kort og knapt om »en længere Forhandling«: Med en »majoritet af 11 Stemmer mod 5 (1 Medlem stemte ikke)« vedtoges den erklæring, at »hvor meget man end i Principet erkjender Ønskeligheden og Nødvendigheden af, at de siden Statsforandringen af 1849 savnede Forfatningsbestemmelser for Folkekirken maa træde i Kraft, kan Landemødet dog i et saa vigtigt og omfattende Spørgsmaal under de nuværende Tidsforhold ikke følge Conventernes Opfordring«. Sygdomsforfald havde forhindret biskop Martensen i at være til stede (Acta Synodi Johanneæ 19, 16).

På det udvidede landemøde på *Lolland-Falster* samme dag var der lagt op til forhandling, ret forskellige synspunkter kom også frem her:

Helweg, Købelev kunne godt se, at en ordnet forfatning var et stort gode. Men det var håbløst at udrette noget, så længe lægfolket ikke var interesseret, det havde også vist sig i andre lande. Forud var der også meget, som måtte ordnes: bl.a. måtte det være afklaret, hvem der hørte til folkekirken, kvinderne måtte have indflydelse o.s.v. Også J.G. Willemoes fandt, at den sag kunne være taget op af præsterne for 20-30 år siden, nu nyttede det ikke at foretage sig noget, før menigheden kom med ønsket. Når det skete ville han ønske, at bisperne fik en udvidet myndighed.

Provst C.L. Tobiesen fandt en ordning højst ønskelig. Det havde just vist sig, da bisperne var hørt om stridsspørgsmålene på Mors. Deres erklæringer stemte efter sigende ikke overens, og ministeren stod da uden bistand til at træffe den rette afgørelse. P.M. Lund, Arninge troede ikke, at det var til at få en ordentlig ordning, kun en ny udgave af folketinget. Herefter kunne rigsdagen optræde mindre tilbageholdende end hidtil, idet den påberåbte sig større eller mindre støtte i kirkerepræsentationen. Med tilslutning fra L.S.Hansen, Gloslunde talte han for, at biskopper og landemoder fik større myndighed. F.J. Dall, Slemminge ønskede en god forfatning, men en sådan ville lægfolket møde med mistanke. Men præsterne

burde finde lægfolk, der kunne »kirkeligt udvikles« ved at overvære landemoderne »og komme i personlig Berøring med Biskoppen og andre kirkelige Personligheder«.

Så tog biskop Monrad ordet og sagde ifølge landemode-aktens referat – vel godkendt af ham selv – »at det efter hans Skjøn ikke var forstandigt at indgive til Ministeriet et Andragende, om hvis Uigjennemførlighed under de forhaandenværende Forhold der ikke kunde være nogen Tvivl. Den lutherske Kirke var saa vant til at styres af Staten, at den havde Vanskelighed ved at komme til at føle Trangen til et mere selvstændigt Liv. Menighedsraad maatte være dannede, inden der kunde tænkes paa en Repræsentation for Kirken, men det nuværende Liv i Menighederne synes endnu ikke at egne sig til at være Grundlag for Dannelsen af Menighedsraad. Han skjønnede derfor ikke rettere, end at der for Tiden ei var andet at gjøre, end at forberede Gjennemførelsen af Grundlovens § 75 ved administrative Foranstaltninger[7]. Disse burde formentlig gaae ud paa at forvandle, hvor der var Talen om principielle Spørgsmaal, de individuelle spredte Yttringer til Fælles-Udtalelser«. Udspurgt af provst Tobiesen svarede Monrad, at man måtte overlade det til ministeren, på hvilken måde han administrativt ville forberede gennemførelsen af § 75, det var hans sag.

Monrad bestemte grundlaget for afstemningen. Først forkastedes med 12 stemmer imod 10, »at andrage for Ministeren om, at § 75 gennemføres«. Derefter udtalte landemodet enstemmigt med 28 stemmer, at det var »ønskeligt, at Gjennemførelsen af Grundlovens § 75 forberedes ved administrative Foranstaltninger« (p. 40 ff.).

Fra *Ålborg* berettes kun det ordinære landemodes vedtagelse, at »de fleste iblandt os kunne i Hovedsagen slutte os til det Andragende, som det fynske Landemode for iaar har indsendt til Ministeriet; men da vi maa frygte, at det for Tiden ikke kan gennemføres, tillade vi os alle at udtale, at det kunde blive et Skridt henimod den ønskede Ordning, dersom Ministeriet vilde foranledige, at Rigets Biskopper aarligt samledes for at prøve de Ønsker, der røre sig i Menighederne, og raadslaa om de Forandringer, der maatte være at foretage i de kirkelige Love« (p. 42).

Det ordinære landemode i *Århus* behandlede de 5 konventers henvendelse og et lignende andragende fra Konventet for Randers

[7] Dansk Kirketidende refererer – vel i denne forbindelse? – yderligere Monrad: »Men frugtesløst vilde det være, om Ministeren nu vilde søge at gennemføre Grundlovens § 75« (518).

og Omegn. Herom refereres: »Efter at Flere af Landemodets Medlemmer havde ytret dem om Sagen, viste det sig, at der var Enighed om ikke at finde det betimeligt nu at indgaa til Kirkeministeriet med Andragende i den ommeldte Henseende« (p. 52). Dansk Kirketidende tilføjer, at det gik sådan på biskoppens forslag (1883, 589).

Og i *Ribe* vedtog det ordinære landemøde – stadig den 4. juli – at udtale, at »samtlige Medlemmer sluttede sig i det Hele til Skrivelsens Ytringer om Trangen til en Ordning af Folkekirkens Forfatning og Ønsket om, at Savnet snart maatte blive afhjulpet, men fandt ikke Anledning til paa dette Stadium at yttre sig nærmere om Sagen, idet men mente at maatte ganske henstille til Ministeriet, hvorledes Samme maatte finde det rettest at forberede og fremme Sagens Ordning« (p. 37 f.).

Den 10. juli var der udvidet landemøde i *Viborg*. 40 præster var mødt, og en temmelig stor forsamling lægfolk overværede mødet. Biskop Swane skildrede kirkens temmelig trøstesløse forhold, han antydede at han måske havde et brugeligt råd dog uden at afsløre det:

Kirkens stilling var uholdbar, fordi den var principløs. Enten ville rigsdagen holde sig tilbage fra at gribe ind i kirkens indre forhold, og så gik udviklingen i stå, mens folkekirken opløstes i individualisme, eller også gjorde rigsdagen noget, blot ikke til kirkens tarv. Der måtte en forfatning til, principielt set var Swane enig med konventerne, men det hindrede forholdene. Selv om man kunne opnå et kirkeråd med lige mange gejstlige og læge medlemmer, så var det utilrådeligt, hvis de sidste skulle vælges. Der kunne ikke fæstes den mindste lid til kirkelige valg efter den sidste menneskealders udvikling, der var ikke nogen garanti for, at der valgtes folk med indre hengivenhed. Valgvæsenet havde givet »forfærdelige Erfaringer. Vort Folk er sygt i den Henseende«, sagde Swane. Uanset at han levende ønskede en forfatning og frygtede at leve uden, så måtte han tilråde at stille sagen i bero. En mulighed fandt dog større forståelse i tiden, og den kunne måske samle enighed også på landemødet. Herom ville han ikke udtale sig nu, men forhandlingen ville forhåbentlig pege på den.

I al væsentlighed svarede præsternes indlæg til biskoppens oplæg. Bortset fra afvisningen fra pastor Glud, Jebjerg, var der megen sympati for en kirkeforfatning, blot ikke for tiden. Administrativt måtte det være til at opnå noget, f.eks. ved at bisperne fik beføjelser til at lempe noget. Det ønskede f.eks. Thorvald Elmquist, Gudum (underskriver af den lille Askovadresse), stiftsprovst L.S.Sørensen (han tænkte sig dog ikke større forandringer) og provst C.V.C.E.Krogh, Rørbæk (som ønskede at kongen ville

bruge sin magt i indre kirkelige spørgsmål), samt F.P.Ingerslev, Veggerby. Denne sidste tænkte sig en henvendelse til kongen og regeringen, og som målet nævnte han tillige årlige bispemøder. O.N.Glarbo, Viborg, fandt derimod, at man måtte stå ved kravet om en forfatning. Det havde trods alt betydning, at kravet om kirkens selvstændighed blev hævdet, så den ikke ganske blev underlagt staten. Det var ikke nok blot at ønske en kommission.

Nu fandt Swane tiden inde til at afsløre, hvad han tænkte sig. Forhandlingen havde vist, at der savnedes en repræsentation. Her kunne udvidede landemoder ikke udrette noget overfor staten, de ville få individuel karakter. Men det fuldstændige var ikke at magte, det gjaldt små skridt, blot måtte de være faste og sikre. Swane talte for et bisperåd, som ikke blot skulle holde igen, bisperne var jo ikke fremmede for det, der rørte sig i menighederne. Man burde udtale sig for, at der administrativt blev åbnet mulighed for, at bisperne årligt kunne samles. Det ville være en begyndelse, den øvrige gejstlighed og lægfolket kunne så senere optages i repræsentationen. Det var vel en beskeden begyndelse, men den præjudicerede intet m. h. t. fremtiden, heller ikke at lægelementet skulle optages. Noget sådant var vel rigtigt men måtte ad interim udelades på grund af tidens pinagtighed.

Forslaget fandt tilslutning hos Ingerslev, Glarbo og J.J.Lohmann, Skive, der kunne berette om et fællesmøde mellem konventerne fra Syd-Salling og Viborg, hvor tanken om et bisperåd fandt megen sympati. Også Elmquist var glad for det, det var den bedste udvej, når en synode blev præget af det politiske. Og man kunne gå til bisperne med tillid, de havde selv været præster og kunne finde på råd og forstå samvittighedsanliggender, det ville blive noget ganske andet end kancelliskrivelser. Det kunne Vilh. Malling ikke forstå, et bisperåd var noget ganske andet end at bisperne fik myndighed til at dispensere fra de gældende bestemmelser. Også D.N.Blicher, Brorstrup var imod et bisperåd. Swane måtte svare, at bispeembedet ikke skal give los, for dets opgave er styrende, ordnende og formende. Og når der taltes om bispesfrihed, så ville han ikke handle alene, men pleje råd med de andre biskopper. – H.A.Hansen, Ørum, havde forud talt for at landemoderne skulle udvides, så lægfolket også kom med. Rigsdagen blev så nok også velvilligere med penge til kirker og præster. Men et bisperåd måtte han afvise, når bisperne ikke blev valgt af præsterne, en begyndelse uden lægfolk var uheldig.

Kun 3 stemte for konventernes henvendelse, 29 var imod og 8 undlod at stemme. Et forslag om udvidede landemoder, stillet af Hansen, Ørum bortfaldt med vedtagelsen af biskop Swanes forslag. Det fik 34 stemmer, 5 var imod og 1 undlod at stemme. Resultatet blev: »Det udvidede Landemode, der betragter en Kirkeforfatnings Tilveiebringelse som en Betingelse for en sund og betrygget Udvikling for Folkekirken, drister sig under de nuværende Tidsforhold ikke til at følge Konventernes Opfordring, men tillader sig som et indledende Skridt til Sagens Gjennemførelse at indgaa til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet med Henstilling, at Samme ville foranledige, at Rigets Biskopper aarligt samles for at raadslaa om Kirkens Anliggender« (Viborg Stifts Synodal-Act 1883, 48 ff.).

Sammenfattende må det siges, at landemodernes stillingtagen i 1883 vel afsvækkede præstekonventernes henvendelse om en ordning af folkekirken forfatning noget, men ikke afgørende. En minister, der ville foretage sig noget havde anledning nok endda. Alene fra Sjællands og Århus stifter kom der afvisninger, fra de 5 øvrige stifter kom der opfordringer til at gøre noget. Mest forsigtig var man i Ribe, mens man på Fyn havde sværere ved at gå fra gamle idealer for at nøjes med, hvad situationen muliggjorde. Noget fælles var der bagved alle steder, en udbredt skræk for at få kirkelige organer med et flertal af læge medlemmer, valgt på bred basis. I den henseende var Monrad nok en undtagelse blandt biskopperne.

Almindeligvis forestillede man sig på landemoderne som i præstekonventerne at kunne opnå 2 ting, større orden i folkekirken og nogen frihed. De fleste erkendte at begge dele måtte til; der var så ganske stor forskel på, hvad man forstod herved og hvilken af delene man lagde mest vægt på.

Landemodefórhandlerne leverer ligesåvel som de forudgående års dróftelser i præstekonventerne så at sige ubehandlet stof. Men når der dernæst søges inddraget yderligere stof til belysning af, hvorfor de forskellige standpunkter blev indtaget, for navnlig at standse ved biskoppernes holdning, der blev temmelig bestemmede, så har professor dr. theol. P.G.Lindhardt ved at fremlægge resultaterne af sin grundige forskning peget på næsten alt det materiale, der forligger [8].

[8] Se især »Fem Aalborg-bisper«, 58 og Den danske Kirkes Historie VII, 264.

Materialet er meget mangelfuldt. Det er dog så heldigt, at det der bedst belyses, er holdningen hos de to mest markante og betydende biskopper, Monrad og Martensen. Derudover bliver det kun til enkelte og spredte glimt.

I sine dagbogsoptegnelser beretter biskop Lind for den 4. juli 1883: »Ved Landemodet kom alle Provster hen til mig paa Grundtvigianeren Provst Kampmanns Opfordring og rakte mig Haanden med Tak for et Forslag af mig med Hensyn til Kirkeforfatnings-Sagen, der omtaltes som »noget stort«[9]. – Det »store« er kendt fra det knappe landemodereferat. Når det begejstrede en moderat grundtvigianer som Hjørring-provsten må det hænge sammen med, at han med andre uden for den grundtvigske lejr syntes, at hans egne var gået for vidt med deres krav, og at menigheden på Mors selv havde skyld i, at valgmenighedspræst Rasmus Lunds anerkendelse var taget tilbage. På den anden side ønskede han og de andre reformer. Biskop Lind må i sit oplæg have peget på et bispe-råd, som det opnåelige og noget tiltrængt – et middel til på een gang at holde igen overfor ubesindighed og selvtægt og tillige et redskab til at befordre noget mere frihed.

Da kirkerådet var nedsat den 8. oktober vendte Lind tilbage til sin indsats og tænkte ikke blot på landemodet, men også på at han den 28. – 29. juni havde haft sin tidligere elev, kultusministeren som gæst: »Jeg talte derom til Scavenius, medens han var her. Om jeg har Andeel i, at det oprettedes, veed jeg ikke, men det er næsten sandsynligt«.

Det må undre, at Monrad sådan kunne lade sig nøje med et bispe-råd, oprettet administrativt. Han havde dog i sin ungdom ønsket en repræsentativ forfatning, forudsat det under sit arbejde med udformningen af grundloven, og i sine lykke-år som politiker først i 1860'erne virkelig stridt for at nå frem mod målet[10]. Og der er intet, som tyder på, at Monrad så anderledes på den sag i sine sidste år, tværtimod hørte den til de spørgsmål han som folketingsmand satte ind på at få løst ved politiske topforhandlinger med Venstres ledere[11]. Men Monrad må have ment, at det over-

[9] Biskop P. E. Linds arkiv, Rigsarkivet.

[10] Glædemark 139, 395, 405.

[11] En nærmere redegørelse vil fremkomme i anden forbindelse, hvorfor jeg her nøjes med at henvise til »Frede Bojsens politiske Erindringer« udgivet af Kristian Hvidt, p. 108, 110, 112, 122.

for det voksende kirkelige røre var nødvendigt med et fælles organ – og tillige at etableringen af et bisperråd ikke ville skade arbejdet for en egentlig kirkeforfatning, som han ikke kunne slippe – ja måske har han fundet, at det skridt kunne bidrage til at få modstanderne heraf til at komme lidt mere villige til forhandlingsbordet.

Allerede ved udgangen af 1877 tilskrev Monrad den daværende kultusminister J. C. H. Fischer [12] overfor hvem han ytrede sig fritmodigt og åbent, men tillige med respekt for dennes ganske magtfulde og dygtige kirkelige administration: »Deres Excellence burde gjøre Deres Navn udødeligt i den danske Kirkes Aarbøger ved at faa en kgl. Resolution for, at Biskopperne traadte sammen hvert andet eller tredie Aar for at overveie Kirkens Anliggender«. Fischer vægrede sig. Skulle der komme noget ud af det, så måtte der gøres en god begyndelse, og det var tiden med den politiske strid ikke til, svarede han (7/1 78). Han mente heller ikke, at der forelå spørgsmål, der kunne foranledige det skridt og måtte derfor spørge Monrad om, hvad der kunne komme ud af bispemøder, endsige en kirkeforfatning, andet end øget partistrid?

Monrad svarede ham: »Hele vor Lovgivning er siden 1848 i kirkelig Henseende gaaet ud paa at løse og ikke ordne, der er derfor mange kirkelige Spørgsmaal, der henstaae uafgjorte, og som neppe nogen Minister bør paatage sig at afgjøre« [13].

Fra 1882 sad Monrad igen i Folketinget for om muligt at få grundlovens tanker legemliggjort i det politiske liv [14], og bag kulisserne virkede han for en side deraf, at få bragt skred henimod opfyldelsen af grundlovens løfteparagraf om en lovmæssig ordning af folkekirkens forfatning. Snart så han lyst på tingene og skrev »Mit Maal er, om muligt, at give min politiske Virksomhed en Ende ved at lade Grundlovsbestemmelserne gjøre et lille Skridt fremad«

[12] Om Fischer som minister og brevvekslingen, se udgiveren, dr. theol. Bjørn Kornerups indledning i Kh. Saml. 6 rk., II, 554 og III, 315. De her anvendte breve, se III, 358 ff.

[13] I sit svar af 19/1 78 nævnte Monrad de spørgsmål, som efter hans mening måtte løses, nemlig: 1) Folkekirkens stilling til de medlemmer, der ikke lader deres børn døbe, 2) bestemmelser vedrørende dåb af børn, som ikke længere er spæde og heller ikke har nået konfirmationsalderen, 3) folkekirkens holdning overfor dem, som vies borgerligt, 4) præsternes selvkommunion, samt 5) det uheldige i, at der var autoriseret 2 forskellige redaktioner af trosbekendelsen, en i Balslevs katekismus og en anden i Vajsenhusets katekismus og alterbogen.

[14] Jfr. Asger Nyholm: Religion og Politik, 434 ff.

(21/8 83, jfr. 6/12 82). Snart var han fanget af mismod og trøstede sig med, at han ved valgperiodens udløb kunne slippe for at spilde sine sidste år på udsigtsløst at tærskle politisk langhalm. Endnu 24/9 1883 skrev han i et af de forhåbningsfulde øjeblikke: »Jeg har udarbejdet en halv Snes Lovudkast, men om Venstre vil støtte dem, er jo ikke afgjort. Hvis Lederne ikke vil støtte dem, indgiver jeg dem ikke«[15].

Monrads indsats på landemodet juli 1883 var en anden side af hans sidste indsats for at nå frem mod grundlovens løfte om en ordning af kirkens forhold. Men kom der resultater ad denne vej, så var det ikke målet, men i det mindste noget nødvendigt og praktisabelt.

Biskop Martensen var på grund af sygdom ikke med til at tage stilling til konventernes andragende ved landemodet. Men han var på denne tid optaget af at skrive sine erindringer og »gøre Regnskab for sin Husholdning« som biskop og aktiv i forhandlingerne om kirkeforfatningsspørgsmålet[16]. Da erindringerne forelå takkede Fog (19/10 83) for, at man just og uden stor modstand var kommet frem til, hvad Martensen før og igen i erindringerne slog til lyd for, et bisperåd[17]. I erindringerne skrev Martensen, at det var mørke tider i hvilke han fratrådte Sjællands bispestol, og »kun Eet« var at gøre under de mislige forhold, »at man vender tilbage til 1854 og gjenoptager, hvad man dengang skjød fra sig, Bisperaad, og begynder forfra. En Minister, der vil, kan fremkalde Bisperaad, ganske uafhængigt af Rigsdagen. Og hvo vil forhindre en Minister i at sammenkalde Biskopperne, for i Forening med dem at drøfte kirkelige Spørgsmaal? Men vistnok udfordres hertil en Minister, der baade har Hjertet paa det rette Sted og tillige besidder saa meget Talent, som gjør, at han ikke skammer sig ved at lære af Andre« (Af mit Levnet III, 59 f.).

For offentligheden så det ud, som havde Martensen et hoved-

[15] Citater fra D.G.Monrad: Breve, udgivet af Svend Hauge, p. 314, 325, 340, 343.

[16] Brev til biskop Fog 21/12 82, aftrykt i Juul Bondo: Biskop Bruun Juul Fogs Levnet, p. 225. Her lader udgiveren videre Martensen skrive, at han har villet holde igen »overfor de ubesindige Synder, som Hansen vilde drive frem«. I brevet skrev M. at hans modstand gjaldt »de ubetimelige Synoder, som [H.N.] Clausen vilde drive frem«, Fogs arkiv, Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling, 3176 4°.

[17] Anf. skr. 230 f.

ansvar for det just oprettede kirkelige Raad[18]. Men sådan var det ikke, Martensen må have stået bag afvisningen i landemodet på Sjælland.

Umiddelbart efter landemodet i Århus må biskop Fog, Martensens i mange henseender så tro discipel, have skrevet til denne og fortalt om, hvordan det var gået. Det brev er ikke bevaret, derimod Martensens svar på Fogs brev, der havde bragt ham sand vederkvægelse og glæde. Det er både utrykt og upåagtet, men af afgørende betydning i vor sammenhæng. »Landemodet har jeg fulgt med spændt Opmærksomhed, og en sand Tilfredsstillelse har det været mig, at Aarhus Landemode i den paagjældende Sag ganske har stillet sig paa samme Standpunkt som Sjælland. Der gives Mennesker, hvem man i det private Liv sætter høit og er inderlig hengiven, men hvis politiske og kirkelige Intelligens man ikke forstaaer og ikke kan forene med sin Sands. Saaledes det Forslag, som nogle af vore Venner have fremlagt ved Landemodet«, hedder det i brevet af 11. juli, som fortsætter: »Det nytter ikke at diskutere derom eller at paabegynde en Diskussion. Jeg glæder mig i Stilhed over Resultatet, hvorved vi i ethvert Tilfælde have sikret os imod at blive compromitterede«.

Havde Martensen været med på landemodet, så var han gået imod selv det forslag, som stiftsprovst C. Rothe forelagde. Og han fandt at denne og de der fulgte ham »compromitterede sig«. Men Martensen kunne forholde sig »i stilhed« skønt der var en skærende kontrast mellem det han mente og den mening man tillagde ham. Tie kunne stiftsprovsten ikke. Rothe måtte forklare sin holdning på landemodet, på grund af den modsætning der var mellem det, han havde sagt og arbejdet for i konventerne, og den udtalelse som Sjællands stifts landemode vedtog.

[18] Jfr. t.eks. Sofus Høgsbro og N.P.Jensen i Folketinget (1883/84) og Morgenbladet 24/10 83, hvor de aktuelle kirkepolitiske passager citeres, idet det tilføjes: Man behøvede næppe denne ligefremme tilståelse for at være på det rene med, hvem der er hovedmanden bag kirkerådet. Det er tvivlsomt om valgmenighedspræst Niels Lindberg her er forfatteren eller om der er tale om en rent journalistisk fremdraging. Lindberg anmeldte 4/11 udførligt Martensens erindringer, men uden større omtale af det kirkepolitiske: Efter biskoppens mening skal ministeren blot skaffe penge til kirken, vi får se om han kan det (til kirkerådet); det er beroligende at læse, at det råd blot er en »provisorisk« begyndelse. I Dansk Kirketidende skrev J. Viktor Bloch: Det interessante afsnit om kirkeforfatningen har i den allersidste tid fået fornyet interesse ved oprettelsen af Bisperådet i overensstemmelse med det sidste råd, Martensen vidste at give (1884, 365).

Han havde på biskoppens vegne indledt forhandlingen og pointeret, at der ikke var tid til en indgående behandling af kirkeforfatningsspørgsmålet. Men de »revolutionære Friheds-Bevægelser« og hele forhandlingen om indgribende kirkelige forhold gjorde, at sagen ikke kunne ventes fremmet for tiden, hvor ønskelig og vigtig en heldig ordning end var. Røret angik dog mere kirkens indre forhold, derfor foreslog Rothe landemodet at »henstille til Ministerens nærmere Prøvelse, om der ikke herom ved administrative Foranstaltninger kunne tilvejebringes en efter Omstændighederne tilfredsstillende kirkelig Behandling, som kunde vejlede til forskellige nye tidssvarende Bestemmelser, efter hvilke der kunde tillægges Biskopperne en større Myndighed til Afgjørelse af de enkelte Tilfælde. Vi troe, at der allerede derved vilde opnaaes ikke lidet til at imødekomme fremførte Ønsker, saa vidt dette i tvivlsomme Spørgsmaal kan ske, medens det samtidig vilde blive klarere, hvad man med Hensyn paa Folkekirkens Lære og hele hidtidige Ordning bestemt maatte modsætte sig«[19]. Det var dette begrænsede mål, som landemodet afviste.

Det turde da være klart, at Martensens afvisning i brevet til Fog ikke alene gik på konventernes henvendelse forstået på den mest vidtrækkende måde, men også taget i den begrænsede form, som stiftsprovst Rothe tænkte sig. Arbejdet her bliver derfor at forklare den tilsyneladende modsætning mellem erindringernes ønske om et administrativt nedsat bisperåd og hans fortroligt udtrykte mening, at de landemoder der rettede henvendelse til ministeren om det »compromitterede sig«.

Allerede i 1878 stillede Martensen sig afvisende, da kultusminister Fischer på Monrads gentagne opfordring havde overvejet sagen og efter Monrads råd henvendte sig til ham. Monrad skrev: »Hvis Forslaget skulde tiltale Sjællands Biskop, mener jeg, at Deres Excellence burde gaa ind paa det. Si non, non«[20]. I Den danske Kirkes Historie antyder professor Lindhardt, at Martensens vægring skyldtes vrede over den måde, hvorpå Monrad just havde behandlet hans etik. Det kunne tillige være tilføjet, at også Martensens forhold til Fischer på samme tid var »saare kjøligt«[21].

[19] Dansk Kirketidende 1883, 567. Om Rothes holdning jfr. Kh. Saml. 1971 171.

[20] 19/1 78, Kh. Saml. 6 række, III, 361.

[21] Andreas Frederik Kriegers Dagbøger, udgivet af Elise Koppel, Aage Friis og P. Munch, VI, 292, notat fra december 1877.

Alligevel ligger sagen nok anderledes, omend begge forhold kan have lettet afslaget. Væsentligere grunde lader sig påpege.

Endnu tidligere havde der været planer om at instituere et bisperåd. I 1855 forsøgte den daværende Århus-bisp G.P. Brammer at samle sine kolleger også for ved jævnlige sammenkomster at konstituere sådanne møder. Martensen vægrede sig ved at være med i den givne situation og begrundede det: «Et Bisperaad, selv-constitueret, kun med den Tendens *at holde igjen*, uden noget positivt Formaal, ville ikke gjøre noget godt Indtryk. Naar Bisperaad ikke bæres af hele Geistlighedens Mening og Ønske, kunne de Intet udrette under en Regjering som den nuværende» (16/4 55). Det gjaldt nu uanset regeringen, for Martensen fortsatte sin argumentation: »Man maa *enten* reentud kræve Synode *eller* Bisperaad. Det sidste er det Reelle, men Geistligheden maa kræve det« (29/4 55) – og: Det nytter jo ikke, »at det foreslaaes af mig eller andre Biskopper. Det er Præsterne, som bør komme dermed, dersom det skal faae nogen Vægt« (13/6 57)[22].

Det turde herefter være klart, hvorfor Martensen i 1878 gik imod Monrads forslag til ministeren om at oprette et bisperåd. Da gjaldt så noglunde hvad han havde konstateret 29/4 1855: Det er imidlertid meget langt fra at gejstligheden kræver noget sådant. Og det grundtvigske parti vil hellere sætte sine ideer igennem på rigsdagen. – Den baggrund eksisterede stadig i 1878, og alene derfor måtte han være imod, men ikke imod et bisperåd etableret på den rette baggrund og dermed i en belejlig stund.

Det havde Fischer ikke forstået i 1878, det kølige forhold fremmede ikke forståelsen. Undrende kunne han derfor i 1880 fortælle Monrad om en samtale han havde haft med Martensen, lige efter at han var trådt tilbage som minister: Han overraskede mig ved en meget forekommende modtagelse og vi havde en lang samtale om folkekirkens anliggender. Jeg erindrede ham om, at han så bestemt havde afvist tanken om at der holdtes periodiske bispemøder. Det ville han slet ikke vedkende sig, »og paa min gjentagne Forsikring om Rigtigheden yttrede han, at det maatte han have gjort i en øieblikkelig Disposition, hvorom han nu ikke havde bevaret nogen Erindring. Han beklagede dette, da det var hans Overbeviisning, at i Mangelen af en Forfatning noget godt kunde have været udrettet ved saadanne Sammenkomster«[23].

[22] Biskop H. Martensens Breve, udgivet af Bjørn Kornerup, I, 145, 146, 188.

[23] Brev af 13/11 1880, Kh. Saml. 6 række, III, 386.

Fischer berettede ikke selv om alle facetter i samtalen, Martensen havde andet at fortælle derom til biskop Brammer. I al venlighed havde han givet den afgående minister besked – og nu vel mere frimodigt end før – det både om hans forslag til skolelov, hvor gejstligheden skulle være sat ud af skolen, og heller ikke havde Martensen været »fornøiet med hans absolutistiske og vilkaarlige Embedsbesættelse; at han havde ganske misforstaaet sin Stilling, idet han havde betragtet sig som en Overbiskop, medens han dog simpelthen kun havde været en Statsminister, der burde holde sig til Biskoppernes Indstillinger« [24]. – Den forståelse af, hvordan en minister burde forholde sig overfor kirken havde meget få ministre og Martensen beklagede sig så at sige over dem alle i sin fortroligere korrespondance, dog ikke mindst over Fischer. Han ville ikke bede *ham* om at oprette et bisperåd, dels fordi dette da blev ufriere stillet i sin gæld til ministeren, og dels fordi han efter Martensens mening var uden »det Talent, som gjør, at han ikke skammer sig ved at lære af Andre«.

Man kan nok roligt gætte på, at Martensen i 1880, trods al sin frimodighed, ikke har kunnet eller villet oplyse den tidligere minister om den nærmere grund til, at han i 1878 tilsyneladende principløst var gået imod. Principielt set var han da for, men det princip burde først realiseres under de rette betingelser: Når der var ønsker fra gejstligheden om det og en føjeligere minister.

I foråret 1883 rejste valgmenighedspræst Vilh. Birkedal tillige med et par andre fremtrædende grundtvigianere til København. Anledningen var bruddet på Mors, der rejste problemer for alle valgmenighederne, og de opsøgte Martensen for at bevæge ham til at mildne kirkestyrelsens holdning, for at striden ikke skulle brede sig. Valgmenighedspræst V.J.Hoff, Ubberup havde et lille forslag med om ny frihed, blev den indført blev der igen plads for Morsmenigheden i folkekirken. Det ville Martensen ikke høre tale om, han afbrød: »Alt det kan jeg ikke bruge; men skaf mig et Bispe- raad, saa skal jeg maaske skaffe Dem flere af de Friheder, de ærede Herrer ønsker«. Han havde også bemærkninger at gøre om kultusministrene: »De Herrer æske mig engang imellem min Betænkning om kirkelige Smaaating, men forbigaa mig ganske, naar Talen er om store Spørgsmaal. Nej, skaf mig et Bispe raad,« blev Martensen ved,

[24] Brev af 13/11 1880, aftrykt i Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke IV, 1887, desværre ikke i fuld udstrækning.

»det kan maaske raade Bod paa Forvirringen«[25]. Ordene her faldt »i al Fortrolighed og Venlighed«, men i erindringerne efterlyste Martensen offentligt et bisperåd.

Den episode gør det endnu vanskeligere at forstå, at Martensen i modsætning til næsten alle de andre bisper var imod at landemoderne i sommeren 1883 bakkede et sådant ønske op. I nogen måde var da grundbetingelserne til stede, den store part af gejstligheden syntes for, omend de toneangivende blandt grundtvigianerne var imod og ikke havde ladet sig friste af Martensens frieri i bispegården i foråret. Ønsket hos præsterne kunne han og Fog yderligere have understreget.

Det lader sig ikke forklare alene ved, at den nye minister, Scavenius både som minister og rent personligt forekom Martensen ligeså uacceptabel som Fischer. Forklaringen må søges i, at der manglede endnu en grundbetingelse før han kunne understøtte den sag, og det både i 1883 som i 1855 og 1878. Det hang nøje sammen med hele hans principielle syn, var ikke alene et spørgsmål om, hvorvidt der var gunstige startbetingelser til stede.

Både i den etik Martensen udgav i løbet af 1870'erne og i erindringerne henviser han til den i 1867 – under striden omkring valgmenighedsloven – udgivne: »Den danske Folkekirkens Forfatnings-Spørgsmaal, paany betragtet« som det sted, hvor han havde skildret og begrundet sit syn[26]. Her tog han sit udgangspunkt i vurderingen af, hvad der var sket i 1849:

»Forsaavidt som der er bleven sagt, at Kongen efter Enevoldsmagtens Opgivelse har deelt sin Kirkemagt med Rigsdagen, da maa denne Sætning, naar den fremsættes i ubegrændset Almindelighed, paa det Bestemtteste modsiges. Det er vistnok ingen Tvivl underkastet, at Kongen har forpligtet sig til i Forening med Rigsdagen at vedtage den Ordning af Folkekirkens Forfatning, der er tilsagt i Grundlovens § 75; men ligesom heraf ingenlunde følger, at han allerede *har* deelt sin Kirkemagt med Rigsdagen, saaledes kan deraf heller ikke udledes, at han nogensinde i Ordets hele Betydning *vil kunne* dele den med Rigsdagen«. Kirkemagten havde kongen nemlig ikke som landets herre, den havde han overtaget ved reformationen i kraft af »de protestantiske *Fyrsters Summe-episcopat* eller deres Egenskab som »Overbiskopper«. Udtrykket var misforståeligt, for kongen havde ikke den magt, der tilkom

[25] Vilhelm Birkedal: Personlige Oplevelser I, 210 f.

[26] Den sociale Ethik (1878) p. 417 ff.; Af mit Levnet III, 53.

biskopperne og kirkens ordinerede tjenere. »Derimod tilkommer der Kongen den øverste kirkeordnende og kirkestyrende Magt, det øverste *Kirkeregimente* ogsaa i Kirkens indre Anliggender« (91 f.). Grundloven medførte, at kongen intet kunne foretage mod den sikrede religionsfrihed, ellers bestod hans kirkemyndighed uantastet, og han var ikke »ophørt med at være selve den danske, evangelisk-lutherske Kirkes Overhoved«.

Herimod var indvendt, at Frederik VII havde delt sin magt med rigsdagen uden at drage noget skel mellem den magt han havde som statens overhoved og den overbiskoppelige magt og uden noget forbehold. Hertil svarede Martensen: »Men fordi Grændsen ikke blev udtalt, deraf følger ingenlunde, at den ikke eksisterer. Med langt mere Føie kan man drage den modsatte Slutning, at efterdi det ikke med et eneste Ord er udtalt, at Kongen har overdraget sine episcopale Rettigheder til den confessionsløse Rigsdag, hvilket vilde have været en Urimelighed, saa har han selv forbeholdt sig disse, *indtil Grundlovens § 75 er bleven indfriet*«. Et bevis der pegede i den retning så Martensen i, at Frederik VII ved flere lejligheder havde »udøvet sin Kirkemyndighed i det Indre«. Den var »vedbleven at være og endnu den Dag i Dag er, hvor den har været før 1849«. Kongen var da ikke »blot den øverste, men det eneste Organ, der i kirkelige Anliggender kan handle paa hele Folketkirkens Vegne og repræsentere den som Heelhed«.

Indtil indfrielsen af § 75 kunne man som et provisorium indrømme kirken som det mindste »en raadgivende Stemme igjennem et kirkeligt Fælledsorgan« af teologer og lægmænd, og ved dette foreløbige og midlertidige, som Martensen da foreslog under hensyn til omstændighederne, ville ikke lidet være vundet under den hyppige skiften af kirkeministre. Mangelen på et fælles organ var føleligt, for de 7 bisper og landemoderne havde ikke noget enheds punkt, og ministeren var ikke retsligt forpligtet til at spørge dem. »Kirkeministeren, der fremdeles vilde vedblive at være Mellemliddet ikke blot mellem Kongen og Rigsdagen, men ogsaa mellem *Kongen og Kirken*, vilde i dette Organ baade finde en Støtte og en Begrændsning« (102 ff.).

Lad Martensen her være villig til at affinde sig med meget, og for at undgå valgmenighedsloven havde strakt sig langt i retning af godtage en synode, hans principielle vurdering af hele kirkens stilling tegner sig dog klart. Usikkert var det alene, hvilke konsekvenser han i praksis drog deraf i de skiftende situationer.

Det principielle udgangspunkt fremgår utvetydigt også af hans breve. 1857 antydede han sit egentlige, dengang ikke udtalte, ønske: Et »Bispeaad eller et paa anden Maade af Kongen valgt Kirkecollegium«. Under røret omkring valgmenighedsloven havde de andre bisper planer om en henvendelse til ministeren. Det var ganske imod Martensens sympatier, »det Retteste« ville være, skrev han i fortrolighed, »at Biskopperne henvendte sig til Kongen«. Og i 1878, da spørgsmålet om præsternes selvkommunion var på dagsordenen, var han ikke blot bestemt mod selve sagen, men måtte også spørge sig, »hvo der kan give denne Bestemmelse? Kongen? igjennem Ministeren? det er meget misligt at gaae ind paa dette, da man derved udsætter sig for ogsaa at faae andre Ting paa-octroyerede, maaske ved Rigsdagens Indblanding«[27].

I Etikken gik Martensen igen ind på, hvordan folkekirkens forhold burde ordnes; han anbefalede ikke, men accepterede det, der de fleste steder arbejdedes for, en synode. Efter hans mening ville den dog få så indskrænkede opgaver, at den kun behøvede at samles med længere mellemrum, f.eks. hvert 7. år. I mellemtiden burde et kirkeligt kollegium i forening med kultusministeriet træffe de vigtigere administrative afgørelser. Man skulle heller ikke stille store forventninger til en synode, bortset fra ufrugtbar tale og tidsspilde. Betydningen blev, at kirken fik et organ, hvor den kunne tale og handle, når det var fornødent, og uden blev lovgivningen standset og kirken ville fortsat stå med gamle, tildels forældede love. Foreholdt man kirken et organ, »det være sig nu i synodal eller i consistorial Form« og »derhos Summepiscopatet ikke opretholdtes i Kraft, maa Enden omsider blive, at Folkekirken ganske falder i bekjendelsesløse Ministres og i de politiske Rigsdages illegitime og »urette« Hænder, eller at den hele Forbindelse mellem Kirke og Stat ophører«[28].

I erindringerne – med den forestående afgang for øje – kunne og måtte Martensen udtrykke sig ligeså åbent som i brevene: »Kongen [kan] ikke dele sit Summepiscopat med den bekjendelsesløse Rigsdag, men kun sin *politiske* Magt, og i kirkelig Henseende kun hvad der falder ind under det blot politiske Synspunkt, d.v.s. den udvortes Tilsynsret. Alle indre Anliggender falde ganske udenfor

[27] Biskop H. Martensens Breve I, 188 og II, 185, samt til Brammer, Theol. Tidsskrift IV, 1887, 308 f.

[28] Den sociale Ethik (1878) 417 ff.

Rigsdagens og den ligeledes bekjendelsesløse Ministers Competence. Det ligger i Sagens Natur, at Kongen kun kan udøve sin Kirkemagt gennem *Organer*. Han behøver et dobbelt Organ. Som den politiske Landsherre har han i alle ydre og blandede Sager Cultusministeren til sit Organ, som Overbiskop derimod har han Overkirkeeraadet, Kirkecollegiet, Consistoriet, hvorledes man nu vil benævne det, til sit Organ, med hvilket han umiddelbart forhandler om de indre Anliggender«. Det var det for Martensen væsentlige, mens det tvivlsomme, en synode, »vil ganske komme af sig selv, hvad ogsaa har viist sig i alle protestantiske Lande« (p. 54 ff.). Det turde være klart, at han her har firet på de konsekvenser, der i praksis måtte drages, og har afkortet grænserne for omfanget af den kirkemagt, som kongen efter hans mening stadig havde.

Men dette væsentlige havde Martensen tidligt betragtet som »det der hører til en fuldbaaren Kirkeforfatning«, og i 1883 var det stadig »fremfor Alt et *consistorialt* Moment, hvorpaa Betragtningen her maa henledes« (p. 51). Han vidste nu, at der ikke var den fjerneste udsigt til, at noget af det blev til virkelighed; men han vidste også – og her postulerer jeg, at det følgende havde direkte adresse til kongen – »at de, der vedvarende forholder Kirken dens Ret og ere ligegyldige for et af Landets høieste Anliggender, paadrage sig et Ansvar, en Historiens Dom, som maaske endnu rammer dem i levende Live«. Den sandhed skulde udtales som hans sidste vidnesbyrd, uanset om den blev hørt og fulgt. Undlod kongen det, blev følgen efter Martensens mening, at folkekirken kom i falsk afhængighed af den verdslige magt, og hvor kunne det findes forsvarligt at overlade den uhyre kirkemagt til en enkelt mand, som ganske manglede forudsætninger og ofte den dannelse, der kræves? Det var ikke personer, han sigtede til, men det princip, at cultusministeren valgtes af rent politiske grunde. Vedblev man sådan, vilde det verdslige regimente i åndelige sager snart blive det normale, og det kunne ikke tåles. »Der vil i disse bevægede Tider fremkomme Opposition med Criser og Udtrædelser. Opløsningen vil nærme sig« (p. 51 ff.). Herefter var det så, at Martensen gik videre til den eneste mulighed han kunde øjne, »meget fattig paa Raad, og i Grunden . . . udtømt«, nemlig at den minister, der vilde, ganske uafhængig af rigsdagen kunne oprette et bisperåd. Forud var principperne hævded, idet han havde bemærket, at et bisperåd kun

var »et provisorisk Udgangs- og Begyndelsespunct til Kirkeforfatningen«, som man dog ikke kunne blive stående ved, fordi det kun var rådgivende og kirken måtte have ret til den besluttende myndighed i egne sager, og »navnlig til at kunne sige Nei ligeoverfor den verdslige Magt«. Bisperne samledes også kun lejlighedsvist og vilde ikke altid være ved siden af ministeriet (p. 51).

Dette Martensens sidste råd blev da fremsat til ministerens overvejelse. Og det beroede på ministeren, om denne ville nedsætte et sådant bisperåd eller ej. Gjorde han det, så havde bisperne ikke bedt om det, og stod mindre afhængige af ministeren, det var jo ham der havde bedt dem om at mødes. Deres stilling blev da en anden. Derfor ville Martensen i 1883 ikke være med til at kompromittere sig ved at befordre præstekonventernes henvendelse videre. Der var dog endnu en væsentligere grund. Han kunne ikke støtte en anmodning til den politiske minister, det var imod hele hans syn. Skulle der anmodes om et bisperåd, så måtte der rettes henvendelse til kongen, ellers kompromitterede kirken sig yderligere, opgav efter Martensens mening grundlaget for hele sin stilling.

Nu som i 1867 fandt han sin stilling som konfessionarius som noget af en hindring i, at han kunne tale åbent – tillige var han ganske på det rene med, at det politisk set var uklogt at sige den slags [29]. Men uden at det direkte udtaltes, så rummede erindringerne en sidste og stærk formaning til majestæten om selv at handle og ikke svige sit ansvar for kirken ved at overlade initiativ og ansvar til ministeren. Hvilken vejledning Martensen direkte har givet kongen, det kan der kun gisnes om. Offentligt måtte han aflægge vidnesbyrd om, hvad han anså for ret, og gjorde det uden håb om at det hjalp. Derfor endte han da nødtvungent ved at give ministeren råd om, hvad han kunne gøre.

Imod det her anlagte synspunkt kan indvendes, at vedtagelserne fra Sjællands og Århus landemoder begrundedes på anden vis. Det er dog rimeligt at antage, at Århus-bispen i respekt for realiteter foreslog en formulering, som ret let kunne vedtages, og at det forholdt sig tilsvarende på Sjælland.

[29] Da Martensen i 1867 foreslog at rette henvendelse til kongen, svarede biskop Engelstoft, at »det vilde ligne oprør!« Engelstoft mente, at man måtte rette henvendelse til ministeren, »hvad nu er ganske imod mine Sympathier«, skrev Martensen 24/11 67 (Biskop H. Martensens Breve II, 185).

Da Scavenius havde oprettet kirkerådet og paterniteten blev til-
lagt Martensen, følte denne sig ikke på nogen måde foranlediget
til at fremkomme med en berigtigelse eller forklaring, sådan som
stiftsprovst Rothe, ja egentlig var Martensen afskåret fra at gøre
det, hvis den her fremlagte og begrundede vurdering af, hvad der
bestemte hans holdning, er rigtig.

VOTUM

over en besvarelse af Selskabets prisopgave

1970-71

Ved indleveringsfristens udløb den 1. september 1971 var der indkommet en besvarelse af den prisopgave, som Selskabet udskrev i 1970 over emnet: »Det teologiske fakultets historie 1860–1900, med særligt henblik på debatten om fakultetets eksistensberettigelse«.

*

Afhandlingen, der er indsendt under mærket »Theodorus«, omfatter 179 maskinskrevne sider i A 4 format, hvortil kommer bilag, noter og fortegnelser over trykte og utrykte kilder samt litteratur, omfattende yderligere 73 sider.

I indledningen (1–5) omtales den hidtidige forskning (en række bidrag fra P. G. Lindhardt og A. Pontoppidan Thyssens disputats), hvorefter forf. giver en kort redegørelse for kildematerialet; den lover godt for afhandlingen, idet forf. både demonstrerer overblik over kilderne og klar bevidsthed om, på hvilke punkter disse ikke er blevet udnyttet i ønskeligt omfang. Endelig sættes det som et mål for undersøgelsen at tage stilling »til P. G. Lindhardts tese om fakultetets omdannelse til et »menighedsfakultet« (p. 4).

1. Hovedafsnit, »Fakultetet som læreanstalt« (6–50), behandler fakultetets historie, med særligt henblik på de for professorer, studenter, embedseksamen og de teologiske grader gældende retsregler. Desuden gennemgås de teologiske fag i forhold til den givne undervisning og de anvendte lærebøger. En stor del af materialet til denne, for løsningen af den stillede opgave absolut nødvendige fremstilling, er naturligt nok hentet i Matzens retshistorie og Goos' retsregler og rummer således intet nyt, men da vi ikke før har haft en samlet redegørelse må den her forelagte alligevel anses for særdeles værdifuld. Størst interesse knytter sig til afsnittet om de teologiske studenter (13–24), hvor forf. har ydet en selvstændig og fortjenstfuld indsats. Et stort statistisk materiale til belysning af

tilgang til fakultetet, studenterbestand og kandidattal er indsamlet og opstillet i bilagene, og forf. har undersøgt det numeriske forhold mellem det teologiske fakultet og de øvrige fakulteter (bilag 1–4, II pp. 2–5). Endnu vigtigere er dog undersøgelsen af den sociale rekruttering til fakultetet (bilag 5, II pp. 6–19, jfr. I, 15–17). Forf. har gennemgået samtlige bevarede petita fra perioden, i alt 1841, med det formål at få et overblik over studenternes sociale og kulturelle baggrund og således kunne vurdere holdbarheden i P.G.Lindhardts bemærkninger om indtrufne ændringer i århundredets sidste fjerdedel. Forf. kan ved sin undersøgelse bekræfte, at sådanne forandringer har fundet sted, og har således bestyrket en opfattelse, som allerede ud fra mere almene betragtninger havde sandsynligheden for sig. Der er god grund til at rose, at forf. har påtaget sig dette anstrengende og meget tidkrævende arbejde.

2. Hovedafsnit, »De teologiske professorer 1860–1900« (51–96), består af korte biografier af samtlige 12 professorer i tidsrummet. Selv om forf. synes klar over, at han her kun i begrænset omfang kan yde noget selvstændigt, idet han f.eks. afstår fra en almen omtale af professorernes produktion og holder sig til deres syn på forholdet mellem teologi og kirke som det, der især er af betydning for opgavens løsning, kan det kloge forbehold dog ikke skjule, at biografierne som regel er for tynde og karakteristikken i flere tilfælde usikker. Det skal ingenlunde bebrejdes forf., at han ikke har haft tid og kræfter til at give en grundig, kritisk redegørelse, men på denne baggrund havde han nok stået sig ved helt at undlade biografiske skildringer. Medens forf. med hensyn til professorernes teologiske standpunkter og problematik ikke har erhvervet sig en selvstændig mening, men synes at have sammenstykket sine betragtninger fra andenhånds kilder (Dansk biografisk Leksikon!) – f.eks. er han næppe klar over, hvilken rolle debatten om D.F. Strauss har spillet for C.E.Scharling – forholder det sig anderledes med den i dette hovedafsnit leverede redegørelse for professorernes ansættelse; det materiale, som findes i fakultetets dekanatspapirer og samtidig brevskrivning, har også tidligere været udnyttet, men forf.s brug af det beror på en grundig, selvstændig bearbejdelse, som i flere tilfælde fører til en fyldigere fremstilling, end vi hidtil har haft. Især bør afsnittet om J.A.Bornemann fremhæves; her er fremdraget nyt materiale og, som forf. påpeger, endnu mere kan muligvis findes.

Skønt de to første hovedafsnit kan kritiseres, må de siges at dan-

ne et rimeligt og i store træk tilstrækkeligt grundlag for tredje og sidste hovedafsnit, hvortil den største interesse naturligvis knytter sig: »Debatten om fakultetets eksistensberettigelse« (97–179).

I kritik af opgavens formulering betoner forf., hvad han i afhandlingen senere dokumenterer, at om »eksistensberettigelse« er der egentlig kun tale i »den moderne positivismes« kamp mod fakultetet, medens vækkelserne ikke ville fakultetet til livs, kun have det ændret i kirkelig retning (p. 97 f.). Da imidlertid det sidste også angår fakultetet i dets daværende skikkelse, vælger han at forstå opgaven som omfattende »sådanne debatter, der direkte eller indirekte angår en antastelse af eller et forsvar for de eksisterende rammer, i hvilke det teologiske studium var henlagt« (p. 97). Ud fra denne bestemmelse behandles først »Det teologiske fakultet og vækkelserne« (99–148). Forf. begynder med en fortrinlig og indgående skildring af kampen for en eksamenskommission. Med rette ser han i denne kamp den grundtvigske bevægelses forsøg på at bryde fakultetets præsteuddannelsesmonopol, medens fakultetet på sin side pukkede på videnskabeligheden, hvorved forholdet mellem fakultet og vækkelse forværredes.

Derefter behandles Rasmus Nielsens forhold til fakultetet og til grundtvigianerne. Denne fremstilling, som samler sig om striden om tro og viden i 1860'erne, hører afgjort til de svagere i afhandlingen, men det må indrømmes, at det også er meget vanskeligt at skildre Rasmus Nielsens position. Langt bedre er det følgende afsnit, »Debatten om præsteuddannelsen«, hvor forf. med skønsomhed har fremdraget de vigtigste synspunkter, herunder også Indre Missions deltagelse i sammenhæng med Bibelkritikken. Det betones med rette, at IM på dette tidspunkt i og for sig ikke havde tanker om at opstille et alternativ til fakultetet i form af en anden præsteuddannelse, men man kunne i denne forbindelse have ønsket opgøret mellem fakultetet og IM indsat i den større sammenhæng hvori det hører hjemme: striden mellem IM og Københavns IM. Derimod har forf. et klart blik for, hvorledes mistilliden mellem vækkelsesretningerne indbyrdes sammen med fakultetets kursændring under Peder Madsens og Fredrik Nielsens førerskab efterhånden mindskede faren fra denne kant. Dermed er vi beredt til det næste kapitel, »Fakultetet og den moderne positivisme« (149–171).

Forf. giver her en fortræffelig skildring af A. C. Larsens og Adolph Steens angreb på fakultetet og de diskussioner, disse angreb gav

anledning til. Det betones, at hverken Larsen eller Steen frembød en egentlig fare. Begge trak sig ud af kampen, og virkelig støtte fik de ikke fra anden side. De to angribere er først og fremmest interessante som symptomer, men de har formentlig medvirket til den kursændring i fakultetet, som fra slutningen af 1870'erne knyttede det nærmere til »menigheden«.

Selv om skildringen af A.C.Larsens og Steens stridigheder med falkultetet er fuldt ud tilfredsstillende, er de behandlet tidligere, og en væsentlig større interesse knytter der sig til det følgende kapitel, »Fakultetet mellem Højre og Venstre« (172-175), hvor forf. på overbevisende måde sætter fakultetets forgæves anstrengelser for at udvide lærerstaben, så at den bedre kan betjene det stærkt voksende studentertal, i forbindelse med den politiske magtkamp: medens Højre måtte betragte Universitetet og ikke mindst det teologiske fakultet som en stabiliserende faktor, så Venstre med mistillid på den ufolkelige, akademiske uddannelse. Disse synspunkter fortjener i høj grad opmærksomhed og kunne sikkert uddybes yderligere. Forf. peger på, at professorerne på denne baggrund ikke bør have hele skylden for, at fakultetet ikke slog til i denne periode, hvilket sikkert er rigtigt, men på den anden side nævner han også, at professorernes kirkelige aktivitet i Folketinget anvendtes som argument mod nye professorater. Det ser altså ud til, at fakultetets kirkelige engagement politisk set kunne give bagslag, fordi det afslørede den uklarhed i synet på fakultetets forhold til henholdsvis »videnskab« og »kirke«, som karakteriserer den Madsenske æra. Det havde været værdifuldt, hvis forf. her eller i anden sammenhæng havde givet en oversigt over de kirkelige hverv, de enkelte professorer varetog. Men selv uden en sådan undersøgelse er dette afsnit overordentlig bemærkelsesværdigt.

I nogle »afsluttende bemærkninger« (176-179) sammenfattes resultatet af undersøgelsen. Det fremhæves, at den har bekræftet tesen om fakultetets omdannelse til et »menighedsfakultet«. I tilknytning hertil gør forf. de forskellige gruppers stilling til fakultetet op, peger på, at den største fare i denne periode udgjordes af kampen for en eksamenskommission, og betoner, at fakultetet efter denne kamp skiftede kurs, idet det fra at understrege sin videnskabelige opgave gik over til at lægge vægten på den kirkelige, til skade for den videnskabelige kvalitet, som yderligere led under den betydelige tilgang af »almuestuderer«, der kun ønskede hurtigst muligt at få mulighed for at søge præsteembede.

Skønt visse afsnit af denne afhandling er mindre dybtgående og andre næppe når ud over, hvad man kan finde i de gængse håndbøger, må det som helhed siges, at forf. har et godt og fortroligt forhold til sine kilder, ligesom han i almindelighed pålideligt refererer de mange større og mindre skrifter, han har gennemgået. Selv om gentagelser ikke helt har kunnet undgås, især på grund af professorbiografierne, er afhandlingen veldisponeret. Det må påskønnes, at forf. selv er klar over, at visse dele af kildematerialet kunne udnyttes mere, end han har haft tid til. Stort set er det brugt dygtigt og med sans for det opnåelige inden for den tid, som stod til rådighed. Netop på denne baggrund undrer det, at forf. p. 51 erklærer, at J.C.Jacobsen ikke har noget arkiv, skønt dette findes på Det kgl. Bibliotek (Ny kgl. Saml. 4°. 3836). Kendskabet til de trykte kilder synes næsten udtømmende; dog savner man enkelte småskrifter, f.eks. »Foreløbig et Par Ord om det theologiske Studiums nærværende Tilstand. Af en Frihedsven« (1856), som ville have været nyttigt til belysning af Bornemann-sagen, men også til en almen skildring af studenternes holdning til fakultetet.

Skulle man nævne et område, man gerne havde set mere indgående skildret, måtte det formentlig netop være studenternes forhold til universitetet og deres studieforhold i det hele taget. Her havde forf. sikkert kunnet hente hjælp i Steenstrups »Det theologiske Studium ved vort Universitet« (1848). Det fremgår ikke, i hvor høj grad forf. er klar over, at utilfredsheden med studieforholdene var almindelig og ikke blot fandtes blandt teologerne. Med hensyn til de grundtvigske studenters mistillid til fakultetet havde muligvis en nærmere undersøgelse af eksamensprotokollerne kunnet vise, om f.eks. mistanken mod Clausen for med forkærlighed at fremdrage grundtvigske kontroversspørgsmål var berettiget. Det bør dog fremhæves, at disse ønsker ikke udtrykker egentlige mangler ved afhandlingen, men snarere fremkaldes af overbevisningen om, at forf. ville have været i stand til at opfylde dem.

Medens forf. således har løst den stillede opgave i den forstand, at han i det store og hele har fremdraget de relevante kilder, trykte og utrykte, og tolket dem dygtigt, mærker man, at hans viden ikke strækker sig langt ud over det tidsrum, opgaven omhandler. Således må man forklare sig de fejl i enkeltheder, som hist og her forekommer. Forf. forveksler J.P.Bang med F.E.Torm (p. 7) og H.C.Ørsted med A.S.Ørsted (p. 27). Han nævner A.G.Rudelbachs forhold til fakultetet i 1848 og mener, at han kan anses for

grundtvigianer på dette tidspunkt (p. 100). Han omtaler fakultetets pjece om det teologiske studium fra 1831, men ikke den let omarbejdede udgave fra 1838 (p. 30). Der er ingen grund til med forf. at undre sig over, at Universitetsfundatsen af 1539 ikke rummer nogen forpligtelse på Confessio Augustana, som på dette tidspunkt endnu ikke spillede nogen afgørende rolle (p. 10). Forf. synes også at overvurdere betydningen af religionsfrihedens indførelse 1849, når han mener, at den medførte en ændring af fakultetets funktion som rådgiver for regeringen, og at fakultetet dermed befriedes for al konfessionel bundethed (p. 11, jfr. p. 22. Først i 1872 ophævedes konsistoriums forpligtelse på Augustana). Af andre enkeltheder kan nævnes den vildfarelse, at Peder Madsen skulle have holdt sine studenteraftener på Vedbygaard og ikke i København (p. 83), ligesom forf. ikke ses at have dokumenteret, at Sthyr i 1887 skulle have søgt sin afsked, før han havde sikkerhed for at blive udnævnt til biskop (p. 86).

Imidlertid er dette småting, som ikke kan overskygge indtrykket af gennemgående pålidelighed. Det bør også fremhæves, at forf. har evnet at give en klar fremstilling, som aldrig lader læseren i tvivl om, hvad han mener, og sjældent om, på hvilket grundlag han har nået sin opfattelse. Disse store fortrin, som i forbindelse med den klare disposition, det nydelige manuskript og den dygtige beherskelse af kildematerialet gør det til en fornøjelse at læse denne afhandling, kan desværre ikke skjule betydelige mangler i sprogbehandlingen. Fornøjelsen er ikke ublandet, idet forf., der iøvrigt slet ikke synes at have læst korrektur (trykfejlene når op på et højt, formentlig 4-cifret tal), ustandselig på den grusomste måde forsynder sig mod dansk grammatik og syntaks. Han røber her en usikkerhed, som står i ejendommelig kontrast til afhandlingens dygtighed og klarhed iøvrigt.

Alle fortrin og mangler taget i betragtning må vi mene, at afhandlingen så vidt imødekommer de ønsker, der var udtrykt i opgavens ordlyd, at vi ikke nærer betænkeligheder ved at indstille forf. til Selskabets prisbelønning.

Leif Grane

P. G. Lindhardt

Ved navnekuvertens åbning viste forfatteren sig at være stud. mag. *Knud B. Christoffersen*, København, som fik førsteprisen overrakt ved en højtidelighed på Institut for kirkehistorie den 5. maj 1972.

1971

En oversigt

Ved *Carl Trock*

1971 fik sit præg ved, at der kom betænkninger om 3 af de forudgående års hovedemner, både fra kommissionen om kristendomsundervisningen, strukturkommissionen og liturgikommissionen. Derimod skete der en vis afmatning af den ret intense debat om folkekirkens fremtid.

I. *Folk og kirke.*

Ved årsskiftet stod debatten om folk og kirke på sit højeste (1971 174 ff.) og både Extrabladet og Aktuelt brugte megen plads på at fortælle om de tomme kirker.

Men ved siden af dyrkelsen af undtagelserne, det stigende antal udmeldelser, kom der efterhånden nogle ret holdbare tal for den almindelige stabilitet. En Gallup-undersøgelse angav, at 93 % stadig stod i folkekirken. Og de fleste ville blive der, for af de 93 % mente igen 8 %, at det var sandsynligt eller muligt at de meldte sig ud, mens 7 % ved et »ved ikke« lod muligheden stå åben (Berl. Tid. 29/3; den tendens var mest fremtrædende hos de unge, især i hovedstadsområdet). TVs Kirkeligt Spektrum fandt nøjagtigere tal frem og kunne via Kildeskattedirektoratet meddele, at 95,8 % stadig var med i folkekirken.

For afmatningen af dette røre betød det vel også lidt, at samt-

Ved henvisninger bruges følgende forkortelser: BeAW Berlingske Aftenavis Weekend, senere Weekendavisen; DKt Dansk Kirketidende; DMbl Dansk Missionsblad; Ft Folketingstidende; Hskbl Højskolebladet; IMT Indre Missions Tidende; Jy-Po Jyllands-Posten; KD Kristeligt Dagblad; KiInf Kirkelig Information; KiVe Kirkens Verden; KP Kristeligt Pressebureau; MrBl Menighedsrådenes Blad; PrfBl Præsteforeningens Blad; RoSt Roskilde Stiftsblad; Sjt Sjællands Tidende; AAST Aarhus Stiftstidende. Årstal tilføjes kun, hvor det ikke er 1971. – Hvor der henvises til tidl. årsoversigter anføres alene *udgivelsesåret*.

lige partier i Folketinget ret håndfast afviste Hanne Reintofts forslag om, at man ved et kryds i skatteskemaet kunne bestemme sit forhold til folkekirken [1].

En ny kirkestatistik fra hovedstaden blev ikke færdig i 1971. Derimod viste det sig, at et betragteligt antal HF-studerende melder sig ud af folkekirken og undgår eksamen i kristendomskundskab, samtidig siges det dog, at undervisningen dér ellers møder interesse [2].

Her vedkommende var den vurdering af virkeligheden bag det store medlemstal, som selv udtalte tilhængere af folkekirken kunne give. Den kom frem under drøftelserne om konfirmandundervisningen, og den kunne få bl.a. sognepræst E. Brandt Nielsen til at spørge, om der overhovedet var mening i at bevare konfirmationen. Han var selv stemt for at svare noget i retning af et nej dertil [3]. Det er alene kirken, der forestiller sig at vi har en kristen enhedskultur, skrev pastor Helge Lundblad, men dér lever den i bedste

[1] Jfr. 1971, note 5. – Ved 1. beh. (5/3, Ft 4353) ville VS i stedet tale om adskillelse mellem stat og kirke. Morten Lange (SF) vidste, at der var en barriere når man ville ud, og den måtte brydes ned (jfr. 1970 153), ellers måtte »vi andre« acceptere det indgangskort, som folkekirken sætter. Afvisningen var bastant, sagen drejede sig ikke om folkekirken men om skatteteknik. Ingen andre steder fordrer man, at et medlemsforhold fortsat skal bekræftes, sagde kirkeminister Arne Fog Pedersen. Forslaget var uantageligt, lovgivningen kan ikke pålægge folkekirken at fravige sit princip, at dåben er forudsætning for medlemsforholdet. Men ministeren ville pålægge præsterne at give kommunerne meddelelse om udmeldelser, ligesom der ville blive foretaget en samlet registrering. – Men Hanne Reintoft slog over i et opgør med folkekirken, fordi den shanghajer de nyfødte børn, der siden kun lærer om den protestantiske religion i skolen. Hvorfor er man imod, at der kræves en aktiv handling for at være med? 3/9 meddelte det nedsatte udvalg, at det ikke var nået til ende med arbejdet (Ft Till. B 3501). – Ønsker i indenrigsministeriet om ændret procedure ved udmeldelser, se KD 3/2. Sagen erindret ved spørgsmål, se Ft 71/72 1548. Fremtidig opgørelse af medlemstallet i Statistisk årbog, BeAW 10/12.

[2] Det skulle særligt være forud for eksamen, at HF-erne meldte sig ud, 14 % eller 298 af 2166 eksaminander havde gjort det; i Jylland var der 7 %, på Øerne 11 % og i hovedstadsområdet 32 %, MrBl 165, 212, 281. Men 40–50 % af HF'erne har hidtil valgt at skrive den ene af 2 årsopgaver i kristendomskundskab, oplystes det også, KD 30/8.

[3] KD 12/10, jfr. i samme retning Johs. Johansen, PrfBl 553, Viggo Mortensen KD 26/2, Poul Exner Re-formatio 23, måske også Jørn Jørgensen RoSt 168, 183 og Helge Lundblad KiVe 128. Jfr. B. T. 4/8.

velgående (Kristelig Forening for Børne- og Ungdomsforsorgs årsberetning).

Studenterne 1970 havde jo kunnet skrive stil om kirken, og hele 42 % af dem valgte at gøre det. Dansklærere sammenfattede deres vurdering af stilene sådan: Det havde studenterne manglet forudsætningerne for, besvarelsene var præget af indoktrinering fra massemedierne. Det var tydeligt, at de fleste ikke havde forbindelse med kirken; det rystende var dog ikke den ringe viden, men at studenterne mente at vide en hel del (KD 15/4).

FDF og FPF udspurgte seniormedlemmer om kirke og kristendom og opdagede, at næsten 3/4 undlod at svare på, hvad synd er, mens de øvrige overvejende henviste til det 6. bud. 40 % mente ikke, at Jesus havde levet. Det gav anledning til at spørge om betydningen af kirkeligt børne- og ungdomsarbejde (KD 28/6 ff., her mindre pessimistiske KFUM og K-spejdere).

Fra den store verden meldtes om en ny Jesus-bølge og mange herhjemme talte om ny-religiøsitet blandt de unge. Den vil gå udenom kirken, mente biskop Hans Kvist (Berl. Tid. 30/5). Premierer 2. juledag på Jesus Christ Superstar forstærkede interessen for fænomenet, men lod stå åbent om det var noget selvgroet eller mest skabt af forretningsfolk og journalister (t.eks. Berl. Tid. 26/12, TVs Focus 9/1 72). Også »Unge kristne« kom i søgelyset og en vestjysk ungdomsvækkelse, i opposition til folkekirken. Vil den dræne denne, spurgtes der, eller vil det moderne KFUM og K-arbejde, centret om kammeratskabsaftnerne i Herning, blive en vej til folkekirken for unge hjemløse? (Jørgen Thorgaard BeAW 7/1 72). Den erkendelse var der vidt forskellige steder, at de unges hjemløshed hang sammen med, at følelseslivet havde haft dårlige kår i folkekirken, og at de unge, der søgte rigere fællesskaber andre steder, aldrig havde haft kontakt med deres egen kirke [4].

Folkekirkenes almindelige medlemmer skal ellers afnødes svar og blev det så sandelig også. På baggrund af 393 besvarelser mente

[4] Riber Jensen og Møller Petersen KD 26/3; Maria M. Thulstrup: Tiden er inde til kristen meditation, vi har forsømt at tale om efterfølgelse (KD 2/3), hertil spurgte Peter Riemann: Kan vi melde hus forbi? (DKt 126, 138). Mange unge søger efter Gud og søger udenfor kirken, og vi kan ikke komme på talefod med ret mange af dem, skrev Th. Græsholt, det skyldes at vi har for travlt og ikke gør os ulejlighed med andre, Lolland-Falsters Stiftsbog 64, jfr. samme og Axel B. Jepsen KD 22/9, Jørgen Bøgh KD 2/4, Berl. Tid. 26/12, samt menighedsrådsforeningens stilekonkurrence, MrBl 179, KD 19/7, 27/7.

Jørgen Thorgaard, at det var forkert at kalde samfundet ukristeligt, for kristendommen havde stadig stor indflydelse. Men uvidenheden derom var i hvert fald stor [5].

Og så udkom Per Salomonsens sociologiske disputats, baseret på en dyberegående analyse af svar fra 123 personer. De 80 % af dem erklærede sig for kristne, og af dem var 35 % religiøse, idet udtrykkene nærmest blev brugt modsat gængs teologisk sprogbrug. 17 % havde det ønske at deres børn blev »positive kristne«, knap 45 % at de blev »almindelige kristne«. Kun hos en af oplyserne fandtes en opfattelse af synd, der lå den lutherske nær. – Den moderne danskers religion er temmelig ordløs og begrebsfattig, og at tale til folk om Helligånden »er det rene galimatias«, det hørte til Salomonsens erfaringer [6].

Værdien af den slags undersøgelser er dog tvivlsom (provst Sv. Aa. Nielsen KiVe 137), ja det er usmageligt at sætte tro og kristenliv på hulkort. Nysgerrige teologer og geskæftige sociologer må forhindres i at trampe på personligt åndeligt liv, blev der indvendt (Erik B. Nissen Hskbl 3, Berl. Tid leder 4/1). Spyt dem i ansigtet, skal sognepræst Søren Krarup have tilrådet (e. KD 23/11, jfr. Lilleøer i Tidehverv 3).

Var det så en uvildig vurdering, som den katolske biskop J.W. Gran, Oslo gav ved bispemødet i Rom? Her talte han for samarbejde med protestanterne, på grund af den stigende sækularisering;

[5] KD 22/1 72, KiVe 84. – »Religion og Samfund«, foreløbig rapport fra Religionshistorisk afdeling ved Københavns Universitet: 57 % anså sig for gode kristne; 46 % ville uden folkekirken savne noget væsentligt; 70 % mente at forældre burde lade deres børn døbe; 21 % mente at man kunne være en god kristen, uanset om man hørte til et kirkesamfund eller ej; 14 % mente at hyppig kirkegang er nødvendigt for gode kristne. 12 % havde været til gudstjeneste i løbet af et år, 29 % fulgte med i radio og TV. 50 % læste i Bibelen, 54 % bad aftenbøn og 42 % gjorde det med deres børn. (Der var også spurgt: Hvor ofte er De blevet bønært?) – 15 % kunne svare rigtigt på spørgsmål om de 3 store højtider, 26 % svarede helt forkert. 68 % mente, at kirken burde tænke mere på at hjælpe andre end på at prædike.

[6] Berl. Tid. 21/11. Jfr. »Religion i dag«: 20 % af de kristne tvivlede på Guds eksistens. Over halvdelen af svarerne bad aldrig aftenbøn, 30 % gjorde det dagligt, 15 % af og til. Det var middelalderens gudsbeviser der blev lagt vægt på, kun 13 % oplyste af sig selv, at Gud kendes ud fra Bibelen, knap 9 % gjorde det efter at være spurgt om det. Godt 40 % betvivlede at Jesus var Guds søn, 33 % mente at man egl. burde vente med dåb til en modnere alder, og knap halvdelen mente, at forældrene ved dåben påtog sig en forpligtelse for deres børn, mens 20 % ikke mente, at de var forpligtede.

det var nødvendigt, hvis kristendommen skulle bevares i Norden (KD 3/12). Så pessimistiske vurderinger stod ikke alene. Nu som før kom der både varmt forsvar og mange udtryk for tiltro til folkekirken (t. eks. 5 præster i Jy-Po 18/4).

Forholdene sattes vel noget i relief af en vestjysk amatørundersøgelse af, hvad folk i Ringkøbing tager sig til. Her havde 20 % været »i kirke« indenfor den sidste måned (af de 25-30 årige 12 % af de 31-40 årige 10 %), mens 5 % var politisk aktive. Og det skal nok forstås bredt, for det oplystes også at der nærmest var total mangel på politisk interesse hos dem under 40 år (Jy-Po 18/2).

Krigserklæringer møder folkekirken sjældent, undtagen fra teologer[7]. Hyppigere stilles der krav om at samfundet stiller sig neutralt i religiøse spørgsmål. Det får praktisk betydning i folkeskolen, hvor morgensang- og bøn falder væk flere steder, eller hvor kristendomsundervisningen fordres steriliseret[8].

Påstande om at man ovenfra ville genere kristeligt arbejde, fordi samfundet indførte øget bruger-demokrati i en række institutioner, vandt ikke frem. Når medarbejdere her frygtede antikirkelighed, så havde det anden adresse[9]. Og når de politiske ungdomsorganisationer søgte at tiltage sig eneret til den støtte til idébestemt

[7] Johs. Aagaard se siden p. 245. Pastor Attila Szilas (1970 139) forlod embede og folkekirke, den gav ikke megen kontakt, men fik folk til at leve på en illusion om, at alle var kristne; han satte evangeliet over systemet og opfordrede folk til at melde sig ud. 9 fulgte ham, ellers erfarede han, at folk ikke ville bruge ham, når han ikke var rigtig præst; kort efter meldte han sig atter ind i folkekirken (KD 18/3, 1/5, 28/5; Berl. Tid. 7/2, 28/3; MrBl 83; Virum Avis 22/12 70).

[8] Jfr. note 12. – Konservativ Ungdom fordrede endog i sit nye idéprogram »Idé 71« at religionsundervisningen frigøres fra skolen, eleverne skal i stedet have nogle ugl. timer fri til udøvelse af deres religion. Udtalelse fra Landsorganisationen af Elever, se Betænkning 617, p. 118.

[9] Jfr. 1971 176 f. – På menighedsbørnehavernes årsmøde taltes der om uro rundt om, på grund af socialministeriets cirkulærer om forældre- og medarbejderindflydelse, men man håbede at de nye repræsentanter ville anerkende arbejdets grundlæggende tanke. Nye vedtægter skulle sikre prægnet af en bestyrelsesforening og bevare arven; de rejste en opposition, som forlod foreningen, men den vidste også, at der var risiko for, at institutionerne blev invaderet af folk, der ville det kristelige til livs (»De samarbejdende Menighedsbørnehaver« nr. 2). Bestyrelsen fandt det magtpåliggende, at man fik sit eget børnehaveseminarium, ledet i kristen ånd, det var blot vanskeligt, fordi pladserne på seminarierne fordeles af et optagelsesnævn (KD 24/1 72). Stærk uenighed i Kristeligt Studenter-Settlement om love og ny struktur, se KD 30/10.

arbejde, der kan ydes efter fritidsloven, så ramte det ikke alene det kristelige arbejde (KD 22/5, 28/4).

Men generalsekretær Gunnar Hermansen mente, at den ældre generations ligegladhed med kirken var ved at vige for en bevidst stillingtagen imod. Modstanden viste sig passivt ved, at mange ikke mere lod deres børn døbe, og aktivt ved protesterne mod kirkebyggeriet. Protestlisterne var ikke lange og kunne endnu overhøres, men hvor længe (Kirkefondets årbog 34). – Protesterne blev i hvert fald flere, ligesom nogle kommuner syntes at krydse byggeplaner. Men var det så modstand mod folkekirken? Selv viceborgmester Poul Falk Hansen, MF, havde jo her skiftet standpunkt; han var valgt til præst for at fremme et kirkebyggeri i sognet, og nu fandt han på linie med byrådet at det var unødvendigt [10].

II. *Folkeskole og folkekirke.*

Med stigende spænding blev der ventet på betænkningen om kristendomsundervisningen i folkeskolen, læseplansudvalget kunne jo tilmed blive nødt til at afslutte sit arbejde forinden. Kommissionen brød da sin tavshed for at angive sine hovedsynspunkter og straks var de kirkelige positioner trukket op:]

Religionslærerforeningen havde fortsat sine pædagogiske overvejelser (Religionslæreren, nyt særnr.) vel vidende, at blev timetallet beskåret ret meget, så der ikke blev nogenlunde kontinuerlig undervisning, da ville faget falde fra hinanden og miste sine pædagogiske muligheder, og lærerne ville vige tilbage for at specialisere sig i det (Fogde KD 30/12 70, Berl. Tid. 17/1, Folkeskolen 70).

Det var nødvendigt, at kommissionen blev færdig inden det betydende læseplansudvalg, blev det pointeret (Religionslæreren 32), samtidig ville man i flere store byer skære timetallet ned, fordi der manglede religionslærere (Esbjerg og Helsingør KD 15/3, 20/3, 22/4, 28/5, delvist Rødovre KD 25/3). Yderligere forlød det, at betænkningen skulle holdes tilbage til efter det kommende folkotingsvalg (jfr. KD 23/4). Kommissionen meddelte da, at den var ved at afslutte betænkningen, og offentliggjorde hovedtankerne deri (Religionslæreren 68, KD 3/4 ff.), den havde dog fundet det nødvendigt at forhandle med læseplansudvalget (jfr. Folkeskolen 456).

[10] Jfr. 1969 252. – Falk Hansen: Lundtofte sogn vil højst få 17.000 indb., og bedre befordringsmidler gør en ny kirke mindre påtrængende, området er også for lille til en ny kirke, KD 4/3. – Protester: DSU i Skanderborg KD 28/8, 31/8 70, Kolding KD 28/2, Gjellerup ved Århus KD 2/7 jfr. AAST 16/5; 1500 imod ny kirke i Espergærde MrBl 72; 500 mod kirke i Fortunbyen KD 11/12. – Divergenser med byråd: Viborg KD 22/5, Lyngby og Herstederne m.fl. KD 17/5, 9/9, 1/12, MrBl 151.

Bortset fra religionslærerne, som var positive (Religionslæreren 70), var man – trods advarsler mod at starte religionskrig (Thestrup Pedersen KD 4/5), det vil ikke føre til noget (Kristian Jensen IMT 256) – straks rede til at værne undervisningen mod kommissionen: Den havde søgt at vinde læseplansudvalget for sine tanker; den havde svigtet sit folkelige mandat til at styrke fagets stilling og havde lagt op til en »meget alvorlig, for ikke at sige katastrofal svækkelse«. Derfor talte en adresse om folkeafstemning, hvis formålsparagraffen blev rørt, det var uforeneligt med grundloven (IMT 385, underskrevet bl.a. af IMs formand, Kr. Friis, højkirkelige og KFUMs formand, sognepræst Gunnar Tøttrup samt valgmenighedspræst Sv. Aa. Nørgaard; jfr. Friis IMT 259 og et menighedsråd i Herning KD 2/6, 2/7).

Ganske overset blev det eneste i Folkeskolen, der lignede en redaktionel artikel. Her hed det: Kommissionen har strakt sig meget vidt for at gøre undervisningen »køns og konfessionsløs«, så vidt at den efter manges mening anlægger et gennem-rationalistisk synspunkt på et fag, mere fornøftsstridigt og følelsesappellerende end noget andet. Fagets målsætning blev skilt fra, hvad der egl. er undervisningens mål, og det måtte forudses, »at vejen er ryddet for det næste skridt, som bliver fagets integrering i det store orienteringskompleks« (23/4, 948).

Der blev også tumlet eller truet med, hvad betænkningen kunne føre til, at kirken selv måtte overtage undervisningen, eller at der måtte oprettes kristne friskoler (Kai Høst KD 17/4, jfr. 22/4, Re-formatio 22, 63, KiInf nr. 8–9), og siden oprettedes en landsforening med det formål (700 med, KD 17/10). Men her var Indre Mission meget forbeholden (IMT 538, KD 23/8, 23/9, 26/9). Så meget var dog klart, at menighedsråd og det kirkelige arbejde måtte tage anderledes fat (IMT 258), kirken måtte sætte ind og udvide sine undervisningstilbud (Kr. Jensen IMT 256; jfr. oversigterne over debatten i Religionslæreren 50, 98).

Pastor Birkedal Nielsen måtte sige fra overfor løs tale om kirkens ansvar for de døbte, for det er ikke kirken der døber. Den har ansvaret for forkyndelsen, men skal ikke foregøgle forældrene, at den nok skal klare deres forsømmelser. Det eneste forsvarlige er, »at foreholde forældrene, at de er kirkens repræsentanter overfor børnene. Det fik de at vide ved døbefonten, og det skylder de Gud regnskab for« (KD 14/5).

Denne første omgang havde vist, at kommissionen ikke skulle regne med »kirkens støtte«, det var yderligere understreget af planerne om, hvad kirken selv ville eller burde gøre.

Midt i juli forelå betænkningen (nr. 617). Her blev kristendomsundervisningens situation skildret som utilfredsstillende:

Det, at dele af faget ikke var let tilgængelige, forklarede ikke lærernes vanskeligheder i undervisningen; men i mange tilfælde betragtede eleverne – udfra hjemmets eller kammeraternes indstilling – faget som nytteløst og overflødigt. Kommissionen ville ikke indlade sig på at af- eller bekræfte påstande om, at timerne blev brugt til anden undervisning, men den havde »noteret sig, at denne påstand sjældent eller aldrig tilbagevises«.

Vanskelighederne skyldtes også påviselige enkeltforhold: For traditionel undervisning med brug af gentagelsesprincippet, at der ofte blev brugt unge og uerfarne

lærere, utilstrækkelig forsøgsundervisning og konsulentbistand, manglende bevilinger og dermed for få hjælpemidler på skolerne; indtil fornylig havde der været for få muligheder for efteruddannelse, og de muligheder, der var, var ikke udnyttet i samme omfang som ved andre fag.

Usikkerheden i folkeskolen om faget skyldtes også formålsbestemmelsen og folkeskolelovens § 1, stk. 3 (undervisningen skal være i overensstemmelse med folkekirkens evangelisk-lutherske lære) som uheldigt støtter opfattelsen af, at faget har en særstilling (jfr. 1970 note 17).

Derfor tilstræbte kommissionen med sine forslag at give faget fuld ligestilling med andre kundskabsfag. Undervisningen skulle også her være saglig og loyal, fri for forkyndelse eller religiøs påvirkning[11]. § 1, stk. 3 burde slettes, eller det skulle utvetydigt fastslås, f.eks. ved en ministeriel bekendtgørelse, at bestemmelsen alene tilkendegiver fagets centrale kundskabsområde.

»Af praktiske grunde« foreslog man at kalde faget for religion. »Det centrale kundskabsområde er den kristendomsopfattelse, der kommer til udtryk i den danske folkekirke«, men der burde orienteres om andre kirkesamfund og fremmede religioner, og tidligere end det skete nu. Det historisk kritiske bibelsyn havde vundet fuld hjemstedsret i folkekirken, det burde også ske i folkeskolen, for det hører idag til det evangelisk-lutherske.

Når hovedsigtet, at motivere fagets berettigelse i folkeskolen, var begrundet og konsekvenserne af det draget, så var opgaven at godtgøre at det måtte opretholdes som et selvstændigt fag: Samarbejde med andre fag i emnekredse var nødvendigt, men der burde ikke ske integrering, for faget havde sit eget faglige område med specielt indhold og sin særlige problematik. Dernæst skulle der rådes bod på de påpegede misforhold, og her kom forslag om prøver og en række bedre trivselsmuligheder. Timetallet var ikke for lille, men fordeling var uheldig, der burde ske en styrkelse på de

[11] Hovedsagen var at fremme forståelsen for teksternes indhold og hensigt. Kommissionen vidste da, at al undervisning medfører påvirkning, men pointerede: Det er kirkens og ikke skolens sag at forkynde. Skolen skal afgrænse sig både overfor den uægte forkyndelse, der propaganderer og øver pression, og overfor kirkens forkyndelse, der fremsætter tilsagn til den enkelte til udfordring og fri afgørelse. – Når faget blev et rent kundskabsfag, burde fritagelsesmulighederne egl. falde væk. For ikke at chokere burde der dog opretholdes mulighed for at fritage de elever, hvis tilknytning til andre trossamfund gjorde det uforeneligt at de var med; for lærerne blev der ikke foreslået ændringer, de skulle fortsat kunne bede sig fritaget, for faget kunne ikke være tjent med lærere, der ikke ønskede at undervise i det.

ældste klassetrin, fandt kommissionen. Som det var nu, var der risiko for, at forståelsen stagnerede på det stade, der var nået i barneårene. Tilmed var stoffet der brugtes på de første klassetrin kun delvist egnet til at fremme børnenes forståelse af, hvad kristendom er, og det gamle Testamente havde haft en for fremtrædende plads. Derfor foreslog en endnu næsten enig kommission, at sløjfe undervisningen i de første skoleår, for at få flere timer i de sidste skoleår.

Så deltes kommissionen i et flertal og 1–2 mindretal, uden at der var tale om gennemgående skillelinier. Et mindretal på 2 ønskede timetallet udvidet, et nogenlunde fast flertal på 9 gik ind for et næsten uændret timetal og flest mulige timer på de 2 ældste klassetrin; og når principperne var hævdet, så kunne det acceptere morgensang og -bøn, såvel som bøn i timerne, hvor det stemte med lokale traditioner. Dette udelukkede det sidste mindretal – hvoraf nogle også fandt, at konfirmandundervisningen burde placeres udenfor skoletiden. – Det beskar yderligere timetallet og afsatte i de sidste skoleår kun 2 timer i 9. klasse, samt 2 valgfri i 10. Blandt de 5 medlemmer var formanden, stiftsamtmænd P.H.Lundsteen, realskolens repræsentant og 2 af Danmarks Lærerforenings repræsentanter [12].

Det blev næsten overset, at læseplansudvalget var færdigt kort efter. På linie med Danmarks Lærerforening og mindretallet i kommissionen afsatte det ialt 10 timer til undervisningen, og en placering i 10. klasse nævntes ikke. I de 2 første skoleår blev der tale om periodisk undervisning, i tilknytning til de kirkelige højtider.

[12] Primært ønskede flertallet ialt 12 timer, heraf 2 i 9. og 10. skoleår. Subsidiært de 12 timer med 2 i 8. og 9. skoleår + 2 valgfri timer i 10. (Reelt en reduktion af de nuværende 13 timer, men i forhold til den skete reduktion i andre fag en relativ styrkelse!) Både de 9 og de 5 forudsatte, at der ikke blev regelmæssig undervisning i de 2 første skoleår, mens de 2 ønskede 2/2 timer i 2. skoleår, og ialt 14 timer, subsidiært 12 + 2 valgfri i 10. skoleår. (En betænkning om undervisningen i 10. skoleår, nr. 599, foreslår, at de fleste fag bliver valgfrie og nævner ikke kristendomskundskab som en valgmulighed.) I spørgsmålet om konfirmandundervisningen er mindretallet ikke gjort op (p. 26). Når den naturligt indpasses i undervisningen, er salmesang berettiget i timerne, hedder det i betænkningen, ligesom det er fagligt begrundet at give kundskab om bøn, men ikke at bede. Spørgsmålet om morgensang og -bøn var rejst af undervisningsministeriet, og det, fandt mindretallet, »harmonerer ikke med folkeskolelovens målsætning«. – Kun når der rejses indsigelser, høres der om afskaffelse af det rundt om, i Sønderborg havde lærerrådet foranlediget det KP 11/5, i en sydfynsk landkommune skolenævnet KD 4/6.

Faget tænkes placeret blandt de obligatoriske fag. Indstillingen var foreløbig hed det, for den endelige afgørelse måtte bero på kommissionens betænkning[13].

Betænkningen mødte da påskønnelse, ofte dog ledsaget af nogen forbeholdenhed[14], men modstanden var mere markant og kom fra mere end kirkens højre fløj. Udsigterne er mørkere end de fleste troede, koldblodigt klippes de sidste tråde mellem kirke og skole over, og det dækkes med tågeslør, skrev Kr. Friis. Her stod folkekirkens fremtid på spil og den kunne ikke stiltiende finde sig i kvælertag, fordi der skal bøjes af for tiden, udviklingen og pluralismen[15].

Kristendomsundervisningen blev også jævnlgt draget frem i

[13] Lærerforeningen havde i april fremlagt et debatoplæg for at konkretisere læseplansudvalgets arbejde og havde tildelt faget 10 timer + valgmulighed i 10. klasse (Folkeskolen 868), det var fremlagt til forhandling med ordene: »En anden løsning kunne udløse en religionskrig! Integrering kan diskuteres. Iøvrigt er tallene fra kristendomsundervisningskommissionen« (Religionslæreren 56). Vice-skoledirektør Ingolf Haubirk tolkede udvalgets indstilling i det såkaldte »Notat: Vi vil ikke udradere faget; orienteringslærerne ønsker en integrering, men noget så drastisk er tiden ikke moden til, og faget har sit eget præg, der ikke bør udviskes (Folkeskolen 1510, KD 25/6). Haubirk advarede siden: En altfor stejl fastholden af, at det er et rent kundskabsfag, kan føre til krav om integration (Religionslæreren 60). Udvalget syntes at have været inde på at gøre undervisningen i 8.-10. klasse valgfri (Religionslæreren 59) og i hvert fald Haubirk havde forståelse for, at konfirmandundervisningen blev lagt på et ordentligt tidspunkt af skoledagen (s.st.).

[14] KD leder 19/7: Er man i angst for at påvirke ikke endt i den anden grøft? Der må undervises i de første skoleår, mente Religionslærerforeningen, og en del fjendtlighed skyldes betænkningens form (Religionslæreren 91). Riemann DKt 330, 434, 458. Mere uforbeholden var bl.a. Andreas Davidsen KD 30/8, Børge Roesen Folkeskolen 1820.

[15] IMT 665. En ny adresse kom, den stod Sv. Aa. Nørgaard ikke bag, men bl.a. Kirkeligt Centrums og FDFs formand, Gunnar Tjalve, IMT 535. Jfr. Kirkeligt Forbund KD 16/9, 24/9, IMT 695 og »Kirkelig Samling« KiInf nr. 6, Kristelig Lærerforening mere nuanceret KD 6/8. – Kommissionen burde ikke have accepteret et lille mindretals påstand om, at skolen slet ikke må øve kristen påvirkning (P. Vermund Jensen IMT 744, Brøndbjerg KD 19/11). Den var stærk i teoretisk viden, men svag i kendskab til skolens hverdag, skrev fagkonsulent Søren Borello, der havde deltaget i dens møder (KP 19/10, Berl. Tid. 10/11). Formålsparagraffen skal væk og det egentlige i kristendommen bort (Rørdam Bonnevie KD 24/9, Hartwig Wagner IMT 615), det stred dog mod grundloven (s.st. og Horsens Folkeblad 30/8). Bliver undervisningen på de ældste klassetrin valgfri, så er der lagt op til en halvering af timetallet (Glenthøj Berl. Tid. 19/9), og skal de fremmede religioner have 1/4 af tiden, så er der skåret enormt ned (samme KD 7/12). Jfr. KD 5/10.

valgkampen (t. eks. Sjt 9/9). Foruden Kristeligt Folkeparti havde Venstre og de konservative positive svar at give. De sidste havde i deres valgoplæg lovet at ville udbygge undervisningen på alle niveauer og at fastholde den i de mindste klasser [16].

Kommissionens flertal bed godt fra sig, begrundede forslagene med pluralismen i samfundet og pegede på de stærke kræfter, der ville lade faget gå op i orientering. Men her var et værn mod udflydning, det var noget acceptabelt, man forkastede, svarede professor Thestrup Pedersen; enhver kyndig vidste dog på forhånd, at en sanering var bydende nødvendig (IMT 696, 712).

Undervisningsministeriet indhentede udtalelser (Københavns Skoledirektion KD 3/11) og i sit svar syntes Danmarks Lærerforening at have ønsket konfirmandforberedelsen lagt udenfor skoletiden (PrfBl 1972 53). Principperne fandt tilslutning hos Landsforeningen Skole og Samfund, som dog var mindre avanceret: Det var helt uacceptabelt at sløjfe § 1, stk. 3, men bestemmelsen burde uddybes som foreslået. Den hidtidige fagbetegnelse skulle fastholdes, den understregede både fagets karakter og det centrale kundskabsområde, kristendommen. Faget burde styrkes på de ældste klassetrin uden at det gik ud over de yngste trin; derfor foreslog foreningen uforandret 13 timer og dertil 2. valgfri timer i 10. klasse (Skole og Samfund nr. 9, KD 2/11).

Bisperne fandt det nødvendigt med en særlig drøftelse, for den

[16] KD 31/8, forud havde Ellen Strange Petersen dog givet sin tilslutning til betænkningen, KD 20/8. Venstre vil fastholde fagets placering, sagde udenrigsminister Poul Hartling med henvisning til det nye handlingsprogram (Vestkysten 4/9), her lovede dog andre en forbedret stilling (Jy-Po 19/9). Og først i 1971 havde Religionslæreren (nr. 1) udfrittet partierne: KF kunne endog opgve timetal på alle klassetrin, konservative og Venstre henviste til deres programmer, Venstre tvivlede dog på, om timetallet kunne stå uantastet. De radikale skulle først overveje sagen. (Siden udtalte de sig upræcist om integrering i orienteringsfagene, Inger Lillelund Religionslæreren 72; men det ville være ødelæggende, fandt Ole Samuelsen, som heller ikke ville stryge undervisningen i de første skoleår, KD 19/7.) Orla Møller (S) svarede: Her skal gives kundskaber, centret om folkekirken, men ikke ensidigt bundet af dens troslærdomme; vi er heller ikke her for karaktergivning; der må ske en timetalsreduktion som i andre fag. En integrering kunne ikke afvises, for den kan give en bedre og naturligere placering af faget, og det bør overvejes i gymnasiet. SF vil, skrev Morten Lange, en kraftig timereduktion; når det ikke drejer sig om forkyndelse, er det et spørgsmål om faget kan opretholdes; næsten alt af nutidig undervisningsværdi indgår i andre discipliner, og taget isoleret er faget blot den sidste rest af den kristendomsforkyndende skole. Jfr. 1971 204.

sag har stor betydning for folkekirken (KD 24/9). Bagefter gav de oplysning om, at betænkningens sigte fortjente forståelse [17].

Afdelingsleder Herluf Eriksen vurderede debattens forløb sådan: Kommissionen har fået tilslutning til væsentlige synspunkter, men modstanden mod at stryge § 1 stk. 3 er nok så bred, at det må opgives. Kommissionen havde haft 2 forhandlinger med læseplansudvalget, og dog var det kommet med et forslag, som betød en invalidering af faget. Sådanne små teknikergrupper burde ikke reelt have afgørelsen. Kom der ikke en forbedring på de ældste klassetrin, var »al tale om egentlig fornyelse af faget i så fald en illusion« [18].

Da biserne var sammen, drog de også den konklusion, at nu ville der blive stillet større krav til konfirmandundervisningen (KD 1/12, jfr. 11/12 om samtaler mellem 3 bisper, præster og skolefolk). Da de snart efter kom sammen igen var de stort set enige om at ønske en sognemedhjælperordning. Kirken måtte finde nye veje for at opfylde sine undervisningsmæssige forpligtelser (KD 7/1 72). Og forud var der med stigende styrke talt for, at folkekirken tog de forpligtelser op. Her kunne selv grundtvigske være med [19].

Fra grundtvigsk hold var der ellers ikke sagt meget. De kunne dog minde om, at kirkens dåbsundervisning foregår ved gudstjeneren (Heick DKt 500), eller om, at kirken er forældrene, og forsommer de deres ansvar, så bliver der ikke meget for »kirken« at gøre (Birkedal Nielsen DKt 473, 439). Man måtte også betvivle, at folk kommer til undervisning om lørdagen, når de har så vanskeligt ved at komme i kirke om søndagen (Riemann DKt 239).

[17] Ifølge KD 1/12 udtalte biskop Kvist: Vi er glade for at religion bevares som et selvstændigt fag. Vi håber at det vil blive styrket på de ældste klassetrin, og vi forstår at skolesag og trossag holdes adskilt.

[18] KD 9/12, jfr. Thestrup Pedersen Berl. Tid. 5/12. – Overlærer Knud Lange gik på læseplansudvalget og Haubirk svarede: Betænkningen er ikke noget, som udvalget blot skal rette sig efter, men et væsentligt arbejdsgrundlag. Udvalget er bundet af, at der ikke må være mere end 30 ugl. timer; de fagområder, som mener at have behov for et større timetal end foreslået, må samtidig overbevise udvalget om nødvendigheden af at beskære andre fag, Folkeskolen 2352.

[19] Således Riber Jensen KD 1/11, Jørgen Fabricius Episkopet nr. 2. – Jfr. bl.a. Johs. W. Jacobsen: Skolen skal ikke give dåbsundervisning, og ingen tror vel at kirken kan overtage al kristendomsundervisning, men en dåbsundervisning på alle alderstrin bliver nødvendig, KD 20/8, 14/12; Græsholt KD 5/10; Tjalve KD 21/9, Henrik Christiansen KD 18/11, Ginnerup BeAW 23/7, K.A.Berg KD 19/7; Helge Lundblad: Det er naturligt at begynde med konfirmandundervisning i 3 vintre, KiVe 128; Episkopet nr. 4.

Den undervisning forudsatte et religions-pædagogisk institut (bl. a. Thestrup Pedersen IMT 664, Episkopet nr. 1, »Kirkedage 71« KD 10/7). Og allerede i maj drøftede Kirkelig Voksenundervisning oprettelse af et kristeligt oplysningsforbund og af et institut i samarbejde med Dansk Bibelskole. Indre Mission var betænkeligt (Friis IMT 666), det fornægtende bibelsyn skulle jo fremmes (Rørdam Bonnevie IMT 537, KD 9/12, 25/8; Glenthøj KiInf nr. 6).

III. Folketing og folkekirke.

Kristeligt Folkeparti kom ikke i Folketinget ved valget den 21/9, men det var meget nær ved[20]. Året havde vel ikke bragt færre tilskyndelser til fortsat at slutte op om partiet. Foruden kristendomsundervisningen rejste den tvungne seksualundervisning liden-skaberne, og radio og TV bragte fortsat stærke ting[21].

Men Venstre og konservative var/blev jo positive overfor kristendomsundervisningen; i kampen mod seksualundervisningen og de nynazistiske tankegange bag førte Søren Krarup an (KD 4/6, Jy-Po 6/9, Berl. Tid. 20/6 f.); Venstres Kr. Damsgaard og siden Poul Hartling for ud mod radioen (Aalborg Stiftstid. 21/3) og såvel Knud Thestrup som den borgerlige presse omtalte gerne, at væksten i voldsforbrydelser og ulovlige aborter var standset (Berl. Tid. 25/4, BeAW 10/9).

Partiet selv måtte bruge mange kræfter på stærke indre brydninger, og de kulminerede lige før valget. 6 af 17 hovedstyrelsesmedlemmer trak sig tilbage og beskyldte ledelsen for at svigte det

[20] Året var begyndt med toppolitiske drøftelser, de små partier måtte ikke afgøre regeringsdannelsen (Berl. Tid. 10/1, BT 12/1), mens justitsminister Knud Thestrup blev opstillet i en sikrere kreds end Herning (KD 11/3). Observa lovede KF chock-fremgang, især på bekostning af Venstre (Aktuelt 10/2, KD leder 4/1, Gallup Berl. Tid. 3/1, 7/2, 7/3 og 4/4: Halvdelen er over 65 og 2/3 er kvinder). Lige før valget tegnede det til godt 2% (Berl. Tid. 5/9, 19/9, Aktuelt 12/9) og formentlig en nøgleposition; formanden, Jacob Christensen udtalte sig gerne om, hvilken regering man ville støtte (KD 5/4, BeAW 16/4), mens regeringen nægtede at ville fortsætte med støtte fra KF (KD 12/6, 29/6, Politiken 18/7, 19/9).

[21] Visen »Øjet« fik i 1970 en præst til at rejse blasfemisag, den endte med frifindelse, jfr. Erik Jensen: Det var angreb på vrangforestillinger om Gud, KD 8/10 70 ff. 1971 blev Arrabels »Automobillkirkegården« hovedanstødsstenen (Bartholdy: Erik Jensen har forrådt Kristus, KD 18/3, jfr. 13/3 ff., 27/3, 13/4). – En ny lov om indsamlinger var en overgang ved at vække røre, og KF rykkede ud (KD 11/1 ff.), men Thestrup oplyste, at sogneindsamlinger blev undtaget, og landsorganisationer kunne jo udsende skriftlige henvendelser om støtte, KD 15/1.

kristne syn ved at føre human centrumspolitik. Det må have kostet i de borgerlige kredse, der overvejende havde støttet KF [22].

Partiet fik så ikke lejlighed til at afstikke en linie og vise sin formåen i praktisk politik [23], og det forblev en gåde, om det virkelig havde været en trusel for folkekirken [24].

I juni vedtog Venstre et handlingsprogram. Her taltes påny (1971 180) om sognesammenlægninger, og igen nævntes at der kan blive tale om at ansætte præster på tværs af sognegrænserne. Men »den kirkelige inddeling er sognet« hed det, og menighedsrådene skulle have større ansvar. Principprogrammet havde talt om en omlægning af statens støtte til folkekirken, her blev det ikke nævnt [25].

På det punkt syntes de radikale, eller dog deres ordfører Ole Samuelsen, på tilbagetog [26], mens SF blev mere radikalt. Ved

[22] De fleste af vore medlemmer har altid været borgerlige, mente pressesekretæren (KD 14/1 72) og TVs valgundersøgelse i Hammerum viste, at 47 % af stemmerne var hentet hos Venstre, 27 % hos de konservative. Her var KF's vælgere jævnt fordelt både efter alder og køn. I Vest- og Nørrejylland, på Vejle-egnen og på Bornholm fik KF 5–6 % af stemmerne, i det øvrige Jylland og på Øerne nåede det ikke 2 % (Århus 1,4) og i hovedstadsområdet blev det 0,7–0,9 %. – Røret begyndte omkring landssekretæren Kai Høst (KD 3/5 f., 11/5, 15/6), det forstærkedes på landsmødet i maj (dagspressen 21/5 ff., uomtalt i organet »idé-politik«). Stifterne valgte hovedbestyrelsen, også højrefløjen kom dog med, og de lovede afstemning året efter (KD 3/6, 13/8). 5/9 var KF igen på forsiderne, da 6 hovedstyrelsesmedlemmer gik, ledelsen kaldte det en gavnlig afklaring (KD 6/9, 11/9, Berl. Tid. 11/9). Endnu en sprængning kom efter valget (KD 3/11 f., Sjt 18/11).

[23] Et detaljeret kirkepolitisk program indledtes med ordene: Kirkepolitiske spørgsmål må i højere grad med i den politiske beslutningsproces, så der kommer en sund kappestrid mellem partierne om at give folkekirken og andre trossamfund de bedste arbejdsvilkår; som det var nu fik talsmænd for status quo vetoret.

[24] Det mente flere, bl.a. Poul Erik Søb: Det er den største udfordring for folkekirken i årtier, og bisperne og præsterne tier bare, e. KD 20/1 jfr. 1971 214. I »Idé 71« accepterede KU forbindelsen mellem stat og kirke på vilkår af en gensidig ikke-indblandingspolitik; derfor opfordrede Roskilde KU alle til at overveje deres stilling til folkekirken, hvis KF kom i folketinget, KD 28/4. – En KFUM og K-forening brugte en aften på KF og fik stærke advarsler mod at blive dækorganisation for et politisk parti, KD 1/4, 13/4, 15/4.

[25] VU, reduceret med 5.000 medlemmer til 10.000, drøftede påny sin kirkepolitik (1969 253, 1971 180), bagefter blev det diskuteret, om kravet om adskillelse mellem stat og kirke stod ved magt eller ej, Sjt 28/6.

[26] Samuelsen var ikke forarget over, at alle betaler til kirken, militærnægterne slipper dog kun for militærtjeneste, ikke for at betale til forsvaret, Haderslev stiftsbog 31. (Siden kaldte han folkekirken en »for staten særdeles billig forretning«, Ft 70/71 4368). Just sådan havde Jørgen Kristensen argumenteret på et

valget lovede det mange reformer, og pengene skulle komme fra statsstøtten til præstelønningerne, der kunne vindes 80 millioner (Poul Dam SjT 11/9, jfr. 1967 489 og 1970 151).

Men skal der være bred enighed, før der kan lovgives? (1970 150) Ja, når det berører kirkesynet, mente Ole Samuelsen, og det gør »liturgien, det rædsomme rådighedsbeløb[27] – og hvad jeg ikke troede – præstens stilling i menighedsrådene« (Haderslev stiftsbog 33; jfr. 1971 182). Nu bragte valget stor foryngelse, især af Socialdemokratiet. Den slog igennem i den nye regering, hvor den 33-årige Dorte Bennedsen blev kirkeminister. Hun lod sig ikke aflokke noget program, men priste da den lykkelige folkekirkedning selv om den rummede farer, bl.a. borgerliggørelse. Det vidste hun dog, at den kirkelige lovgivning ikke burde indtage en særstilling, principielt var det forkert her at fordre bred enighed[28].

I sin trontale før valget tilrådede statsminister Baunsgaard enhver regering at agte vel på den såkaldte perspektivplan (Ft 71/72 3). Her havde nogle få eksperter gjort det offentliges forbrug af penge og personale op. Også folkekirkens forhold var taget med, udgifterne vedkom skattebyrden, og indtil 1985 var der tildelt den en vækstrate på 0[29]. Det kaldte omsider biskop Henning Høirup frem. Alle, der holdt af folkekirken måtte protestere. Alt tegnede til stagnation, ingen vækst i kirkebyggeriet, uforandrede kår for

radikalt kirkepolitisk møde. Han fortsatte: Vi har nok religionsfrihed, men ikke religionslighed, de ting er uforenelige. Ligheden ville berøve de mange deres religionsfrihed, de kunne ikke høre til folkekirken med samme selvfølge som de hørte til det danske folk. Religionsfriheden betyder, at ingen er forpligtet til at tage samme parti som staten, Vartovbogen 122.

[27] Herom oplyste Kr. Damsgaard, at folketingets udvalg ikke havde betinget sig den omdiskuterede passus i cirkulæret, sådan som Fog Pedersen havde sagt (KD 27/4; 1971 183). Dorte Bennedsen svarede siden Kaj V. Andersen (V): Jeg går ud fra at alle er enige om, at der må være et loft over beløbet, Ft 71/72 1039.

[28] Så måtte det overvejes, hvad der gavnede i det enkelte tilfælde, KD 13/10 f. Berl. Tid. 17/10. – Som noget nyt havde folketinget måttet høre for de stadig flere bemyndigelser til kirkeministeren; det blev noget af en pavestilling sagde formanden for Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer, Knud Frederiksen i demokratiets navn, MrBl 79. Det var vilde og fuldstændigt overdrevne påstande, tåbeligheder som skyldtes uvidenhed, svarede Fog Pedersen, KD 12/3. Både biskop K.C.Holm og professor P.G.Lindhardt fandt dog, at folketinget i stedet for at give bemyndigelser burde tage sig tid til at ordne tingene, KD 13/3.

[29] Planen offentliggjordes 18/3, jfr. KD 2/4. Til 1985 var der uforandret afsat 10 millioner årligt, heller ikke personalet tænkt forøget. 1980 ville der mangle 400–450 præster, og man ventede ikke at det tal siden ville gå ned.

konfirmandundervisningen, ingen sognemedhjælpere (PrfBl 673, Medd. fra Århus stift 36; jfr. Henrik Christiansen om deprimerende læsning, KD 1/5). Og dermed forblev der tavshed om den sag.

Hvad havde den afgående regering tænkt sig, om den havde fortsat? Før valget nævntes: En ændring af valgmenighedsloven og måske åremålsansættelse af præsterne [30].

Det var uden begejstring, at Folketinget den 12. marts vedtog loven om afhjælpning af præstemangelen og etablerede nød-uddannelsen, det var en nødvendighed:

Flere talte om for lave præstelønninger, mens Morten Lange (SF) opholdt sig ved »den ganske interessante situation« folkekirken var i og skosede: Kan et kald ikke holde til en lille løndifference, er der noget i vejen med kaldelsen. Hanne Reintoft talte for at aftrappe den kirkelige betjening i stedet for at holde den på et niveau, der ikke var brug for.

Fog Pedersen mente ikke, at den akademiske lønramme ville blive anfægtet som følge af loven, men situationen fik ham til at se på fremtiden med bekymring og uro. Han skitserede den påtænkte uddannelse: Det blev mest hjemmestudier; kurserne skulle foregå under præstehøjskolens auspici; ophold og undervisning skulle være fri, kun undtagelsesvist blev der tale om uddannelsesstøtte. Både han og folketingsudvalget forudsatte et rimeligt kendskab til græsk.

Udvalget spurgte om dele af præsternes arbejde kunne overtages af andre, f. eks. familie- eller socialrådgivere; men præsterne og deres arbejde var væsensforskelligt mente ministeren. En civilregistrering kunne derimod give en aflastning. (Noget som han før havde været betænkelig ved, KD 11/11 70).

Samtidig opfordrede hele folketingsudvalget ministeren til »at gennemføre enhver mulig foranstaltning«, der kunne udjævne den ulige arbejdsfordeling mellem præsterne [31].

Loven endnu ikke vedtaget, havde professor Børge Diderichsen

[30] Fog Pedersen BeAW 13/8. En ny valgmenighedslov var forberedt (1971 194) og bisperne havde anbefalet en snarlig revision, KD 8/1. I årets løb opløstes igen et par valgmenigheder (Rødning og Askov), Københavns Valgmenighed solgte sin kirke, men sikrede sig brugsret, mens Jørlunde valgmenighedskirke står foran nedrivning. Valgmenighederne opnåede administrativt, at de til kirkerestaureeringer kan få statstilskud og lån af stiftsmidlerne til en forhøjet rente, KD 13/3. Jfr. BeAW 4/6, KP 17/12, KD leder 23/12.

[31] Henvisn. Ft 70/71 15. – Røret var næsten overstået året før, jfr. 1971 187. Præsteforeningen renoncerede, der var også taget hensyn til noget af dens kritik (PrfBl 420). Høirup måtte dog kalde forslaget elendig, og ligesom Lindhardt nærrede professor Prenter frygt for, at loven blev permanent, PrfBl 153, jfr. DKt 114.

påtaget sig at sætte den nye uddannelse igang, og resolut blev der lagt ud. Den blev mødt med interesse og allerede i august gav den nye lov 8 præsteemner [32]. Flere opfordrede til at søge samarbejde med »Teologi for Lægfolk« (bl.a. N.J. Rald KD 13/8; 1971 189). Men her sigtede man på en omstrukturering af kirken, arbejdede udfra problematikken af idag, og ville ikke uddanne »præster til udsalgspris« udfra en teologisk situation af igår [33].

Kirkeministeren tog til årsmøde og appellerede indtrængende til menighedsrådene om at medvirke til sognesammenlægninger: Vil De se videre ud end til Deres eget sogn, for at folkekirken kan være, hvor folk idag er og hvor fremtiden er? (MrBl 161) – Så måtte han endda høre for, at han underdrev. Der manglede ikke 150 præster, men 500, hævdede P. Nepper-Christensen, for igennem mange år var der ikke oprettet embeder i forhold til befolkningstilvæksten [34] – En kendsgerning var, at der indtil 1969 var oprettet flere nye embeder, end der var sparet ved sognesammenlægninger (Ft 70/71 2859). Og siden var det ikke ændret ret væsentligt [35].

Påny meldte der sig flere til det teologiske studium og Århus fik igen flest (110 af 162). Og atter stod der diskussion om, hvor

[32] De 2 kom fra »Teologi for Lægfolk«, herfra kom ialt 15 af de 38, der indstillede sig til eksamen. Det kneb især med græsken, 9 bestod i et eller flere fag, heraf 8 Århus-folk, mens 5 derfra dumpede i alle fag. – 120 var interesserede i uddannelsen og ca 40 lærere kunne umiddelbart tage fat; 30 indstillede sig til adgangsprøven og ca 1/2 kunne fortsætte. Her kom folk fra alle samfundslag, en del kordegne, KD 7/4, 11/8, 14/8, 23/8, Berl. Tid. 15/8.

[33] Havde der været andre stillinger for vore folk, så havde de næppe gået op til den nye eksamen, mod vores råd, skrev dr. theol. P. Nepper-Christensen. Pensumskravene havde været ganske uafklarede, kravet om pastoralteologi kom sent, og her dumpede mange. I Århus blev de første 20 færdige (KD 8/1) og der meldte sig 60 nye, så der ialt var 100 kursister på 4 hold (KD 15/9, PrfBl 709). – Kritik af den nye eksamen, som hård KD 17/8, som slap KD 11/8, censor-replik 23/8.

[34] I 1943 havde der været 2350 indb. pr. præst, nu var der 3150, PrfBl 245, KD 12/2, 27/7, jfr. Knud Holt: Det drejer sig om kirkesynet, KD 6/4; kirkeministeren: 1943 kan ikke være normgivende, KD 29/7.

[35] For året 1970, se 1971 14. I året 1971 blev der sparet 13 præster ved sammenlægninger og 3 ved nedlæggelse af embeder (alle i byerne), nogle andre by-embeder blev ikke opløst; medregnet et par cand. theol.er fra andre stillinger, enkelte valgmenighedspræster, folk fra utraditionel vej (skolefolk) og anerkendte til at søge præstestillinger (2 grønlandske præster) blev der ialt 25 nye emner foruden de 8 fra særuddannelsen. Disse – og 32 kandidater fra Kbhvn., 18 fra Århus – skulle modsvare 7 nye embeder og de 71, der blev ledige ved dødsfald og afsked.

mange der vil få eksamen, og hvor mange der bliver præster. Men i hvert fald vil der indtil 1980 blive stigende præstemangel [36].

Omsider kom der en ordning af den gejstlige betjening af forsvarret (1967 492, 1969 268). Den 1. marts ansattes 61 designerede værnspæster, alle ved siden af deres embeder. Dette og fordi man mente, at der kun var udnævnt godt halvdelen af hvad der var nødvendigt, rejste kritik. Men der var da glæde over, at begyndelsen var gjort, og at det var tilkendegivet, at samfundet ønskede kirkelig betjening her (KD 21/4, Berl. Tid. 17/1).

For kirkebyggeriet blev det ikke noget givtigt år [37]. Vrangvilje hos nogle kommuner fik både menighedsrådene og Kirkefondet til at påkalde kirkeministeriets indsats (MrBl 151, årbog 35).

Stift for stift rettes de kirkelige grænser af [37A]. Mest berører det provstierne, og her og der oprettes nye. Også enkelte stiftsgrænser blev korrigeret. Helsingør stift afgav således sine 2 provstier i Københavns kommune; den helt store omlægning på Sjælland forlød der ikke yderligere om (1971 186).

Det syntes stadig nødvendigt at vende tilbage til, hvad lovgivningen sidste år betød (1971 184). Det var vigtige områder, som menighedsrådene havde afgivet til provstiudvalgene (Knud Frederiksen MrBl 150). Biskop Holm gjorde det sådan op: Lokalt havde de udvalg magten, og ellers kirkeministeriet og de faglige organisationer:

[36] Lindhardt: Halvdelen får eksamen, 60 % deraf bliver præster, MrBl 234. I Århus spurgte man de nyankomne, 23 svarede at de ville være præst, 17 ville det ikke (14 af dem ville undervise) og 32 havde ikke bestemt sig (KD 6/9). Året før havde der blandt de teologistuderende vist sig nogen større interesse for præstegerningen (PrfBl 154, AAST 29/8), og der indvendes: TV og Per Salomonsen misbruger tallene kirkepolitisk (N.H.Arendt KD 16/10, 26/10). Den svækkede vilje til at gå ind i præstegerningen er en kendsgerning, svarede Salomonsen, og for det kommende 10-år er sagen oplagt (KD 22/10). – Studieskift har senere øget antallet af nye teologi-studerende med 36, men den tilsvarende afgang fra teologien til andre studier er ikke opgjort.

[37] I Lille Værlose, Randers (Skt. Andreas), Horsens (Sønderbro), Stoholm og Kollund indviedes nye kirker, i Hald Ege et kapel; Mørkøj kirke og Brændkærkirken i Kolding udviedes og den første vandrekirke flyttedes til Karslunde. I Godthåb indviedes Hans Egede-kirken ved den grønlandske kirkes 250-års jubilæum.

[37A] Biskop Dons Christensen havde dog stillet den betingelse for sin medvirken, at tilpasningen skete på demokratisk grundlag, med lokal tilslutning; det blev da noget, der krævede tid (Ribe Stifts Landemodeakt 1970, p. 30).

Folketinget burde tale åbent om demokratiets problemer; det drejer sig ikke alene om det lokale demokrati, selv om der hyppigst tales om det, men også om hensynet til helheden. Der måtte komme en afgørelse i forholdet mellem sogn og provsti. Biskop Holm fandt selv, at menighedsrådene burde have haft ansvaret for samordning og prioritering; folketinget havde glemt, at den decentralisering, som ikke når ud til de yderste led, altid bliver en centralisering. Nu havde provstiuvalgene og ministeriet magten, og menighedsråd og bisper kunne kun tale med; den egentlige påvirkning af ministeriet foregik udenom dem, gennem de faglige organisationer. – Ordene faldt ved et radikalt møde, og Ole Samuelson svarede: Har udvalgene den magt, så er valgmåden ganske uansvarlig, lovene burde dog foreløbig prøves (KD 13/3).

Ved anden lejlighed blev sagt: Præsteforeningen har mærket, at den nye tjenestemandsløve og hovedaftalen giver »fordele og muligheder, vi ikke tidligere har kendt« (Olav Lindegaard PrfBl 635). – Sådan iøvrigt også de andre tjenestemænd m. fl., de fik 14. januar-udvalget som forhandlings-forum; lokalt kunne menighedsrådene afstikke deres arbejdsfelt, derefter blev det top-forhandlinger, og de kunne gå hårdt til (MrBl 160, KD 9/6, Kordegnenes Blad 79).

Da lovgivningen blev prøvet første gang sommeren 1971, så var det dog kommunerne, der vakte mishag hos menighedsrådene. De syntes mere end før at have brugt indsigelsesretten mod store budgetstigninger, men havde da også selv fået pålæg om at holde igen på deres budgetter [38]. Der var opstået et spændingsforhold, fastslog Knud Frederiksen (MrBl 150). Det kan der komme på et andet felt. I mange kommuner er der dels kommunale, dels menighedsrådsbestyrede kirkegårde, og vil man en samordning, er der ikke langt til vanskeligheder [39].

III B. *Strukturkommission – rådighedsordning.*

Midt i maj forelå strukturkommissionens betænkning. Sigtet var at styrke det lokale demokrati, både ved langt større ansvar og ved administrativ decentralisering og forenkling – at skabe mulig-

[38] Generelt kunne kommuneskatten stige med 7%, der kunne dog forhøjes væsentligt; flere byråd fandt da 20%-reglen ved kirkelige budgetter urimelig og nogle skar ned til de 20% (MrBl 239, Berl. Tid. 6/9, Sjt 1/10, 18/11).

[39] Problemet var forudset i de nye love, og overalt kan der oprettes bestyrelser, så både menigheds- og byråd er med (Roesen PrfBl 1970 663). Ministeriet kan ikke imod menighedsrådene overlade byrådene styret, pointerede Knud Frederiksen (MrBl 150). – I Århus luftedes planer om store centralkirkegårde (A ASt 30/4), i Odense drøftede byrådet gratis begravelser; det lod sig høre fandt biskop Holm, på landet er jorden ofte gratis (KD 14/12 70). Jfr. kirkegårdsinspektør Hans Larsen om nødvendigheden af en samlet kirkegårdsadministration, Vore Kirkegårde jan. 1971.

hed for samarbejde på alle niveauer, uden at det gik ud over folkekirkens rummelighed, og mens forbindelsen mellem stat og kirke opretholdtes, men ændret så folketinget i højere grad afstak de store linier – og ved uddannelse, efteruddannelse og forskning at give folkekirken og dens medarbejdere bedre forudsætninger for at virke i det moderne samfund.

Forkyndelsen var da folkekirkens hovedproblem. Og det kunne ikke ordnes ved praktiske ændringer, men de kunne måske medvirke til at lette kommunikationen, hed det. Trods forskelle i kirkesyn havde der været en fælles erkendelse af, hvor problemerne især lå, og i mange tilfælde var der enighed om forslagene:

Menighedsrådene slog ikke længere til. Udviklingen var gået på tværs af sognegrænserne og ville det endmere med nye grundenheder; storkommunerne var dannet under hensyn til eksisterende fællesskaber og ville endnu mere blive fællesskabsdannende. Det var naturligt at kirken nu fulgte samfundsudviklingen, ja skulle den bevare karakter af folkekirke måtte der ske en integration i samfundet.

Opgaverne krævede større kirkelige grundenheder, og en demokratisering krævede bæredygtige led; kredsen omkring kirke og menighed måtte dog ikke blive for stor. I hvert provsti/kommune[40] skulle der ved direkte valg vælges et provstiråd (på 15 medlemmer) med besluttende myndighed, ikke blot formueforvaltende som menighedsrådene. Ansvarsområdet var folkekirkelige formål, og hvad det var afgjorde rådene selv, negativt burde der være afgrænsninger, f.oks. overfor socialvæsenet; pastoratsinddelingen i provstiet hørte med og antallet af præster og kirkefunktionærer (herunder sognemedhjælpere, hvis arbejdsfelt ikke fastlagdes generelt, det afhang af forholdene), følgelig skulle der lokalt udredes en væsentlig del af lønningerne.

Der blev fortsat menighedsråd, på 5 medlemmer + præsten/erne. De havde allerede fået sekundær betydning, og flere opgaver blev nu fælles for provstiet; men såvidt det var muligt skulle de have ansvar for de lokale forhold. Ved præstevalg skulle både menighedsråd og provstiråd indstille, menighedsrådene først. Var der begge steder det samme flertal, så skulle indstillingen følges, ellers kunne ministeren vælge, men alene mellem de 2 der var flertal for.

Præsterne skulle nemlig ansættes på provstibasis med et nærmere bestemt pastorat som tjenestested. Man lagde vægt på den hidtidige tradition, at en præst er ansvarlig for et bestemt område, men på den måde kunne et pastorat ændres under hensyn til den folkelige udvikling, eller som der blev behov for bistand i andre pastorater eller ved betjening af institutioner, uden at der skete indgreb i tjenestemandets rettigheder. Arbejdet udenfor pastoratet skulle være af afgrænset og selvstændig karakter, hed det.

Ændringerne gjaldt alene ansættelsesområdet, tjenesteplichterne foresloges ikke ændret, og i deres embedsførelse forblev præsterne uafhængige af de folkevalgte organer. Arbejdsfordelingen imellem dem burde ske i samarbejdsudvalg; oprettelse

[40] Trods alt burde der også i de største kommuner vælges ét provstiråd, der måtte så ske en opdeling i provstekredse, der kunne fungere selvstændigt.

deraf var dog først foreskrevet, når halvdelen af præsterne ønskede det, uden påhvilede det arbejde provsten. En provst kunne have med flere provstier at gøre, han skulle deltage i provstirådsmøderne og var med i samarbejdsudvalget, men udelukket fra at blive dets formand. Hovedparten af provsternes økonomiske gøremål faldt væk sammen med provstiuvalgene.

Flertallet gik ind for, at folk frit kunne slutte sig til den menighed og kirke i provstiet, som de ønskede, og få valget der. Den frihed var »meget betydningsfuld« selvom det stadig blev almindeligt, at folk hørte til hvor de boede; ret til betjening havde man fortsat hvor man boede, men også midlertidig bopæl skulle give samme ret. Det stod altså til folk om sognegrænserne blev opretholdt, og da byudvikling o. a. kunne føre til jævnlige ændringer af den lille enheds grænser, så foreslog flertallet at betegne denne menighed, ordet sogn måtte »desværre« opgives a. h. t. administrationen af matrikelvæsenet. – Et mindretal på 5 – delvist grundtvigske – tiltrådte hovedskitsen uden denne løsningen af sogneforholdet; 3 andre medlemmer – alle læge – fandt ikke, at der længere var lokale fællesskaber at tage hensyn til og foreslog, at provstiet skulle være den eneste lokale enhed og præsternes fælles virkefelt.

På stiftsplan skulle et stiftstilsyn føre legalitetskontrol med budgetter og regnskaber og øve tilsyn med kirker og ejendomme. Medlemmer blev biskop, amtmand og 4 medlemmer, valgt af provstirådene, og udvidet med en repræsentant for præsterne udgjorde disse stiftsrådet. Det skulle varetage folkekirkelige anliggender af ikke-lokal art: Ansættelse af konsulenter, f. eks. ved konfirmandundervisningen, betjeningen af særlige befolkningsgrupper og større institutioner. Udgifterne skulle dækkes ved ligning, foretaget af stiftsrådet. – Så langt gik de 5 ikke, samarbejdet måtte gro op; mindretallet foreslog samarbejdsudvalg, repræsenterende de forskellige egne, og som uden videre kunne råde over, hvad provstirådene vedtog at bevillige til fælles opgaver, men ligningsret forudsatte ministeriel godkendelse. – Bisperne blev iøvrigt mindet om deres tilsyn, det var af betydning, ikke mindst for konfirmandundervisningen. – Provstirådene fik ene valget ved bispevalg, det mindskede landsogdenes dominerende indflydelse her; et stort mindretal så dog væk fra denne ulighed, for alle valgte, også menighedsrådene, burde kunne stemme.

Der skulle særlige forhold til for at motivere en særlig kirkelige betjening; derfor kom industripræster ikke på tale, industrien udgjorde ikke længere et særligt miljø, men et led i hele det ændrede samfund, og var med til at stille krav om ændringer i præsteuddannelsen. Nogle fag kunne naturligt tages op på universitetet, andre måtte placeres på kurser, der indgik i den kandidatjeneste, der skulle være en forudsætning for fast ansættelse. Kandidaterne skulle ordineres og virke som præster og lønnes. – Men det forudsatte et forskningsinstitut, hvor man ud fra kirkens situation kunne beskæftige sig med adfærdsvidenskaberne, og ikke alene med henblik på uddannelse af præsterne, men f. eks. også sognemedhjælpere. Der måtte så ske en samling af det nye institut og pastoralseminariet og præstevejsskolen.

4 medlemmer fandt det naturligt, at der på landsbasis kom et valgt råd. De afstod fra at foreslå det, fordi de kunne følge flertallet i, at problemerne her kom af en uheldig praksis, men ikke uden videre fordrede ændringer:

Folkekirkens udvikling var både hæmmet af, at det var blevet tradition kun at lovgive, når der kunne samles bred enighed, og af at kirkeministeriet i for høj grad koncentrerede sig om at administrere det forhåndenværende (jfr. administra-

tionsudvalget 1969 267). Men ændrede folketinget sin praksis og fulgtes kommissionens forslag så der kom rammelove, kunne der ske udvikling uden at der hver gang skulle lovgivning til, og ministeriet blev bedre i stand til at forberede ny lovgivning og løse fælles problemer for folkekirken. Det burde iøvrigt ansætte konsulenter, bl. a. for konfirmandundervisningen, kirkens kommunikation og moderne kirkebyggeri.

Som følge af Fog Pedersens pålæg (1969 258) var nogle områder gledet ud. Men valgmenighederne hang da sammen med sognestrukturen (her var forslag om stats-tilskud, uden manglede de livsbetingelser), og vedr. ydre mission foreslog et stort mindretal, at der lokalt skulle kunne ydes tilskud til arbejdet, mens flertallet mente, at folkekirken måtte begrænse sig til betjening af sine medlemmer.

Flere ventede nu det helt store røre; det kom ikke, kun enkelte bestemte undsigelser [41].

Pastor Riemann fandt ikke, at folkekirken havde store problemer, som måtte ordnes, og forslagene var skadelige og ubrugelige [42].

Kommissionen havde afdækket væsentlige mangler, mente både amanuensis Jørgen Stenbæk og pastor E. Albinus-Jørgensen, men tillige vanskelighederne ved at løse dem (S.), dens uenighed viste, »at den eneste mulige måde at ændre på folkekirkens rammer er at løse problemerne langs ad vejen« (AJ.). Den ville demokratisere, men kom i stedet til at fremme foreningskirken – hvis ikke de politiske partier engagerede sig (AJ.). – Trods en folkekirkelig målsætning var det overset, at alle hensyn må vige for den egentlige folkekirkelige funktion, forkyndelsen. Vist var præsternes virksomhed det egentlige problem, og det var stort. Og det var forstemmende,

[41] Jørgen Thorgaard BøAW 21/5 og KD, der placerede sig mellem revolution og stagnation: Betænkningen vil blive frakendt enhver værdi, leder 14/5. – Den »almindelige uopmærksomhed« skyldes træthed hos debattererne, og især at der er en udbredt fornemmelse af, at den vil få begrænset betydning, skrev Højskolebladet (11/6, 391). Også redaktør Vagn Fredens forklarede den underlige stilhed: Der er ikke provokerende forsøg på omvæltning, og enhver erkender, at der må ændringer til i et ændret samfund; blev det til mere end strøtanker, skal lidenskaberne nok vise sig (SjT 12/6).

[42] Her var fantasier om at afskaffe de »ypperligt fungerende sogne«, som udmærket tilpasser sig den moderne befolknings fleksibilitet; at folk i byerne ikke véd hvor de hører hjemme er ikke noget argument. Menighedsrådene ville miste enhver mening, uden at der var grund til at regne med øget interesse for provstirådene. Samarbejde mellem sogne og præster var »løs teori«, skæbnesvangert for forslagene overså man de forskelle, der var. Folkekirkens problemer var den ringe kirkegang og i sammenhæng dermed præstemangelen; den ville blive større med så brogede ansættelsesforhold, og fordi man ikke undte præsterne tid og ro til arbejdet (DKt 282, 298, 310, 318, 350).

at de sociale og pædagogiske videnskaber »af retningschauvenistiske årsager problematiseres teologisk«, men hellere intet samarbejde end et påtvungent (S.).

Det er folkekirkens fortrin, at den varetager den ukirkelige majoritets interesse, skrev Stenbæk; men jo mere man demokratiserer den, desto mere falder den i hænderne på kirkelige specialistgrupper. Den er så demokratisk, som den tåler at være, en folkekirke kan ikke gennemdemokratiseres. Derfor gik Stenbæk imod provstirådene med store beføjelser, samtidig ville menighedsrådene dø. Et kommunalt udvalg burde tage sig af den fælles økonomi, mens menighedsrådene etablerede samarbejdsudvalg. Der var også grund til at betvivle, at forslagene i praksis førte til decentralisering. – Der var fællesopgaver, som nu var forsømte, de burde fordeles på præsteembederne, og hvad der kom af den slags burde fordeles på helt frivillig basis (PrfBl 17/9, 585).

Det var ikke til at undgå at drøfte kirkesyn, sådan som kommissionen havde villet det, det viste det mindretal der tog afstand på det allervæsentligste område; ved at undgå den drøftelse havde den stået i konstant fare for at lade sig lede af »tidens krav«, mente Albinus-Jørgensen. En demokratisering kunne ikke begrundes med, at de kirkelige råd savnede fornøden opbakning, der var mere mening i større indflydelse, hvis rådene havde haft god opbakning. Kun en politisering kunne skabe interesse om provstirådene, og menighedsrådene ville blot interessere kirkelige kredse.

Der måtte protesteres kraftigt imod storsogne med tilvalgsmenigheder. Og selv træge sognesammenlægninger var at foretrække for kommissionens rationelle forslag til at løse den skæve arbejdsfordeling mellem præsterne, fortsatte denne. Bag syntes at ligge en nyopfattelse af præstegerningen, hvor mange funktioner, der skulle passes effektivt, kom til at stå over gudstjenestefunktionerne. Det var vel derfor, at præsterne skulle lære nye fag (Hskbl 17/9, 611).

Just i de dage, hvor betænkningen offentliggjordes, orienterede præsteforeningens formand, Olav Lindegaard, på lukkede kredsmøder præsterne om en påtænkt »ret indgribende« nyordning (PrfBl 254, 417). Foreningen havde presset på for at skaffe præsterne et rådighedstillæg, og kirkeministeren havde lagt sig ordentligt i selen for det. Parterne var enige om forudsætningen, at præsterne påtog sig en udvidet rådighedspligt udenfor deres pastorat, fortrinsvis indenfor provstiet. Den skulle foruden vakancebetjening og bistand til sogne med store arbejdspligter omfatte betjening af institutioner, hvoraf flere faldt udenfor de egentlige tjenestepligter, og alligevel var honorarerne dér skåret bort [43].

[43] Jfr. 1971 194 f. – Ministeriet havde givet foreningen medhold i, at honorarerne måtte genoprettes, undtagen for betjening af sygehuse og indensogns alderdomshjem. Lønningsministeren havde lovet en fornyet overvejelse heraf, men en anden vederlagsform syntes udelukket, PrfBl 418.

Det vil give præsterne en begyndelsesløn som andre akademikere, sagde Lindegaard og fortsatte: Vi får en bedre arbejdsfordeling, og det er hårdt tiltrængt, og vi må gøre os klart, at sognesammenlægningerne, »der kan gennemføres administrativt« først lige er begyndt (jfr. 1971 191). Det var betænkeligt at bryde med en århundredgammel, lovfæstet orden, at en præst kun er pligtig til at betjene sine sognebørn, men foreningen gik ind for nyordningen. Den havde betinget sig, at de fungerende præster kunne forblive udenfor, hvis de ville, og at ingen præst blev påduttet bistand mod sit ønske, samt der blev oprettet samarbejdsudvalg, så arbejdsfordelingen kunne ske efter indbyrdes kollegiale aftaler (PrfBl 417).

Det mindede unægtelig om strukturkommissionens tanker, ventileret og gennemheglet i 1969 (1970 142). Nu accepteredes forslaget med næsten 100 % på kredsmøderne og af et enstemmigt repræsentantskab, der dog kendte til bekymring for præstefriheden. Både foreningen og ministeren understregede, at det personlige forhold mellem præst og sogn ikke blev brudt. Den 28. august blev rådgivningsordningen en kendsgerning, ved en aftale mellem Danske Statsembedsmænds Samråd og lønningsministeriet (PrfBl 569). Lindegaard opfordrede – med held (PrfBl 798) – præsterne til at gå med: Allerede i 1958 burde der være arbejdet for en rimeligere arbejdsfordeling (PrfBl 634), det var noget meget tiltrængt og kunne ordnes uden sogneinddelingen blev rørt (PrfBl 570).

Der kom dog nogen uro, da cirkulæret om nyordningen forelå. Det strukturkommissionen ikke kunne, har foreningen klaret via lønningsedlen, skrev Søren Krarup, nu er vi funktionærer i provstiet (Tidehverv 110, jfr. PrfBl 746, 798), mens andre ymtede om fælleskommando, storsogne og strukturaktivisme (PrfBl 730, 794) eller spurgte, om ikke menighedsrådene var gået for nær (PrfBl 764, 795). Lindegaard svarede: Ministeriet havde været inde på den ordning, før betænkningen forelå, og den drejede sig om fornuftigt samarbejde, ikke fælleskommando; egentlig hørte institutionerne under præsternes tjenestepligt (731), dette var alene en administrativ rationalisering, som kunne overflødiggøre vidtløftige ideer (798). Der var ikke solgt en tøddel af præsternes frihed (797), og hensynet til menighedsrådene varetog bisperne[44], hverken de enkelte menighedsråd eller deres landsforening var præsternes arbejdsgiver

[44] Både hos de enkelte menighedsråd og Landsforeningen mærkedes dog lyst til at rådene talte med, hvor det drejede sig om langvarige vakancer, KP 7/12, MrBl 1972 6.

(765); som embedsmænd havde de staten som arbejdsgiver, forklarede Lindegaard ved anden lejlighed[45].

Vi har en sund ordnig, og »hvis folkekirken skal bevares, må den være, som den er«, sagde Birkedal Nielsen på Kirkeligt Samfunds årsmøde, strukturkommissionens betænkning anså han for henlagt. Biskop Dons Christensen var knap så tryk, rådighedsordningen viste, »at man er på vej til at ansætte præster direkte i folkekirken i stedet for i sogne, provstier og stifter« (DKt 473 f.).

Op til valget blev partierne spurgt om deres holdning. Orla Møller (S) og Ole Samuelson (R) ville afvente debatten om betænkningen; begge sammenlignede menighedsrådenes vilkår med skolenævnene og fandt, at de klart havde flere beføjelser[46]. – Betænkningen blev tilstillet samtlige menighedsråd og Landsforeningen lagde op til et landsdækkende studiearbejde, uden dog at ville nå frem til et forenings-standpunkt (MrBl 203, 229; og 1972 5). Nytåret 1972 drøftede bisperne sammen betænkningen. Et par af dem havde forud sagt fra, de kunne ikke være med til at undergrave nærdemokratiet[47]. Der kom ikke nogen samlet dom; pro-

[45] PrfBl 746. Jfr. Jørgen Kristensen: Folkekirken er statens kirkevæsen, og efter dette væsens formål ansætter den statstjenestemænd til at forkynde. Bisper og menighedsråd er ikke instanser overfor staten, men instanser i statens eget kirkevæsen, som repræsenterer de saglige og forbrugermæssige hensyn, som staten har sat dem til at varetage (Vartovbogen 116; jfr. Erik Jensen om bispeeksamen, Aalborg Stiftsbog 1970 45). – Nu vedtog folketinget, med betydning for de fleste præsteembeder, at reducere antallet af kgl. udnævnelser (1971 195). Forslaget var motiveret sådan: »I overensstemmelse med de retningslinier, der foreslås indenfor statens område« foreslås det samme for folkekirken (Till. A 1976); under behandlingen berøres det aspekt slet ikke (henv. se. Ft 71/72 17). – Fog Pedersen og Morten Lange jfr. her note 1.

[46] Orla Møller ønskede decentralisering og administrativ forenkling, kommissionen bebrejdede han at den ikke havde udarbejdet konkrete forslag; Samuelson fastholdt, at sognet måtte være grundelementet, sognesammenlægninger burde fremmes ad nogenlunde frivillig vej; Damsgaard henviste til Venstres handlingsprogram, mens Burgdorf (K) ventede adskillige ændringer som følge af betænkningen og samtidig talte han for større beføjelser til menighedsrådene; betænkningen havde været udgangspunkt for KF's kirkepolitiske program (KD 17/9). – Fog Pedersen undrede sig over den ringe debat i kirkelige og politiske kredse, selv var han imod betænkningens forslag om en tre-dobling af provstiernes antal og specialisering af præsterne (SjT 25/8, Berl. Tid. 12/9), men blev belært om, at det ikke var foreslået (SjT 2/9, BeAW 3/9).

[47] Biskop Kvist RoSt 1972 3, biskop Høirup Medd. fra Århus stift 47. Høirup fortsatte: De henkastede kongstanker forbliver et drømmefoster, partierne vil ikke reducere menighedsrådenes beføjelser, tværtimod.

blemerne måtte løses efterhånden, som de trængte sig på, fandt bisperne. Foreløbig var der grund til virkelig at overveje en sogne-medhjælperordning (KD 7/1 72). Og her kunne de støtte sig til stærkere formulerede ønsker i den retning[48].

Konfirmandundervisningen stod stadig på dagsordenen, ikke alene fordi situationen kunne fornemmes næsten håbløs, men også fordi der var noget at råde bod på, mangel på pædagogisk erfaring, på hjælpemidler m. m. (t. eks. biskop Kvist KD 5/6, biskop Høirup PrfBl 674). Men en lærer følte grund til at advare præsterne mod at gennemgå de samme emner som skolen og endda bruge det samme materiale: Skal præsterne blot fortsætte, hvor skolen slap, så ser konfirmanderne en ny lærer i præsten. Ligger mulighederne ikke i »at være præst fremfor lærer«? (Else Svendsen KD 16/12).

Præstehøjskolen havde fået afslag på en ansøgning om at få en mand til at tage sig af konfirmandundervisningen; kurser herom mødtes med stigende interesse, og der burde rundt om oprettes lokale arbejdsgrupper, ligesom der var behov for forskning og udgivervirksomhed. Forstander Chr. Thodberg undrede sig: Praktisk talt alle præster jeg har mødt i de sidste år har givet udtryk for, at undervisningen var blevet en byrde. De fleste kom til kort, og det skyldtes pædagogiske vanskeligheder ved at gøre konfirmanderne interesserede. Det fik præster til at gå af før tiden, så »hvis man vil imødekomme præstemangelen, gøres det mest effektivt ved at give præsterne modet og lysten tilbage i konfirmandstuen«. Religionspædagogikken burde aldeles omgående placeres kraftigt på præstehøjskolen[49].

[48] Det stod ikke på præsteforeningens ønskeseddel, den var optaget af at rådighedsordningen ikke afskar muligheden for at få medhjælp til konfirmandundervisningen (PrfBl 749) og af at sikre præsterne sekretærhjælp til kirkebøgerne (PrfBl 422). Men menighedsrådsforeningen ønskede fornyet undersøgelse vedr. en sognemedhjælperordning, mens den vendte sig imod, at ministeriet lejlighedsvist søgte at inddrage kordegne- og kirkeassistentstillinger i København/Fredriksberg (MrBl 76, 101, 131, 159, 229; jfr. 1971 190). Diakonerne drøftede ivrigt sognemedhjælperne (KD 22/2, 4/3, 31/3). Ellers var det især loven om nød-uddannelsen og overvejelserne om udvidet dåbsundervisning, der kaldte ønskerne frem, f. eks. Græsholt: Havde vi haft sognemedhjælperne, så er jeg ikke sikker på, at der havde været præstemangel, KD 31/1.

[49] KD 29/11, jfr. 28/3 70 og 23/10. – Amanuensis Sigfred Pedersen havde efterlyst initiativ fra politikerne vedr. præsteuddannelsen og de svarede ham, at det ikke var deres opgave, eller at det vedkom universitetet, eller at præsterne selv måtte sørge for deres efteruddannelse. Han konkluderede: Politikerne skubber deres ansvar fra sig, KD 27/11.

Bisperne var sammen kort efter og støttede Thodberg (KD 1/12). Biskop Kvist vurderede ret optimistisk: Endnu mangler der meget før vi har en tidssvarende konfirmandundervisning, men mange gode kræfter er ved at forene sig (RoSt 1972 4, jfr. KD 7/1 72).

III C. *Liturgikommissionen.*

Sidst i november forelå det første resultat fra den liturgiske kommission (1971 202), i »Betænkning om en foreløbig revision af højmesse« (nr. 625). Her var forslag om sproglige lettelser og forenkling. Vedrørende nadveren var der 3 udkast, bl.a. med tavs uddeling. Ved dåben havde man avet lyster til at revidere 1912-ritualet, også tilspørgselen var drøftet uden at der nu kom noget forslag.

»Man skal vist være teolog for at kunne engagere sig« her, skrev redaktør Jørgen Ginnerup, der mente at det ikke kunne gå hurtigt nok med større ændringer, »hvis man vil se unge mennesker i kirke« (BeAW 10/12, jfr. 29/10). Sådan så flere, bl.a. KFUM-spejderne på det og de udgav en række gudstjenesteforslag i protest mod den »kirke, der ikke officielt vil imødekomme børns og unges ønsker om et nutidigt gudstjenesteritual« (jfr. KD 19/1; pastor Per Jensen i Kirkefondets årbog 49 og Berl. Tid. 14/11). – Grundtvigske folk kunne da efterlyse et nyt dåbsritual (Vestkysten 4/9), ellers var iveren for ændringer ikke stor. Pastor Riemann kunne endog levere et forsvar for indgangsbønnens »trøstermand« som både oprindeligt og teologisk velbegrundet (DKt 470).

Men opgaven havde alene været en lempelig revision, og efter nytår var en udvidet kommission – med pastor Per Jensen som repræsentant for de progressive – klar til et mere dybtgående arbejde, som ville tage 4–5 år. Arbejdet skulle foregå under den størst mulige åbenhed, om muligt ville der komme delbetænkninger, og jævnsides med arbejdet kunne der blive tale om forsøgsvirksomhed, skrev formanden biskop Johs. W. Jacobsen [50].

[50] Sjt 20/12. – Samtidig forlod dr. phil. Jens Kruuse arbejdet, han syntes ikke, at han kunne yde noget brugbart. Han gjorde det med en følelse af uro over roen i kirken. Her kom de sammensvorne sammen, de der hørte til. Kruuse vidste da, at var forkyndelsen hørt, så var der ikke givet nogen færdig fred, alligevel måtte man se at komme ud af sammensværgelsens trykke behag, uden at han kunne give en løsning, Haderslev stiftsbog 18.

IV. *Indenfor murene.*

Debatten om kirkenes ansvar i verden gik videre (1971 197 ff.), men nok noget afdæmpet. Problemet føles mest der, hvor man ser i verdensperspektiver. Et velbesøgt Roskilde-møde havde maosismen som hovedemne og behandlede det nye menneske – ikke hvad et menneske er, men hvad det kan blive. Hovedtaler var professor Jürgen Moltmann, som talte om »Håbets Gud« og troen, der fordrer visioner og konkrete utopier (KD 2/2). Der skal ikke siges noget til, at man greb sagen »verdsligt an«, især ikke hvis man næste år peger på, at 2 milliarder står uden mulighed for at høre evangeliet, bemærkede Græsholt (DMSs årbog 84). Og missionssekretær K. E. Wienberg beklagede, at de møder ikke mere drejede sig om mission, en nær forbindelse mellem tankerne på mødet og det arbejde, der rent faktisk gøres, kunne være til gavn (DMBl nr. 3, jfr. Aksel Thormann KD 8/7).

Den stadige politisering af kirken på internationalt plan er både til at forstå og må bekymre, fandt Græsholt. Kirken er jo til enhver tid imod det onde, men aldrig et parti til det ondes afskaffelse, her må enhver finde sin egen vej (Lolland-Falsters stiftsbog 64). Det vidste generalsekretær Ole Bertelsen også (DMBl nr. 5, KiVe 109). Han var optaget af at bygge bro mellem dem, der betoner missionens egentlige og eneste ærinde, og dem, der understreger det politisk-sociale engagement: Måske var syntesen ny erfaring og ny erkendelse af den håbets revolution, der kom med Kristus, så man sammen hørte evangeliet om ham, som er vort håb – dette at fyldes med håb og blive vaccineret imod håbløshed. Mission er »at inficere mennesket med håb« (Hoekendijk og Moltmann; DMBl nr. 6, jfr. nr. 8 og DMSs årbog 1969 54).

Revolutions- og håbsteologien er politisk sværmeri, skrev Søren Krarup. »Der kan ikke drives politik ud fra evangeliet – det er luthersk tale om politik. Basta! Politik og evangelium er skilt helt radikalt« og enhver sammenblanding ophæver det ubetingede i evangeliet (Tidehverv 64). I en anden forbindelse bemærkede en grundtvigsk præst: Tidehvervsgrundtvigianismen misbruger Luther og Grundtvig og er milevidt fra dem, når den skiller troen og verden. De 2 ville hverken sammenblanding eller adskillelse, de stod i et dirrende spændingsforhold mellem kristendom og politik (Johs. Jørgensen KD 14/4). – Også Birkedal Nielsen vendte tilbage til det tema: Forkyndelsen skal gerne føre med sig, at menneskers

medmenneskelige og politiske samvittighed bliver styrket, så de veloplagte og udholdende engagerer sig i den medansvarlighed, som livet kræver. Det fører naturligt til, at der dannes organisationer, et samarbejde må jo have ydre rammer. Men de må ikke forsynes med kors, de bliver aldrig andet end rent borgerlige ordninger (DKt 510).

Den mest geniale opfindelse til at afkristne et helt folk, det er folkekirken, og den er godt på vej til at nå det, erklærede dr. theol. Johs. Aagaard. Verden er ikke til for den; den lever i et babylonisk fangenskab, og hovedopgaven er at løsrive den fra staten. Alt det som systemet nu umuliggjorde kunne virkeliggøres ved fuld præstefrihed og med samme frihed for menighederne, så kunne man samles og indrette sig som man ville (Aalborg Stiftstid. 1/8). Den 3. økumeniske bevægelse troede ikke længere på samvirke med andre for en moderat udvikling. Efter Holstebro-mødet (1971 201) havde man trukket sig tilbage fra »Kirkedage 71«, det blev ikke andet end en stor konference, og det mål var for lille[51].

Kirkedage 71 skulle være et åbent forum for samtale om »menneske i en ny tid – kirke i en ny tid«. Det blev forskelligt fra det aktionsbestemte Mini-Uppsala (1969 256), hvor der var rejst kirkelige skel, her prøvede man at fjerne skel. Men kirken måtte i højere grad gøre sig de samfundsmæssige sammenhænge bevidst, ellers blev al tale om »næsten« noget luftigt, eller i bedste fald kun noget der berørte personlige forhold, og det var at forvrænge reformati- onens anliggende. – Skuffelser kom der på mødet, man blev kun halvt så mange som bebudet, og grundtvigske og missionsfolk var svagt repræsenterede. Ellers syntes det at have været en oplevelse for de 600 – med en gennemsnitsalder på 37 år – at have været så mange sammen i et åbent og kristent fællesskab, der ikke lukkede af for tidens problemer. Lidt påfaldende meget blev der skrevet om stor danselyst, men det skyldtes måske mest undren hos referenterne[52].

[51] Johs. Aagaard Reformatio 60. Den kristelige Studenterbevægelse og den katolske studenterbevægelse stod bag Århus-konferencen 1971. »Kærlighed og fantasi« var hovedtemaet; man ville se kritisk på, at mennesket sønderdeles, så man på det personlige plan accepterer holdninger, især kærligheden, som man ophæver på det politiske plan. Det sætter så førende teologer i system og gør til det rigtige. Her ville man vise sammenhæng mellem det indre og det ydre, mellem mystik og politik, mellem personligt og politisk skrev Aagaard, AAST 25/7.

[52] Overvejende efter Erik Kyndal (RoSt 147), der begrundede sin deltagelse sådan: Inspirationen fra den 3. økumeniske bevægelse må holdes fast på diskus-

Aagaard meldte afbud som taler for at tage til Afrika (KD 29/6), fra det hold mente dog nogen, at der var blevet rusket op i kirkelig og politisk vanetænkning (AASt 18/7). Een resolution kom der, en arbejdsgruppe ville sikre kristendomsundervisningen et rimeligt timetal, at menighedsrådene fik mulighed for at ansætte pædagoger, og at kirkeministeriet oprettede et religionspædagogisk institut. Dette sidste anbefalede undervisningsdirektør Baunsbak-Jensen, han mente det kunne startes under fritidsloven, mens biskop Græsholt fandt, at ville ministeriet ikke gøre noget, så måtte man selv tage fat (KD 10/7).

Det økumeniske arbejde har sine tilbagevendende problemer. Menighederne forstår ikke nødvendigheden af det (Bodil Sølling KD 1/8 70), og kirkeministeriet er også karrigt. Tilskuddene herfra vokser, men ikke så folkekirken kan gøre sin skyldighed (KD 15/4 1970 og 14/4 f., 29/4). Der blev et ledigt præsteembede ved Københavns Domkirke, og kirkeminister Fog Pedersens idé om at en af præsterne der skulle »bistå Københavns Biskop i varetagelse af af folkekirkens mellemkirkelige relationer« lød sig realisere. Opgaven tilfaldt formanden for Det mellemkirkelige Råd, Johs. Langhoff. Kristeligt Dagblad meddelte, at nu fik kirken sit »udenrigskontor« (13/1, jfr. 16/9), og Langhoff mente selv, at kirkens forpligtelser her var officielt anerkendt (KP 2/3). Søren Krarup rykkede ud mod dette kup fra en lille klike, som ville engagere folkekirken officielt i det, der alene var privatfolks private interesser. I krigen fik han ikke følgeskab, men udgangspunktet havde han nok fælles med mange [53].

sion med luthersk teologi og vores virkelighed, folkekirken. Vi andre kan godt spørge, om den kan opretholdes på længere sigt, men vi rører ikke ved det, fordi vi ikke har nogen bedre løsning (1971 201). Se især KD 5/7 ff., Dansk Kirkeliv, konferenceavisen »Varmt brød«, Ungdomsarbejderen 62, Nyt fra Kirkefondet nr. 2, Sjt 12/7. – Om dansen, at lege for Herren, se AASt 18/7, KD 13/7, 16/7, Berl. Tid. 18/7. Præsters uvilje mod resolutioner, KD 10/7.

[53] Fog Pedersen svarede, at det var nødvendigt med bistand til Kbhvn.s biskop og at tage hensyn til udlandet. Det tilbageviste Krarup: Folkekirken skal være sig selv og ikke et særvilt aftryk af andre kirker. Lad fremmede vide, at de ikke kan komme til at tale med folkekirken, og lad dem rejse hjem hvis de vil bruge den i deres kirkelige udenrigspolitik (KD 13/2 ff., Jy-Po 18/2; 1968 671). – Kritikerne af det økumeniske burde sendes ud og være med, så de fik deres forestillinger revideret, og arbejdet blev ikke bare overladt dem, der iver for store fremskridt, havde biskop Schiøler anbefalet (RoSt 1970 37). Baunsbak-Jensen kom med i Evian og vendte hjem med inspiration til den idéfattige folkekirke og med forståelse for, at sækulariseringen krævede udvidet samarbejde mel-

Også indenfor de aktive i arbejdet er der markante forskelle (1971 200). Det mærkes når arbejdet skal drøftes. Fra en side i folkekirken ønskede man de forældede konfessionelle strukturer nedbrudt, men mødte advarsler mod at lægge konfessionerne for had, og mod at man presser hinanden over evne (KD 19/4). Ret stilfærdigt havde det økumeniske Fællesråd fået nye love, fra alene at være et samtaleforum var det også blevet et aktionsforum (KD 14/4 ff., 30/10 1970; Økum. Medd. 1970 nr. 1). Herefter opgav katolikkerne deres observatørstatus og fik fuldt medlemskab (KD 25/9 70). Økumeniske arbejdsgrupper og kirkelige organisationer kunne nu være med og blev opfordret til at indtræde. Det ville Indre Mission ikke, man gavner fællesskabet ved at bevare sin identitet, svarede Kr. Friis. Det økumeniske har fremmet den opfattelse, at det er lige fedt om man er det ene eller det andet (KD 26/9, jfr. 24/9).

Der spores stadig nogen spænding mellem Indre Mission og den såkaldte »sektariske vækkelseslinie«[54], og til den anden side opstår der let misforståelser i forholdet til KFUM og K[55].

Året før var der lagt op til, at Indre Mission skiftede kurs i forhold til kvindelige præster (1971 206). Afgørelsen kom omsider med en erklæring, hvori det hed at en del af bestyrelsen stod på det gamle standpunkt, mens en anden del ikke gjorde det og ønskede, at samfundene blev stillet frit (IMT 92, KD 15/1). Senere og sidst ved årsmødet måtte Kr. Friis anholde dem, der ville gøre det bibelsk uklare klart. Formandsstolen i Indre Mission var stor, men der skulle kun sidde én i den, sagde han; han havde missionærerne bag sig. Andre måtte svare, de mente ikke at der var vist deres standpunkt respekt: Man skulle ikke være tidens trælle, men heller

lem kirkerne (KD 5/8 70, Hskbl 1970 496). Han fik det råd at læse i Ny Testamente, når han »var blevet nøgtern igen efter dette idealistiske trip, hvor »evangeliet« var blevet brugt som stof«; man må dog vide hvad evangeliet er, når man gerne vil bruge det til så meget (Heick Hskbl 1970 546).

[54] KD 18/2, 5/3, 30/3, 14/7; BeAW 7/1 72; jfr. 1970 162; 1971 205.

[55] Nu gjaldt det den gensidige representation i bestyrelserne; IM ville selv bestemme, hvem der i dens bestyrelse skulle repræsentere KFUM og K, og dér lod IM sig ikke længere repræsentere ved formanden, men ved en sekretær; det traditionsbrud vakte undren, KD 15/1, 11/6, 14/6, 22/6, 2/7, jfr. 17/10 70). – IM fandt også stadig grund til at kalde de unge til orden, fordi forkyndelsen var for spag, arbejdet for udflydende, KD 10/6; replikker 12/6 og 21/6: Til kammeratskabsaftnerne (i Herning) samler vi 1.000 unge til hele aftenens program. Om IMs højskoler, der var kommet for langt bort, se KD 23/9, 28/9; jfr. KD 7/1, 9/1.

ikke fortidens; de høstede bifald hos forsamlingen (KD 10/6, jfr. 24/2). Det blev antydnet, at en sprængning havde været nær, men herefter ønskede alle debatten afsluttet og ro om arbejdet (KD 15/6, 26/6). Noget af beslutningens ansvar og smerte var lagt på samfundene, sådan forstod sognepræst Verner Andersen forløbet. Han håbede ikke, at de blev splittede og at bestyrelsen blev lammet af, at den for første gang ikke havde kunnet blive enig (IMs almanak 44).

»Sammenslutningen til oprettelse af et menighedsfakultet« (1969 270) skitserede nogle muligheder (KiInf nr. 1, KD 26/2), de blev nok bremsede ved sognepræst Asger Højlands død (31/3). Derimod satte Indre Mission og Kirkelig Samling om Bibel og Bekendelse sig for at invitere teologiske studenter på præstekursus (KiInf nr. 6).

I forbindelse med Kirkelig Samlings stævne foretog biskop Chr. Baun en ordination, ordinanden havde betinget sig at han blev ordinator (MrBl 248). Og efter den frugtesløse henvendelse til biskopperne (1971 note 18) prøvede den kreds at appellere til folketinget, for at den rummelige folkekirke også kunne vise tilhængerne af det gamle embedssyn hensyn. En adresse samlede godt et halvt hundrede underskrifter [56].

En Gallup-undersøgelse ved DMS's jubilæum viste, at 3/4 af befolkningen stillede sig positivt overfor ydre mission, og 1/10 var imod. 41 % mente så, at hovedformålet var at udbrede evangeliet, og 51 % at det var praktisk hjælp. Knap 1/2 fandt, at u-landshjælpere var bedre egnede til dette, knap 1/3 fandt missionærerne bedst egnede. Den positive holdning var størst på landet og mindst i hovedstaden, og den var større hos ældre end hos yngre (Berl. Tid. 18/7). Missionsselskaberne vægrede sig noget ved at tro på så megen forståelse (dog: Der er 3 millioner potentielle givere, DMBl nr. 10). Året sluttede også med en fornyet kraftig fælles appel om støtte, for af de 13,5 millioner, der var budgetteret med, manglede 2,7 millioner (KD 15/12). De 2,2 kom ind, og året endte igen med følelige underskud (Berl. Tid. 16/1 72).

[56] Primært rejstes krav om en tilkendegivelse af, at ministeren ved bispevalg ikke var bundet til nr. 1, så fik tilhængerne af det traditionelle embedssyn en chance, og ellers kom der kun biskopper, som var for kvdl. præster. Subsidiært krævede man en særlig ordinations-biskop eller i det mindste, at ordinationen gives fri, så en biskop kunne overlade ordination til en anden gejstlig ordinator efter ordinandens eget ønske, Reformatio 66. – Man havde opfordret andre til at støtte henvendelsen, eller i det mindste at der skete en videreførelse af den kirkelige frihedslinie, PrfBl 782. Det sidste gjorde 4, bl.a. forstander Johannes Müller, der spurgte sine kolleger: Hvor er frisindet henne? KD 26/1 72.

Der tales fortsat om samarbejde, men der er forskelle mellem missionsselskabernes medarbejdere og bestyrelserne, som holder igen (KD 29/12 70, jfr. KD 22/5 70 og Sudan 1970 nr. 10). Der kom dog en aftale mellem DMS, Østerlandsmissionen og Dansk Pathanmission om et vidtgående samarbejde. De 3 organisationer arbejder videre hver for sig, men nedsætter et fællesudvalg til at forestå islammission under ansvar overfor de 3 bestyrelser, og DMS stiller sit sekretariat til rådighed for de 2 andre selskaber. Det betød ingen ændring for de nuværende missionærer, men nye missionærer skal antages efter beslutning i de 3 bestyrelser (DMBl 1972 nr. 1).

Kristeligt Dagblad måtte igen appellere til sine læsere om støtte (1971 210). Den tekniske omlægning havde krævet uforudsete udgifter og bladet stod med en tyngende gæld. – Abonnenttallet var også faldet med 800 (KD 1/6). – »Uden betydelig og hurtig hjælp« kan den dag snart indtræde, hvor bladet ikke længere kan udkomme, skrev bestyrelsen (KD 31/7, 28/8). Foreløbig kom der 965.000 kr. og der blev nytegnet 1864 abonnenter (KD 1/10, 13/11).

Forfatternes adresser:

Professor, dr. theol. *Leif Grane*,
Kochsvej 32, 1812 København V

Professor, dr. phil. *E. Ladewig Petersen*,
Bredesvinget 2, 2830 Virum

Bibliotekar *Anne-Grethe Lausten*,
Tjørnevej 23, 2970 Hørsholm

Professor, dr. theol. *P. G. Lindhardt*,
Tagmosevej 7, 8541 Skødstrup

Overlæge, dr. med. *Johs. Nielsen*,
Statshospitalet ved Århus, 8240 Risskov

Læge *Erling Rump*,
Holbækvej 1, 4560 Vig.

Overlærer *Karl Rønne*,
Fruegade 2 B, 4200 Slagelse.

Arkivar *Henning Skov*,
Landsarkivet for Nørrejylland, 8800 Viborg.

Universitetsadjunkt, cand. theol. *Jørgen Stenbæk*,
Norsmindevej 106, 8340 Malling.

Provst *Carl Trock*,
4200 Sønderup pr. Slagelse

Register

Ved Anne-Grethe Lausten

- Akershus, 39.
Allen, C. F., 38, 142.
Andersen, Jens, 55 f.
Andersen, C. O. Bøggild, 85, 90.
Arninge, 193.
Arup, Erik, 39.
Assendrup gods, 31.
Augsburg, 64.
- Bagot, R., 111.
Bang, J. P., 97, 215.
Banning, Knud, 95.
Barfod, Fr., 118.
Barfoed, Imm., 165 f.
Barrow, J., 102, 145.
Bastholm, Hans, 91–96.
Beck, H., 101, 107, 140.
Benedictow, Ole J., 29, 31, 43.
Bergen, 42, 47.
Bergenhuis, 31 f., 41, 47.
Bergsgård, Arne, 40.
Bernier, Susanne Johanne, 98.
Bertelsen, Poul, 159
Bidwell, J., 143.
Biemer, Günther, 113.
Bill, E. G. W., 148.
Bille, Anders, 49, 55.
Bille, Claus, 31, 40, 53.
Bille, Esge, 31, 40 f., 51.
Bille, Knud, 44, 48.
Bille, Ove, 42 f., 55.
Birkedal, Vilh., 204 f.
Birkeland, H., 52.
- Bjäresjö, Skåne, 3, 18, 23.
Blicher, D. N., 196.
Bloch, J. Viktor, 201.
Blom, G. Authén, 33.
Blomfield, C. J., 107, 125.
Boisen, P. O., 147.
Bojsen, Frede, 198.
Bornemann, J. A., 215.
Brammer, G. P., 203 f.
Bricknell, W. S., 134.
Brochmann, Jesper, 58, 60, 69–72,
75 f., 82, 87.
Brorstrup, 196.
Browne, Catherine, 107, 112 f., 123,
146.
Browne, Peter, 98, 107, 116, 120, 130,
147.
Browne, Peter Dennis, 131.
Bruun, Chr., 38.
Bruxelles, 54.
Brünneck, W. von, 37.
Bud, Romsdalen, 51.
Buntzen, advokat, 180, 184.
Busck, Gunni, 101, 107, 140.
Baagø, Kaj, 91, 97.
Båhus, 31, 40.
- Carlsson, Frans, 16.
Caroline Amalie, dronning, 101, 104.
Chadwick, Owen, 107, 119 f., 124, 138,
144 f., 151.
Christensen, Aksel E., 36.
Christensen, Georg, 101.

- Christensen, Torben, 3.
 Christensen, Wm., 37.
 Christian II, konge, 25, 28 f., 32, 38 f.
 Christian (III), hertug, 24 f., 38 f.,
 53 f.
 Christian IV, konge, 77, 85.
 Christian V, konge, 58 f.
 Christian IX, konge, 157–188.
 Christie, A. J., 143.
 Church, Mary C., 125.
 Church, R. W., 119.
 Clausen, H. N., 200.
 Clausen, Johs., 191 f.
- Dahlstrøm, F. C. E., 177.
 Dall, F. J., 193.
 Damgaard, A. K., 191 f.
 Dannevirke, 165.
 Dendy, D. R., 23.
 Dessain, C. S., 102.
 Ditlevsen, N. C., 115.
 Dodsworth, W., 103, 117, 121 f.
 Dunham, S. A., 132 f.
 Dybbøl, 165.
- Earle, J., 146.
 Elbek, J., 121.
 Ellinge, kirken i, 19.
 Elmquist, Thorvald, 191, 195.
 Enemark, Poul, 54.
 Engelbrektsen, Olaf, 33, 40, 42, 44 f.,
 47 f., 51.
 Engelbreth, W. F., 92.
 Engelstoft, C. T., 191 f., 209.
 Eskesen, Morten, 170.
 Estrup, J. B. S., 157.
 Eusebius, 73.
- Faber, Fr., 104.
 Fabricius, Jørgen, 101.
 Fabricius, Knud, 70.
 Fabritius, Alb., 31.
 Fairweather, E. R., 119, 139.
- Faxe, kirken i, 19.
 Fenger, J. F., 99, 106, 114, 119, 122,
 126, 129, 150.
 Fenger, P. A., 91, 105, 114, 119, 122,
 126, 129.
 Fenwick, Eliga, 132.
 Fenwick, Louisa, 98, 132.
 Fenwick, N., 142.
 Fenwick, Octavia, 132.
 Filip af Hessen, 25.
 Fischer, J. C. H., 199, 203 f.
 Flensborghus, 32.
 Fog, Bruun Juul, 200 f.
 Fønnesbech, C. A., 157.
 Frederik I, konge, 24 f., 31 f., 36, 38 f.,
 53 f.
 Frederik III, konge, 61.
 Frederik VI, konge, 117.
 Frederik VII, konge, 206.
 Friis, Astrid, 36, 40, 49.
 Friis, Johan, 55.
 Friis, Aage, 202.
 Froude, R. H., 109.
- Garbett, J., 102, 134.
 Gerhard, Johann, 65, 72.
 Gierke, O., 37.
 Gjordsen, Claus, 41.
 Gladstone, W. E., 134.
 Glarbo, O. N., 196.
 Gloslunde, 193.
 Glud, N. K., 191, 195.
 Glædemark, H. J. H., 189 f., 198.
 Grane, Leif, 216.
 Granlund, V. G., 40.
 Griffenfeld, P., 79–80, 83 f.
 Grotius, Hugo, 67 f., 74, 83.
 Grundtvig, F. L., 101.
 Grundtvig, Johan, 102, 119, 131, 146.
 Grundtvig, Lise, 102, 104, 111, 114,
 129, 131, 147, 153.
 Grundtvig, Meta, 119, 131.
 Grundtvig, N. F. S., 92, 96, 97–156.

- Grundtvig, Stener, 101.
 Grundtvig, Svend, 101, 119, 131 f.,
 141, 146 f.
 Gunnarsen, Birger, 33, 36, 39, 50, 56 f.
 Gustav Vasa, 25, 40, 53 f.
 Gyldenstjerne, Knud, 56.
 Gyldenstjerne, Mogens, 31.
 Gylling, 165.
 Gøye, Albert, 41, 44.
 Gørlev-Bakkendrup, 91, 95.
 Gøye, Mogens, 24, 26, 32, 41 f., 42 f.,
 49 f.
- Hamburg, 25.
 Hammerich, Frederik, 98 f.
 Hamre, Lars, 31.
 Hans (den ældre), hertug, 24 f.
 Hans, konge, 31, 39.
 Hansen, H. A., 196.
 Hansen, Karen Møller, 35.
 Hansen, L. S., 193.
 Harald Blåtand, konge, 4.
 Hass, L. D., 146 f.
 Hauge, Svend, 200.
 Häpke, R., 24.
 Heckel, Johannes, 63, 66.
 Heckel, Martin, 64 f.
 Hedegaard, Chr., 58.
 Heise, Arnold, 27, 32 f., 55.
 Helie, Paul, 27.
 Helweg, H. F., 191, 193.
 Hemsjö, kirken i, 111.
 Henrichsen, advokat, 180, 184.
 Henriksen, B. C., 186.
 Hildebrand, K. G., 38.
 Hillerslev-Hundborg, 160.
 Hoff, V. J., 204.
 Holm, Sofus, 157–188.
 Honecker, Martin, 65 f.
 Hope, A. J. Beresford, 150.
 Howe, Peter, 126.
 Howley, W., 110.
 Huitfeld, Arild, 26.
- Hvidt, Kristian, 198.
 Høgsbro, Sofus, 201.
 Høje Tåstrup, 106.
 Hørby, Kai, 27, 45, 54 f.
- Ingemann, B. S., 101, 105.
 Ingerslev, F. P., 196.
 Iuul, Stig, 58 f.
- Jacobsen, J. C., 215.
 Jacobsen, Otto, 170.
 Jensen, Hans, 91.
 Jensen, N. P., 201.
 Johannesson, Gösta, 45, 49.
 Jung, C. G., 17, 23.
- Kampmann, C. P. G., 198.
 Karl V, kejser, 25.
 Karup, 50.
 Keble, John, 103, 119, 122, 134 f.,
 139.
 Kiel, 55.
 Kierkegaard, P. C., 111, 114 f., 119,
 122 f., 125 f.
 Knudsen, H., 37.
 Koch, Hal, 92, 95 f.
 Koht, Halvdan, 30, 41, 52.
 Kolding, latinskolen i, 164.
 Konstantin d. Store, kejser, 73.
 Koppel, Elise, 202.
 Kornerup, Bjørn, 87, 199, 203.
 Krabbe, Tyge, 29 f., 32, 41, 45, 51.
 Krag, Niels, 26.
 Krieger, A. F., 202.
 Krogh, C. V. C. E., 195.
 Krummedige, Hartvig, 30 f.
 Krummedige, Henrik, 28 f.
 Købelev, 193.
 København, 26, 42.
- Lardner, D., 132.
 Larsen, A. C., 213 f.
 Larsen, Lars, J., 32.
 Lassen, Peder, 79.

- Lassen, S. P., 166.
 Lauridsen, Mogens, 33.
 Laursen, L., 53.
 Liddon, H. P., 125, 134, 143.
 Lind, P. E., 177, 198.
 Lindberg, J. C., 119.
 Lindberg, Niels, 201.
 Lindhardt, P. G., 97, 133, 190, 197, 211, 216.
 Lockhart, W., 135.
 Lohmann, J. J., 196.
 Lund, P. M., 193.
 Lund, Rasmus, 198.
 Lund, Skåne, 34.
 Lundkvist, Sven, 54.
 Lunge, Niels, 54.
 Lunge, Ove, 32, 40, 49.
 Lunge, Vincens, 30 f., 40.
 Luther, Martin, 21, 45, 71.
 Lübeck, 53 f.
 Lyderslev-Frøslev, 92.
 Lyng-Bråby, 106.
 Lönnroth, Erik, 37.
- Mackeprang, C. M. C., 1 f., 18.
 Madden, Fr., 111.
 Madsen, Peder, 213, 216.
 Mailland, S. R., 110.
 Malling, Vilh., 191, 196.
 Manning, H. E., 134.
 Maribo, 191.
 Martensen, H. L., 150, 190, 198, 200 f., 203 f.
 Matzen, Henning, 158, 189 f., 211.
 Melanchthon, Philip, 63, 65, 139.
 Mill, W. H., 110.
 Mollerup, Wm., 42.
 Monrad, D. G., 194, 197 f., 199 f., 203.
 Mozley, T., 124 f., 136.
 Munch, P., 202.
 Mynster, J. P., 92, 115, 117.
 Møller, Otto, 165.
- Neale, J. M., 151.
- Nedergaard, Paul V., 186 f.
 Newman, J. H., 101, 105, 109, 119, 122, 127, 134 f., 139, 143.
 Nibe, 146.
 Nicolaus III, pave, 111.
 Nielsen, Fredrik, 187, 213.
 Nielsen, Rasmus, 213.
 Norup, Fyn, 170.
 Notmark, 8.
 Nyborg, 39.
 Nyholm, Asger, 199.
 Nørre Lydelse, 191.
- Oakeley, Fr., 124.
 O'Brien, biskop af Ossory, 134.
 Odense, 53.
 Oldenburg, Th. W., 99, 114, 119, 129.
 Optatus af Mileve, 66.
 Ottosen, Knud, 5.
 Oxford, universitetet i, 97.
- Palme, S. V., 33.
 Palmer, William, (Magdalen College), 97, 104, 135, 140, 153, 155 f.
 Palmer, William, (Worchester College), 136, 139, 140.
 Paludan-Müller, C., 42, 44 f., 54.
 Pigott, G., 133.
 Podebusk, Claus, 49.
 Podebusk, Predbjørn, 49.
 Pontoppidan, Morten, 190.
 Pufendorf, Samuel, 69, 74–76, 82, 86 f.
 Puget, Esther Caroline, 141.
 Pusey, E. B., 98 f., 105, 109, 113, 115, 124 f., 128, 143, 150.
- Randers, 195.
 Reff, Hans, 33, 47, 52.
 Resen, H. P., 85, 87.
 Reuss, Johs., 91.
 Ribe, 195, 197.
 Richardt, Chr., 192.
 Rose, H. J., 128.
 Rosenkrans, Otto Holgersen, 42.

- Rothe, C., 201 f.
 Rudelbach, A. G., 215.
 Rønne, Karl, 91.
 Rønning, F., 97
 Rønnow, Joachim, 26, 49, 52.
 Rørdam, H. F., 84, 191 f.
 Rørdam, Peter, 105, 111, 114, 119,
 122, 126, 129, 153.
 Rørdam, Thomas, 170.

 Salzburg stift, 10.
 Sassoferato, Bartolodæ, 34 f.
 Scavenius, J. B., 157, 198, 205, 210.
 Scharling, C. E., 212.
 Schepper, Cornelius, 38 f.
 Schjerning, C. H. E., 192.
 Schlaich, Klaus, 89.
 Schreiner, Joh., 55.
 Secher, V. A., 58.
 Sehested, Hannibal, 85.
 Sewell, W., 125, 131, 144.
 Sibthorp, R. W., 121 f.
 Simesen, Ingeborg, 101, 146.
 Skive, 196.
 Skjoldborg-Kallerup, 158, 186 f.
 Skyum-Nielsen, N., 27.
 Slagelse, St. Pederskirke i, 92.
 Slemminge, 193.
 Slesvig, 111 f.
 Slotsbjergby-Sludstrup, 91, 106.
 St. Gallen, 9.
 Steen, Adolph, 213 f.
 Stenstrup, J., 215.
 Stephani, Joachim, 64 f.
 Straus, D. F., 212.
 Strøm, G. F. P., 192.
 Strømberg-Back, Kerstin, 36.
 Svaglic, M. J., 119.
 Svane, Hans, 89.
 Svave, Peder, 38.
 Swane, H. J., 194, 196 f.
 Sønderborg, 54.
 Sørensen, L. S., 195.

 Sørensen, Niels Fl. Lygaard, 97.

 Tausen, Hans, 21.
 Taylor, I., 113.
 Tertullian, 4.
 Thiset, A., 42.
 Thomasius, Christian, 89.
 Thorpe, B., 138.
 Thowsen, A., 30.
 Thyssen, A. Pontoppidan, 190, 211.
 Timm, J., 189.
 Tobiessen, C. L., 193.
 Toldberg, H., 97, 133, 146.
 Town, F. E., 215.
 Transylvanus, Maximilian, 24 f., 57.
 Trevor, M., 134.
 Tynell, Lars, 3, 18.

 Ubberup, 204.
 Ulfstad, Truid, 54.
 Urne, Lage, 29.
 Ussing, Henrich, 59, 85.

 Wackerbarth, F. D., 121.
 Wade, Arthur, 141, 147.
 Wade, Nugent, 97–156.
 Wake, C. D., 143 f.
 Waldegrave, G. W., 141.
 Wand, J. W. C., 152.
 Wandal, Johannes, 69, 72–74, 90.
 Ward, W. G., 124, 134 f., 139.
 Veggerby, 196.
 Venge, Mikael, 35.
 Wesley, J., 108.
 Vester Egede, kirken i, 16.
 Weze, Johan, 28.
 Whately, R., 102.
 Whitefield, G., 108.
 Viborg, 195 f.
 Wilberforce, R. I., 127.
 Wilberforce, Samuel, 127.
 Wilberforce, W., 127.
 Willemoes, J. G., 193.

Williams, Isaac, 119.
Vinding, Rasmus, 70, 78–89.
Wullenweber, Jürgen, 25, 53.
Wyhn, H. W. W., 119.

Ørsted, A. S., 215.
Ørsted, H. C., 215.

Ørum, 196 f.
Østrup, J. P., 91–96.
Østrup-Hjodstrup, 158.
Øster Hornum, kirken i, 1 f.

Akirkeby, kirken i, 19.
Århus, 194.